

AMICS DE L'ART ROMÀNIC
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

EL ROMÀNIC DE LA VALL D'ÀNEU

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA
2005

EL ROMÀNIC
DE LA VALL D'ÀNEU

AMICS DE L'ART ROMÀNIC
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

EL ROMÀNIC DE LA VALL D'ÀNEU

Textos:

JOAN-F. CABESTANY I FORT
M. TERESA MATAS I BLANXART
JOSEP M. PALAU I BADUELL

Planimetria:

CENTRE D'ART ROMÀNIC CATALÀ (ARCAT)

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

2005

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Cabestany i Fort, Joan-F.

El Romànic de la vall d'Àneu

A la part superior de la portada: Amics de l'Art Romànic, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. — Text en català, annex en grec. —

Bibliografia

ISBN 84-7283-814-5

I. Matas i Blanxart, M. Teresa II. Palau i Baduell, Josep M. III. Centre d'Art Romànic Català

IV. Institut d'Estudis Catalans V. Amics de l'Art Romànic VI. Títol

1. Arquitectura religiosa — Àneu, Vall d' — Inventaris 2. Arquitectura preromànica — Àneu, Vall d' — Inventaris 3. Arquitectura romànica — Àneu, Vall d' — Inventaris

4. Esglésies — Àneu, Vall d' — Inventaris

726.54.033.4(467.1 PaS)

AUTORS

Joan-F. Cabestany i Fort

M. Teresa Matas i Blanxart

Josep M. Palau i Baduell

DIRECCIÓ I COORDINACIÓ

Joan-F. Cabestany i Fort i M. Teresa Matas i Blanxart

CORRECCIÓ DE TEXTOS

M. Dolors Solé i Gras

DIBUIXOS

Josep M. Palau i Baduell

FOTOGRAFIES

M. Teresa Matas i Blanxart

FOTOGRAFIA DE LA COBERTA

Detall dels capitells de la portada de Sant Joan d'Isil

(Clixé: M. Teresa Matas i Blanxart)

© dels autors

Editat per Amics de l'Art Romànic,

filial de l'Institut d'Estudis Catalans

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: desembre de 2005

Tiratge: 1.500 exemplars

Text revisat lingüísticament per l'Oficina de Correcció i Assessorament Lingüístics de l'IEC

Compost per Anglofort, SA.

Imprès a Limpergraf, SL.

ISBN: 84-7283-814-5

Dipòsit Legal: B. 49260-2005

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

ENTITATS COL·LABORADORES

Presidenta:

M. TERESA MATAS I BLANXART

Directors:

JOAN-F. CABESTANY I FORT
M. TERESA MATAS I BLANXART

Responsable de l'àrea d'història:

JOAN-F. CABESTANY I FORT

Responsable de l'àrea d'art:

M. TERESA MATAS I BLANXART

Ajudant d'investigació:

JOSEP M. PALAU I BADUELL

CONSELL CULTURAL

DE LES

VALLS D'ÀNEU

CONSELL CULTURAL DE LES VALLS D'ÀNEU
(Esterri d'Àneu - Pallars Sobirà)

President:

FERRAN REL·LA I FORO

AGRAÏMENTS

Ajuntament d'Alt Àneu
Ajuntament d'Espot
Ajuntament d'Esterrí d'Àneu
Ajuntament de la Guingueta d'Àneu
Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell
Arxiu Capitular de Vic
Arxiu Comarcal de Sort
Arxiu de la Corona d'Aragó
Biblioteca Balmes
Biblioteca de Catalunya
Biblioteca del Centre Borja (Sant Cugat del Vallès)
Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya
Biblioteca de Comunicació i Hemeroteca General de la Universitat Autònoma de Barcelona
Biblioteca de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona
Biblioteca General d'Història de l'Art (MNAC)
Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Barcelona
Biblioteca de la Institució Milà i Fontanals del CSIC de Barcelona
Biblioteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs
Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona
Biblioteca de la Universitat de Barcelona
Consell Cultural de les Valls d'Àneu
Ecomuseu de les Valls d'Àneu
Institut Amatller d'Art Hispànic

Casa Manela d'Esterrí d'Àneu
Jordi Abella Pons
Joan Blanco i Barrilado
Lluís Bozzo Canela

Noemí Busquets Mateu
Maria Lluïsa Camarero Roca
Isabel Colmenares Brunet
Teresa Coso Concepción

Montserrat Darnaculleta Esteve	Anna Pérez Castillo
Dolors Dilmé	Neus Pons Fostegueres
Teresa Duran Domènech	Jaume Ramon i Morros
M. Teresa Ferrer i Mallol	Verònica Rapalino
Eva Franquero Ribas	Rosa Reixats Elias
Cinto Gabriel i Torres	Ferran Rella i Foro
Joan Ramon González Pérez	Yolanda Ruiz Ruiz
Miquel dels Sants Gros Pujol	Antoni Sala Cornadó
Immaculada Guzmán Fernández	Ester Sánchez Gómez
Lluïsa Jimeno Ortuño	Josep M. Sans Puig
Pepita Marqués Solé	Cristina Simó Espinosa
Carme Maria Marugan Vallvé	Francesc Xavier Sudrià i Andreu
Rosa Mayordomo Font	Marta Torra Canal
Elisabeth Medina Ius	Maria Torras Bozzo
Georgina Miret Ginés	Cecília Vives
Josefina Mutge Vives	

SUMARI

Introducció	11
Marc històric i geogràfic	13
Inventari d'esglésies. Municipi d'Alt Àneu	31
Alós d'Isil, Sant Lliser	33
Alós d'Isil, Sant Pere	51
Alós d'Isil, Santa Eulàlia	53
Àrreu, Mare de Déu de les Neus	55
Àrreu, Sant Sadurní	61
Borén, Sant Martí	66
Isavarre, Sant Llorenç	72
Isil, Sant Joan	83
Mare de Déu de Belleró	97
Son, Sant Just i Sant Pastor	100
Son, Sant Pere	108
Sorpe, Sant Pere	112
València d'Àneu, Sant Andreu	126
Inventari d'esglésies. Municipi d'Espot	133
Espot, Sant Jaume	135
Espot, Santa Maria	137
Estaís, Sant Esteve	140
Estaís, Sant Jaume	144
Estaís, Santa Creu	146
Inventari d'esglésies. Municipi d'Esterri d'Àneu	149
Esterri d'Àneu, Sant Pere	151

Inventari d'esglésies. Municipi de la Guingueta d'Àneu	155
Aurós, Sant Joan	157
Aurós, Sant Pere	161
Berrós Jussà, Sant Jaume	166
Cerbi, Sant Beado	170
Cerbi, Sant Serni	172
Dorve, Sant Bartomeu	175
Escalarre, Sant Martí	179
Gavàs, Sant Esteve	186
Jou, Sant Jaume	188
Jou, Sant Martí de Roma	190
Santa Maria d'Àneu	192
Relació d'esglésies de difícil catalogació	205
Berrós Sobirà, Sant Quirze	207
Burgo, Sant Joan	209
Espot, Santa Llogaia	210
Esterri d'Àneu, Sant Vicenç	212
Jou, Sant Pere	213
Llavorre, Sant Miquel	215
Unarre, Sant Julià	217
Conclusions	219
Annex	223
Bibliografia	227
Material gràfic	245

INTRODUCCIÓ

Pels estudiosos i professionals de l'art romànic, la comarca del Pallars Sobirà és un marc geogràfic i artístic singular. Des de l'any 1985, en què l'Institut d'Estudis Catalans creà el Centre d'Art Romànic Català (ARCAT), aquest territori ha estat un dels objectius i dels reptes a investigar pels directors d'aquest Centre i per tot l'equip que, en el decurs del temps, hi ha treballat. Aquesta contrada és, juntament amb la veïna Alta Ribagorça, el lloc on s'aplega, en quantitat i qualitat, la munió més important de manifestacions artístiques del món altmedieval català.

L'ARCAT, des de l'any 1990, ha iniciat una acurada investigació del conjunt de les esglésies preromàniques i romàniques que s'han conservat en aquesta comarca. A fi de poder portar a terme aquesta anàlisi s'han programat i realitzat set campanyes de recerca *in situ*, per tal d'observar-ne les característiques arquitectòniques i plàstiques, determinar la importància dels edificis i augmentar l'escassa informació històrica i documental conservada d'aquesta zona, incorporant les noves referències a la base de dades de l'ARCAT. Paral·lelament no hem escatimat esforços en la recerca en els arxius i biblioteques existents a Barcelona i en altres poblacions, en les quals hi ha centres de cultura especialitzats en la història medieval de Catalunya, com a les ciutats episcopals de Girona, la Seu d'Urgell o Vic, i en els centres d'estudis locals del Pallars Sobirà.

El resultat d'aquesta tasca, difícil però constant, ens va permetre, l'any 2004, publicar un primer llibre dedicat a les esglésies preromàniques i romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg. L'any 2005 la nostra activitat editora s'ha centrat en la investigació del conjunt monumental de la vall d'Àneu, i per al proper 2006 el treball tindrà com a finalitat l'estudi de la vall de Cardós. En iniciar la tasca de recerca de la vall d'Àneu ens hem trobat amb la problemàtica dels límits administratius d'aquesta vall, especialment a partir del despoblament patit en el passat segle xx. Aquesta complexa qüestió de la divi-

sió municipal de la vall d'Àneu serà plantejada i analitzada en el capítol referent al marc geogràfic i històric.

La zona de la conca alta de la Noguera Pallaresa és el lloc on hom troba més quantitat d'escultura monumental, amb unes manifestacions artístiques força emparentades amb les existents a la Vall d'Aran i amb les contrades veïnes del bisbat de Comenge. El prestigi i el poder polític d'aquesta vall d'Àneu es pot copsar en contemplar l'imponent i elegant campanar de torre que presideix les edificacions de la força de Sant Just i Sant Pastor de Son que, conjuntament amb València d'Àneu i més tard amb Esterrí d'Àneu, ha presidit l'administració política de la vall des de l'alta edat mitjana fins a l'actualitat. Completa aquest conjunt escultòric la riquesa de les restes de les pintures del segle XII que s'han conservat a Santa Maria d'Àneu i a Sant Pere de Sorpe, entre d'altres, amb repertoris temàtics plens de missatges simbòlics i teològics. Forneix el paisatge de la vall d'Àneu un conjunt de petites esglésies d'una sola nau d'estil del primer romànic llombard amb característiques pròpies d'un art autòcton i popular, temples que en el seu origen foren parròquies i més tard capelles; d'alguna d'aquestes, per dissort, només en tenim un record fotogràfic que en testimonia l'existència.

El nombre de les piques baptismals, beneiteres i d'oli constitueix un notable conjunt que mostra la rica i l'heterogènia vida dels habitants de la vall durant l'època medieval. Fruit de la mà d'un taller local, molt rudimentari, han romàs com un fòssil amb un gran valor documental que ens permet avaluar la realitat d'uns segles d'una gran prosperitat a la vall d'Àneu.

Volem agrair a totes les entitats i persones les facilitats i ajuts desinteressats, els quals ens han permès poder dur a terme la nostra investigació. En primer lloc, al doctor Miquel dels Sants Gros i Pujol, els seus consells, orientacions i suggeriments fets a l'entorn del contingut dels símbols dels conjunts escultòrics conservats a les esglésies d'Alós, d'Isil i d'Àrreu; als amics Ferran Rella i Joan Blanco del Consell Cultural de les Valls d'Àneu, l'encoratjament, entusiasme i ajuda donats en la nostra tasca d'investigació; i a l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu, el fet de facilitar-nos l'accés per poder estudiar l'interior dels monuments.

No podem concloure aquesta introducció sense agrair a la junta directiva d'Amics de l'Art Romànic, societat científica de l'Institut d'Estudis Catalans, la publicació d'aquesta investigació del Centre d'Art Romànic Català (AR-CAT).

MARC HISTÒRIC
I GEOGRÀFIC

UNA EXPLICACIÓ

L'any 1972, el municipi d'Escaló —el territori del qual havia estat domini del monestir benedictí de Sant Pere del Burgal— fou annexat al de la Guingueta d'Àneu. Amb aquest fet s'ha modificat la mil·lenària estructura de la vall d'Àneu, documentada des de la polèmica acta de consagració de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell, de datació i de text molt complex i per consegüent discutit, i que hem de considerar que fou redactada i posteriorment interpolada, fet que provocà moltes modificacions en el seu contingut. Aquest document del segle IX, posterior a la intervenció dels comtes de Tolosa a les contrades pirinenques dependents del bisbat de la Seu d'Urgell, explica una unitat territorial, a la conca alta de la Noguera Pallaresa, domini dels comtes del Pallars en el món medieval, la qual ha estat respectada fins a l'actualitat.

El monestir de Sant Pere del Burgal té una gran personalitat religiosa, política, socioeconòmica i artística, tant pel que fa a l'arquitectura com a la pintura. A aquest cenobi hi hem d'afegir el veí conjunt arquitectònic de l'església parroquial de Sant Serni de Baiasca i llurs pintures conservades *in situ*. El conjunt d'aquests dos notables monuments mereix una especial dedicació i no pas una breu aportació dins l'estudi dedicat al patrimoni artístic de la vall d'Àneu. El monestir de Sant Pere, que en el moment de la seva decadència fou conegut com el priorat d'Escaló, va involucrar en una unitat territorial tota aquesta zona de la conca de la Noguera Pallaresa, en la qual hem d'incloure les valls d'Escart, Baiasca i Aidí, fins a arribar a la població de Llavorsí. Potser és un espai de difícil enquadrament geogràfic i administratiu, però aporta prou quantitat d'informació sobre l'existència d'un patrimoni arquitectònic i pictòric de les esglésies romàniques, des de Sant Pere del Burgal fins als temples de les poblacions d'Escaló, Escart, Estaron, Aidí, Arestui, Baiasca, Llavorsí, Montenartró, Romadriu i Sant Romà de Tavèrnoles. Per aquesta raó, tant històrica com artística, ens hem permès considerar que aquesta zona de la Noguera Pallaresa, abans de rebre les aigües procedents de la vall Ferrera, coma de Burg i ribera de Cardós, té la suficient personalitat per ésser conside-

rada com un territori del Pallars Sobirà, el qual serà estudiat en un quart volum dedicat a Sant Pere del Burgal i a la seva rodalia.

LA GEOGRAFIA

Les tres valls de l'alt Pallars Sobirà discorren de nord a sud regades pels rius Noguera d'Àneu, Noguera de Cardós i Noguera de Vallferrera i donen una especial configuració a aquesta zona. La vall de la Noguera d'Àneu és la més occidental de les tres i té unes característiques geogràfiques molt concretes que li permeten ésser la més rica des d'un punt de vista agrícola i ramader, fet que, en ésser més habitual, no li ha permès adquirir tanta fama com la vall Ferrera, caracteritzada per la producció de ferro.

La part més septentrional de la capçalera de la Noguera Pallaresa correspon a la vall d'Àneu. La Noguera Pallaresa neix a la Vall d'Aran, al pla de Beret, a 1.860 m d'altitud, a poca distància del güell del riu Garona; per consegüent, en un estricte sentit geogràfic, el naixement del riu no coincideix amb els límits administratius. A continuació travessa el pla de Beret en direcció nord, després gira en direcció est, prop del santuari de Montgarri, penetra a la vall d'Àneu, on tomba en direcció sud. Discorre en aquesta direcció al llarg d'uns vint-i-cinc quilòmetres fins a l'aiguabarreig amb les aigües procedents de la vall Ferrera, coma de Burg i ribera de Cardós. La vall d'Àneu històrica, amb la seva particular administració religiosa i laica, finalitza a l'estret d'Escaló; allà comencen els dominis territorials i administratius del monestir de Sant Pere del Burgal, que ha donat lloc al modern municipi d'Escaló, el qual existí fins a l'any 1972, en què un criteri de caire administratiu va fer que aquest territori quedés incorporat al municipi de la Guingueta d'Àneu.¹

Hem determinat que, per al nostre treball, la vall d'Àneu queda definida pel territori ocupat pels moderns municipis d'Alt Àneu, Espot, Esterri d'Àneu i la part septentrional de la Guingueta d'Àneu. En total, la vall d'Àneu històrica té una extensió de 373,28 km².² Aquesta vall fou descrita amb tot detall per Pascual Madoz, a la seva obra *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*,³ redactada després de l'any 1840 i editada l'any 1845. La vall d'Àneu hi és definida com una contrada molt con-

1. M.-A. VILA, *Les comarques i els municipis de Catalunya*, p. 121.

2. El municipi d'Esterri té 8,52 km², el d'Alt Àneu té 193,79 km², la Guingueta d'Àneu (sense l'antic municipi d'Escaló) té 73,75 km² i el d'Espot, 97,22 km². *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 12, p. 98, 102, 111 i 118.

3. P. MADDOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, vol. I, p. 5-8.

creta: «uno de los 18 oficialatos de la dióc. de Seo de Urgel»; formada per vint-i-un pobles amb les seves parròquies i una «aldea»: «Alós, Arreu, Boren, Berros Jossá, Berros Subirá, Burgo, Dorbe, Esterri, [...] Espot, Escalarre, Gavas, Jou, Llaborre, Son, Sorpe con el Manso de Bruguera, Serví, Unarre con el Manso de Aurós, Valencia, Isabarre é Isil».⁴ Aquesta demarcació eclesiàstica coincideix amb la llista aportada per l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell: «Anabiensis quoque sancte Marie, que holim vocaverunt locus sancte Deodate, cum eius parrochias, idest Borroso, cum Iouo, et Assor sive Sonne et Isil et Alos atque Stirri seu Burgi vel Cervo et Spotu, cum villulis et vilarunculis earum».⁵ En aquest *oficialato* de la vall d'Àneu el càrrec de rector i l'ofici eclesiàstic de beneficiat només podien ésser ocupats, segons Pascual Madoz, per capellans naturals de la vall d'Àneu: «Los curatos, de la clase de rectorías, y los beneficios de que consta este oficalato, se proveen por concurso en sugetos naturales y originarios del valle».⁶ Segurament, per una errada, s'incorpora a aquest territori el poble Estaon, de la vall de Cardós. Aquesta equivocació de Pascual Madoz és difícil d'explicar perquè aquest geògraf i polític, que coneixia molt bé la vall d'Àneu, l'any 1835 havia estat nomenat governador de la Vall d'Aran, i des d'aquesta comarca va anar a defensar les terres del Pallars Sobirà de les incursions de les partides carlistes. Va intervenir en la defensa de la vila de València d'Àneu dels atacs de les partides del pretendent. En aquesta topada va resultar ferit, el 25 de maig de 1836, i va ser donat per mort.⁷

Aquesta descripció de la divisió eclesiàstica de la vall d'Àneu és la mateixa aportada pel capbreu de l'any 1669,⁸ confirmada per Antoni Pladevall i Font,⁹ i que ha estat vigent fins a les modificacions sofertes pels municipis a la segona meitat del segle XX. Aquests canvis han estat motivats i condicionats pel despoblament sofert per aquestes contrades pirinenques. Aquesta nova organització administrativa ha comportat no solament la unió de molts antics municipis, sinó que també, per manca de feligresos, s'ha obligat moltes parròquies a quedar convertides en sufragànies, o fins i tot han estat reduïdes a simples capelles o ermites. Aquestes últimes tenen gran devoció a la contrada, però,

4. P. MADOZ, *Diccionario...*, vol. I, p. 55-56.

5. C. BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, p. 54-55.

6. P. MADOZ, *Diccionario...*, vol. I, p. 55.

7. P. MADOZ, *Diccionario...*, vol. I, p. 6, i vol. II, p. 455-456.

8. I. ALONSO, M. MIQUEL i J. I. PADILLA [ed.], *Àneu a pams. El capbreu de les valls d'Àneu de 1669*, p. 17.

9. A. PLADEVALL, «Els deganats», a *Catalunya romànica*, vol. XV (El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà), p. 83.

en moltes ocasions, només tenen culte una vegada a l'any, la diada de la festa patronal.

El nombre de les parròquies existents en el segle XIX era de vint-i-u i l'extensió de la vall d'Àneu històrica és de 373 km². Aquest fet fa que la demarcació territorial de les parròquies sigui d'uns divuit quilòmetres quadrats, extensió semblant a les parròquies de la vall Ferrera i coma de Burg.¹⁰ Hi ha una diferència palesa amb l'extensió dels termes parroquials de la Catalunya Vella, els quals són inferiors als cinc quilòmetres quadrats, que s'explica per la particular orografia del territori, en el qual hem de valorar l'extensió de les zones agrestes de l'alta muntanya i el territori anomenat «la muntanya» (pastures d'estiu) pels naturals del Pallars. Aquesta zona agresta, i en la qual era difícil habitar, ocupa unes dues terceres parts del total de la vall, i fa que el territori parroquial, on podia viure la població, sigui d'uns cinc quilòmetres quadrats. A més hi ha un fet: la població, generalment, està agrupada en un nucli associat al temple parroquial, que moltes vegades es troba ben bé al mig. Això ens permet pensar que el terme podria ésser de menys extensió en cas de no estar condicionat a produir un rendiment econòmic que fes possible la vida dels habitants de la població. En cas d'existir dos nuclis, el sobirà i el jussà, cadascun d'ells té, en origen, la seva parròquia, fins i tot aquells que no estaven separats per una distància superior a la mitja hora de camí, que era la distància màxima que es considerava que obligava a complir amb les obligacions o preceptes generals dels cristians, especialment la d'oïr missa els diumenges i festes de guardar.

POBLAMENT I DEMOGRAFIA

El poblament de la vall d'Àneu, com la major part de les contrades del Pallars Sobirà, té les seves arrels i inicis amb anterioritat a la intervenció franca capitanejada pel comte Bigó de Tolosa.¹¹ Aquest poblament anterior a l'any 806 ens podria explicar l'existència de l'església de Santa Deodada, centre d'una organització eclesiàstica que ha perdurat durant segles i que queda reflectida a l'obra de Pascual Madoz.¹² Creiem que aquesta peculiar organització de caire eclesiàstic va influir en l'estructuració de l'organització civil que ha perdurat fins al segle XX, moment en què s'ha produït el segon gran despoblament de la vall.

10. J.-F. CABESTANY, M. T. MATAS, A. MESTRES i J. M. PALAU, *Les esglésies preromàniques i romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg*, p. 24.

11. R. d'ABADAL, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, vol. I, p. 94-97.

12. P. MADDOZ, *Diccionario...*, vol. I, p. 55-56.

En estudiar la situació geogràfica de les viles hem observat, com a la vall Ferrera, l'existència de poblacions dividides en dos nuclis, un de sobirà i un altre de jussà, que moltes vegades són difícils de diferenciar per la seva proximitat i continuïtat en l'estructura urbana, fet que els converteix en simples barris amb una personalitat socioeconòmica pròpia difícil de distingir. Cada un d'aquests nuclis o barris, això sí, tenien la seva església, però aquesta no quedava justificada per la distància entre dos nuclis. Recordem que calia, perquè hi hagués una parròquia, que la separació entre dues esglésies fos superior a una mitja hora de camí, la qual no existia quan es tractava de simples barris. Potser l'especial organització d'una comunitat de ramaders podria explicar-nos aquests dobles nuclis de poblament, documentats durant el període altmedieval. Les crisis demogràfiques posteriors, acompanyades també de problemes climàtics, van generar, per consegüent, greus problemes econòmics que van fer desaparèixer la major part dels nuclis sobirans. D'aquests només ens en resten, com a testimoni documental, els temples que durant segles van ésser esglésies vinculades a les parròquies, les quals, generalment, eren situades en els nuclis jussans. Molts d'aquests temples dels pobles sobirans no tenien funció parroquial i eren, simplement, espais sagrats per a la celebració de la missa dels diumenges i de les festes de guardar.

Tan sols documentem, existent fins a l'actualitat, el doble nucli de poblament de Berrós, organitzat al voltant de les esglésies de Sant Quirze de Berrós Sobirà (1.270 m) i Sant Jaume de Berrós Jussà (1.091 m). Disten un quilòmetre l'un de l'altre, cosa que justifica una activitat econòmica ramadera d'estiu i hivern i que el centre de cada un d'ells havia de tenir una possibilitat d'habitació. Això explicaria el fet que el nucli Sobirà, de més difícil rendiment econòmic i pitjor situació geogràfica, quedés quasi despoblat a la fi de l'època medieval i que no es refés amb el creixement demogràfic que va iniciar-se en el segle XVII i que perdurà fins a les darreries del segle XIX. Malauradament, han estat tràgiques la crisi demogràfica i l'emigració produïdes a partir de la segona meitat del segle XX.

Hi ha altres possibles nuclis que no han conservat tan clarament aquesta realitat d'un doble assentament a causa de l'abandonament medieval o modern. Pensem que podrien documentar-se arqueològicament, perquè en l'actualitat encara existeixen les esglésies que van presidir aquests nuclis o barris. Aquest podria ésser el cas de la població d'Àrreu, el nucli jussà de la qual s'edificà a l'entorn de Sant Sadurní (1.250 m). El possible nucli sobirà se situaria a l'entorn de l'actual ermita de Santa Maria de les Neus (1.310 m), vinculada a Àrreu segons Pascual Madoz.¹³ A més, la seva església pot quedar justificada

13. P. MADOZ, *Diccionario...*, vol. I, p. 87-88.

perquè hi ha entre tots dos una distància de quasi un quilòmetre i un fort desnivell.

Podríem continuar aquesta llista, però vista aquesta realitat dels dobles nuclis, la farem en estudiar les diferents esglésies existents a la vall d'Àneu. Per desgràcia, no conservem cap referència de la demografia medieval d'aquesta vall per manca d'informació en els fogatges catalans dels segles XIV i XV que s'han conservat. Les primeres referències demogràfiques que tenim són dels anys 1553 i 1595.¹⁴ Aquesta informació l'hem comparat amb la que ofereix Pascual Madoz, que aporta una relació demogràfica de cases i de veïns que es complementen. Com sempre tenim dubtes dels valors demogràfics que donen els fogatges i els censos, però hem d'aprofitar les notícies sempre considerant que algunes poblacions podien incloure informació de nuclis annexionats per l'administració, però separats en l'espai. Aquesta comparança la concretarem a les parròquies citades a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell amb la finalitat de documentar i poder explicar el crescut nombre de les esglésies d'època moderna existents a la vall d'Àneu, amb pèrdua dels temples construïts a l'edat mitjana. Tots ells degueren tenir un origen preromànic, potser amb noves edificacions romàniques i amb poques intervencions d'època gòtica per l'abandonament de les poblacions existents a redós d'una església parroquial, arran de la crisi de poblament del segle XIV, i potser també, en el segle XV, per la guerra de conquesta feta per Ferran II contra el comte Hug III.

En els segles XVI i XVII hem documentat un creixement molt notable de la població, que triplica o quadruplica el nombre dels focs. Aquests augments i disminucions són molt poc fiables, a causa dels dubtes que tenim sobre els valors dels fogatjaments. En general va existir un creixement que, amb molta probabilitat, va comportar, de manera paral·lela, un augment de la riquesa basat en l'explotació del bosc i de la ramaderia, el qual es podria documentar i explicar utilitzant com a font d'investigació les esglésies refetes entre els segles XVII i XIX. En cap cas hi ha noves fundacions parroquials, però sí l'edificació d'una nova església pel desplaçament del nucli població com a conseqüència del despoblament baixmedieval i del poblament modern. Els temples documentats en el període altmedieval, segurament, havien quedat abandonats o en un estat conservació molt precari en algun moment de la baixa edat mitjana. Això quasi obligà a refer-los i, a la vegada, a augmentar-ne la capacitat a causa del creixement de la població i de les devocions, la qual cosa obligava a edificar capelles laterals dintre del clos del temple per acollir el culte d'aquestes noves advocacions marianes i especialment de sants dels ordes mendicants, que no

14. *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 12, p. 22-25 [Quadre d'evolució de la població del Pallars Sobirà].

existien en l'època romànica i que començaren a aflorar en època gòtica. Aquestes devocions seran, cada vegada, més nombroses, especialment a partir dels segles XVI i XVII, relacionades amb el nou pensament religiós generat per la Contrareforma i impulsades pel concili de Trento.

LA VALL D'ÀNEU. HISTÒRIA (SEGLES VIII-X)

La història de la vall d'Àneu, en aquests segles altmedievals, és molt difícil d'estudiar per la manca de documentació. Tenim quasi un *unicum* en la tan polèmica acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell, que ens permet aproximar-nos a la realitat de poblament i estructura religiosa del segle IX. Després hi ha un buit d'informació historiogràfica difícil de pal·liar per manca de documentació. Amb tot, en molts aspectes la seva història és semblant i paral·lela a la de la vall Ferrera, coma de Burg i vall de Cardós; per consegüent, les nostres narracions historiogràfiques poden ésser en molts aspectes repeticions de la informació coneguda per a altres valls del Pallars, però seran, en realitat, sempre amb particularitats, la confirmació de la història comuna d'aquestes contrades septentrionals del Pallars.

La tasca de romanització i a la vegada de cristianització és difícil de valorar amb anterioritat al segle IX. A més, la intervenció musulmana a la península Ibèrica, iniciada l'any 711, sembla que va tenir poca incidència a les terres pirinenques, en concret, a les contrades més septentrionals del Pallars. Igual que a les terres de la vall Ferrera, la continuïtat dels topònims i els modismes ibèrics i no romanitzats són el que va permetre, a Joan Coromines, considerar que existia una continuïtat de la població indígena anterior al període de possible domini dels romans. Aquest hauria d'ésser posterior al segle I aC i anterior al segle VII de l'era cristiana, període en què no existeix, de moment, informació ni arqueològica ni documental que faci referència a una aprofundida i total colonització romana. La problemàtica de la història del *pagus* resta com una incògnita, tot i això creiem que aquesta contrada no havia tingut gaires influències de la cultura romana i molt menys, posteriorment, de la musulmana.¹⁵

Estem d'acord amb la teoria de Ramon d'Abadal que el domini islàmic fou, segurament, com anteriorment ho havia estat el romà, un simple reconeixement de l'autoritat del nou dominador peninsular que es manifestava mitjançant una relació de caire tributari, més que no pas amb una ocupació militar i, posteriorment, la seva incorporació a una administració gestionada per

15. R. d'ABADAL, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, vol. I, p. 76.

les institucions dels pobles conqueridors. Amb tot, la manca d'estudis arqueològics, fets en èpoques anteriors al segle VIII, fa difícil valorar la importància i la continuïtat de l'assentament dels pobles preromans, de la posterior presència romana i, més tard islàmica, fins a la intervenció militar i política, primer, dels comtes de Tolosa, a continuació, dels bisbes d'Urgell i, finalment, dels nous comtes privatis del Pallars.

Pensem que la història dels segles VIII i IX s'ha de relacionar amb la informació aportada per la tan polèmica acta de consagració de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell. Aquest document, solament, ens permet considerar com a vàlida l'existència d'una llista de parròquies. Segons Cebrià Baraut, la data de redacció d'aquesta relació de parròquies és anterior a l'any 860.¹⁶ Aquesta relació hauria estat emprada en anys posteriors fins a la darrera redacció o còpia, que Manuel Riu i Riu considera que s'hauria efectuat entre els anys 957 i 966.¹⁷ Pensem que aquesta llista, tal com apareix en el document, és posterior a l'any 860 i contemporània del cisma provocat pels dos bisbes usurpadors Esclua de la Cerdanya (885-892?) i Adolf de la Ribagorça (888-922). L'existència del bisbe Adolf de la Ribagorça podria explicar que en aquesta relació parroquial no hi figurin parròquies inscrites al nou bisbat de la Ribagorça, i solament hi hagi les que estaven dintre de la jurisdicció i autoritat del bisbe d'Urgell. Per consegüent, la datació feta per Cebrià Baraut s'hauria de retardar una trentena d'anys i caldria considerar la redacció de la relació de les parròquies en una data pròxima a l'any 890.

L'acta de consagració aporta una important informació per a la vall d'Àneu. En relaciona parròquies que han tingut continuïtat fins a l'actualitat, fet que comporta que hi hauria hagut esglésies preromàniques, tot i que actualment no es conserva cap temple d'aquestes característiques. L'existència de l'església de Santa Deodada ens aporta la informació d'una possible continuïtat de l'organització eclesiàstica del període tardoromà o visigot, així com de la seva influència en l'estructura civil d'aquesta contrada. A més, creiem que aquest temple devia tenir la mateixa situació i devia ser una construcció molt pobra que devia estar sota l'actual Santa Maria d'Àneu, ara totalment perduda a causa de les noves construccions i posteriors reformes fetes en aquest edifici des del segle IX fins a l'actualitat. Aquest fet ens permet considerar com a valuosa la informació històrica que ens brinda, però sempre amb totes les reserves que hem de tenir a l'hora d'utilitzar aquesta acta de consagració.

16. C. BARAUT, «La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, vol. 7, p. 515-529.

17. M. RIU I RIU, «Santa Maria de la Seu d'Urgell», a *Catalunya romànica*, vol. VI, p. 318-320.

La presència, al Pallars, del comte Bigó I de Tolosa (806-814), potser no l'hem de considerar tant com una conquesta, sinó que va tenir lloc per mitjà d'una actuació política, potser més que militar des de la Vall d'Aran, pels ports de Montgarri, Bonaigua o Viella, des d'on es podia penetrar amb una certa facilitat a les terres del Pallars. Aquesta intervenció del comte Bigó fou feta sense manament del govern imperial d'Aquisgrà i va inclinar el domini del Pallars Sobirà al món franc de Tolosa, cosa que va comportar un augment de la romanització i, per consegüent, la cristianització. Una prova d'aquesta realitat ha quedat reflectida en la informació recollida posteriorment a la polèmica acta de consagració de la Seu d'Urgell. Tot i que pensem que les estructures eclesiàstiques podien dependre, en un primer moment, de l'organització episcopal de Tolosa o potser més concretament de Sant Bertran de Comenge, més tard l'autoritat eclesiàstica de la vall d'Àneu fou administrada pel bisbat d'Urgell, segurament a partir del govern del comte aragonès Galindo Asnar, el qual va apoderar-se de la vall d'Àneu i la va sostreure del domini militar i polític de Tolosa (vers el 833-834) fins al voltant del 848.¹⁸

El comte Frèdol de Tolosa, mort cap al 852, va tornar a incorporar al seu patrimoni familiar les terres septentrionals del Pallars Sobirà perquè la conquesta no s'havia fet des de l'imperi sinó des de Tolosa. El domini del comtat de Tolosa sobre la Ribagorça i el Pallars va continuar fins a l'estiu de l'any 872, en què l'assassinat del comte Bernat de Tolosa va donar lloc a una crisi en el govern d'aquest comtat, que fou aprofitada pel noble Ramon I (II), segurament membre de la família de la casa comtal de Bigorra, que va apoderar-se dels comtats de Pallars i Ribagorça, els quals quedaren incorporats a les terres de la Marca Hispànica; per consegüent, la Ribagorça i el Pallars quedaren definitivament incorporats al bisbat d'Urgell. Aquesta vinculació dels dos comtats a aquest bisbat fou una realitat fins al govern del bisbe usurpador Esclua de la Cerdanya (885). Aquest episodi eclesiàstic amb un rerefons polític va inscriure, d'una manera definitiva, el Pallars a la diòcesi d'Urgell.

L'any 904 va tenir lloc una falconada islàmica dirigida per Muhammad ibn Llop, governador de Saragossa, que no va comportar cap modificació del domini polític i militar dels comtats de Pallars i Ribagorça. Fou, segurament, una expedició de càstig per espantar el comte Ramon I (II) i obligar-lo a no intentar sortir de les seves muntanyes i a pagar uns tributs de submissió a l'emir de Còrdova a través dels governadors de la Frontera Superior (Saragossa) i des de la seva base militar avançada de Lleida.¹⁹ En aquesta expedició, de ben segur, fou fet presoner el seu fill i successor, el comte Isarn. L'agitat govern de Ra-

18. R. d'ABADAL, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, vol. 1, p. 94-127.

19. R. d'ABADAL, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, vol. 1, p. 123.

mon I (II) va finalitzar en morir a l'entorn de l'any 920. El comte va deixar el govern i el patrimoni familiar compartit entre els seus fills: Isarn (920-948?) I i Llop (920-*c.* 947), i el nét, fill d'Isarn, Guillem (915?-950?), que tenien associada la gestió de govern del comtat. Aquesta manera d'associar l'activitat de govern entre els diferents membres del grup familiar responia a un costum propi de certs tipus del feudalisme de l'Europa Occidental, i per consegüent del català, i que documentem en altres comtats de la Marca Hispànica.

En morir els comtes associats Sunyer I (947-1011) i Ermengol I (995-1010) va tenir lloc la total partió del comtat de Pallars, de manera que es van crear dues unitats territorials: el comtat del Pallars Sobirà, governat pel comte Guillem II (1010-*c.* 1035), i el comtat del Pallars Jussà, que ho era pel comte Ramon III (IV) (1006-1048).

LA VALL D'ÀNEU. HISTÒRIA (SEGLES XI-XVII)

En encetar el segle XI, el comtat del Pallars Sobirà va adquirir la totalitat de la seva personalitat jurídica durant el govern del comte Guillem II (1010-*c.* 1035); amb tot, la seva història fou molt complexa perquè les relacions polítiques i familiars entre els comtes dels Pallars Sobirà i Jussà no foren cordials sinó més aviat violentes, amb un seguit de guerres feudals que tenien com a finalitat el domini de contrades, moltes vegades les més riques, les quals havien quedat d'una manera inexplicable dintre dels territoris d'un altre comtat. Aquest és el cas de la vall d'Àneu, que fou un domini dels comtes del Pallars Jussà fins a les convinences dels anys 1094 i 1095, en les quals el comte Artau II va incorporar aquesta contrada al territori jurisdiccional del Pallars Sobirà.²⁰

Durant el segle XI els comtes de Pallars Sobirà van emparentar amb la família comtal barcelonina: el comte Sunyer, dit Artau I, (1049-1082) va casar-se (1059), en segones núpcies, amb Llúcia de la Marca (†1090). Aquesta era germana de la comtessa Almodis i, per consegüent, era cunyada del comte de Barcelona, Ramon Berenguer el Vell. Els comtes del Pallars van intervenir en la reconquesta de la Catalunya Nova durant el govern dels comtes de Barcelona Ramon Berenguer I el Vell (1035-1076) i de Ramon Berenguer III (1096-1131).

Aquestes activitats militars foren, segurament, la causa que el comte Artau III (1111-*c.* 1167) estigués uns anys presoner a la ciutat de Saragossa abans de la conquesta d'aquesta ciutat (1118) pel rei Alfons el Bataller d'Aragó (1104-1134). Aquestes expedicions militars comportaven un botí, uns beneficis

20. R. d'ABADAL, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, vol. I, p. 131-146.

econòmics, que podien invertir-se a millorar tant les estructures econòmiques del comtat com les edificacions civils i eclesiàstiques. Pensem que aquest és el cas d'una inversió en un honor, com és l'edificació del conjunt eclesiàstic i civil de Son. Emperò aquestes expedicions també comportaven un doble empobriment demogràfic: els morts durant l'expedició militar i els emigrants que anaven a repoblar les noves terres, més riques que les terres del Pallars. Aquesta pèrdua del potencial humà va empobrir les possibilitats d'expansió i millora social i econòmica del comtat.

En el segle XIII, l'arribada per herència de la família Comenge amb Roger I (1217-1257) va empitjorar la realitat econòmica del Pallars Sobirà, ja que la preocupació més palesa d'aquesta família fou intervenir en les lluites polítiques i militars que tenien lloc al nord dels Pirineus. Aquesta problemàtica de crisi va augmentar en produir-se la caiguda demogràfica, en el segle XIV, a causa de la irrupció de la pesta. Al Pallars, aquesta crisi va tenir un doble motiu de pèrdua demogràfica: els morts per la malaltia i els emigrants que buscaven, per conrear, terres abandonades i situades en comarques amb possibilitats d'un benefici econòmic millor. Una altra possibilitat de l'emigrant era engruixir l'estament dels peons, al servei de l'artesania establerta a viles i ciutats.

Aquest procés de pèrdua de població va augmentar durant la llarga lluita militar que va tenir lloc entre el darrer comte privatiu, Hug III, i Ferran el Catòlic (1465-1517), durant la qual la comtessa va resistir dos anys el setge del castell de València d'Àneu. Rendit aquest castell, i arrabassat el comtat a Hug III, Ferran el Catòlic va atorgar-lo a la família Cardona, la qual havia participat activament en la guerra a favor de Joan II i en la conquesta del Pallars Sobirà. Els Cardona van procurar millorar la situació social i econòmica del maltractat comtat del Pallars Sobirà i, per consegüent, de la vall d'Àneu, aprofitant la millora econòmica catalana del segle XVII, que va permetre un creixement demogràfic que queda reflectit a les dades de població conservades de l'edat moderna.²¹

LES ESGLÉSIES MEDIEVALS: LES ADVOCACIONS

L'inventari de les esglésies d'origen preromànic i romànic documentades a la vall d'Àneu és de trenta-cinc temples, dos més que a la vall Ferrera i a la coma de Burg,²² en què són trenta-tres. Però sí que hi ha petites diferències en

21. I. ALONSO, M. MIQUEL i J. I. PADILLA [ed.]. *Àneu a pams. El capbreu de les valls d'Àneu de 1669*, p. 17.

22. J.-F. CABESTANY, M. T. MATAS, A. MESTRES i J. M. PALAU, *Les esglésies preromàniques i romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg*, p. 24-26.

les advocacions d'aquestes esglésies, ja siguin de l'una o de l'altra contrada, que ens permeten concloure que a la vall d'Àneu hi ha més continuïtat en el poblament, fet que no va donar lloc a una pèrdua del record històric de les advocacions anteriors al segle XII. Aquesta continuïtat no ha provocat un fet tan pintoresc com l'advocació de sant Francesc Xavier a l'església preromànica d'Araós.²³

Les deu parròquies existents i ressenyades a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell (segle IX-X) ens permeten documentar un total de dinou esglésies: els deu temples, que podien ésser els edificis parroquials, i nou més que estan associats a aquestes parròquies i que es transformaren moltes vegades en noves parròquies o foren simples esglésies sufragànies o que han restat al llarg d'un mil·lenni com a capelles de devoció local. Alguns d'aquests temples són encara parròquies o simples capelles; amb tot, unes poques s'han convertit en un pilot d'enderrocs i, fins i tot, s'ha perdut el record de la seva localització. Les advocacions d'aquestes esglésies les agruparem per parròquies: Alós,²⁴ Berrós,²⁵ Burgo,²⁶ Cerbi,²⁷ Espot,²⁸ Esterri,²⁹ Isil,³⁰ Jou,³¹ Son³² i Sorpe.³³ En total són dinou les esglésies que hem de relacionar amb els termes de les parròquies que figuren a l'acta de consagració i tots aquests temples tenen dedicacions del santoral altmedieval.

Les esglésies romàniques, o amb restes o elements d'origen romànic, tingueren, segurament, el seu origen institucional al llarg del segle X o inicis del segle XI, posterior a la data més reculada atribuïda a l'acta de consagració, i hi foren ressenyades, potser, amb els mots «cum villulis et vilarunculis earum».³⁴ Aquestes esglésies són setze i han tingut, al llarg d'un mil·lenni, diferents categories eclesiàstiques; i algunes que, avui dia, són un pilot d'enderrocs tingueren una personalitat eclesiàstica important. D'aquests temples, dos estan dedicats a Santa Maria: Santa Maria d'Àneu i Santa Maria de les Neus d'Àrreu. L'església de Llavorre és dedicada a l'arcàngel Miquel, tot i no estar associada

23. J.-F. CABESTANY, M. T. MATAS, A. MESTRES i J. M. PALAU, *Les esglésies preromàniques i romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg*, p. 44-50.

24. Sant Lliser o Lleir d'Alós Jussà, Santa Eulàlia d'Alós Sobirà i Sant Pere.

25. Sant Quirze de Berrós Sobirà i Sant Jaume de Berrós Jussà.

26. Sant Joan Evangelista de Burgo.

27. Sant Serni o Sadurní.

28. Santa Llogaia o Leocàdia, Santa Maria i Sant Jaume.

29. Sant Pere i Sant Vicenç.

30. Sant Joan Baptista.

31. Sant Martí i Sant Pere.

32. Sant Just i Sant Pastor, Santa Maria de Bellero i Sant Pere.

33. Sant Pere.

34. C. BARAUT, *Les actes de consagracions...*, p. 55.

a un castell que sigui, a l'actualitat, conegut per la documentació o l'arqueologia.³⁵ Quatre esglésies més estan consagrades als apòstols: Sant Andreu de València d'Àneu, Sant Bartomeu de Dorve, Sant Pere d'Aurós i Sant Joan Evangelista d'Aurós. Finalment, nou esglésies estan dedicades a màrtirs i sants de l'antiguitat clàssica, tardoromana o, fins i tot, dels inicis del procés de poblament germànic —visigots i francs—: Sant Beado o Beat, Sant Esteve d'Estaís i Sant Esteve de Gavàs, Sant Julià d'Unarre, Sant Llorenç d'Isavarre, Sant Martí d'Escalarre i Sant Martí de Borén, Sant Serni o Sadurní d'Àrreu i Sant Serni de Cerbi, i Santa Creu d'Estaís.

Aquestes trenta-cinc advocacions estan referides al santoral romà tradicional a Catalunya de l'alta edat mitjana. Es tracta de dedicacions que algunes vegades van tenir una gran acceptació i que han generat, fins i tot, cognoms, com és el cas de Sadurní. La popularitat d'aquest sant va originar un ampli culte que es va concretar en l'existència de vint-i-tres «sants Sadurnís», cosa que significa que hi ha vint-i-tres celebracions al llarg de l'any en honor d'aquesta advocació.³⁶

Les trenta-cinc advocacions que tenen un origen altmedieval es tracten, a més de santa Maria, de sants amb un culte generalitzat abans de la difusió de les devocions baixmedievales, introduïdes al culte cristià pels ordes mendicants. En època moderna adquiriren popularitat les noves devocions que s'afegiren a la titularitat de Santa, com és el cas de la Mare de Déu de les Neus (Àrreu). Entre aquestes trenta-cinc esglésies, hi ha una dedicació majoritària a sant Pere, en total sis, dues més que les quatre a santa Maria. Mancats d'una relació onomàstica femenina, solament podem valorar la gran devoció que es tenia a sant Pere en el segle XVII, segons podem resseguir en el capbreu de 1669 en què hi ha cinquanta caps de casa que porten el nom Pere, seguits per divuit més que tenien com a patró sant Bernat,³⁷ cosa que solament representa un terç dels «Peres». Aquesta devoció a sant Pere potser es pot explicar en funció de la titulació de la canònica de la Seu d'Urgell.

Totes les advocacions són d'origen altmedieval i les podem agrupar en una triple temàtica. Les primeres agrupen l'advocació cristològica de la santa Creu: Festa de la Invenció de la Santa Creu (3 de maig). En segon lloc, trobem les advocacions dedicades a santa Maria, la dedicada a l'arcàngel sant Miquel i les advocacions dedicades als apòstols sant Pere, sant Andreu, sant Bartomeu, sant Jaume i sant Joan Evangelista. Les restants advocacions són totes

35. J.-F. CABESTANY i M. T. MATAS, «Advocació de sant Miquel a les capelles dels castells de la Marca del Gaià i del Penedès (s. X-XI)», a *Lambard*, vol. X, p. 141-150.

36. *Santoral català*, p. 161-162.

37. I. ALONSO, M. MIQUEL i J. I. PADILLA [ed.]. *Àneu a pams. El capbreu de les valls d'Àneu de 1669*, p. 75 i 78.

de sants i màrtirs, anteriors al segle IX, molts dels quals tenen biografies més o menys llegendàries.

Destaca per la seva singularitat Sant Beado o Beat de Liébana, que va redactar l'any 776 el comentari de l'Apocalipsi. El seu culte en aquesta contrada de la vall d'Àneu és de difícil explicació. Joan Camp recull un fragment dels goigs que es cantaven amb motiu de l'aplec dels pobles d'Unarre, Cerbi i Gavàs: «en vostra terra asturiana – Beco, Bieio, sou de nom dalt d'eixa serra Mitjana. Sant Beado us diu tothom».³⁸ En la litúrgia catalana són més habituals les advocacions de sant Joan Baptista (el Precursor), sant Esteve (diaca i primer màrtir del cristianisme), sant Julià (bisbe de Toledo (680-690) que fou una gran figura i personalitat de l'església visigoda), sant Just i sant Pastor (els nens màrtirs d'Alcalà d'Henares (†304), de gran devoció a l'església visigoda), sant Llorenç (diaca de l'església de Roma (†258) que segons una tradició llegendària morí màrtir cremat sobre unes graelles i que va tenir una gran devoció a l'església catalana altmedieval), sant Lliser o Lleir (bisbe de Cose-rans, vers el 516, i venerat com a sant a la Catalunya altmedieval), sant Quirze (bisbe de Barcelona, segle VII), sant Sadurní o sant Serni (bisbe de Tolosa, vers el 258, que sens dubte fou un dels sants més populars a la Catalunya altmedieval), sant Vicenç (diaca i màrtir valencià), sant Martí de Tours (bisbe de Tours mort el 397) i dues advocacions femenines, santa Eulàlia de Mèrida (verge i màrtir) i santa Llogaia o Leocàdia (verge i màrtir).

Les advocacions diferents entre les dues valls són poques i totes van ser habituals a l'alta edat mitjana arreu de Catalunya. A la vall d'Àneu no hi ha sant Climent, santa Llúcia, sant Feliu, sant Ambròs o sant Cristòfol. A la vall Ferrera i a la coma de Burg no hi trobem els sants Just i Pastor, sant Llorenç, sant Joan Evangelista o sant Jaume. Potser les més problemàtiques per a la conservació són sant Beado i santa Llogaia, per la seva excepcionalitat.

38. J. CAMP, *Alt Pallars*, p. 77.

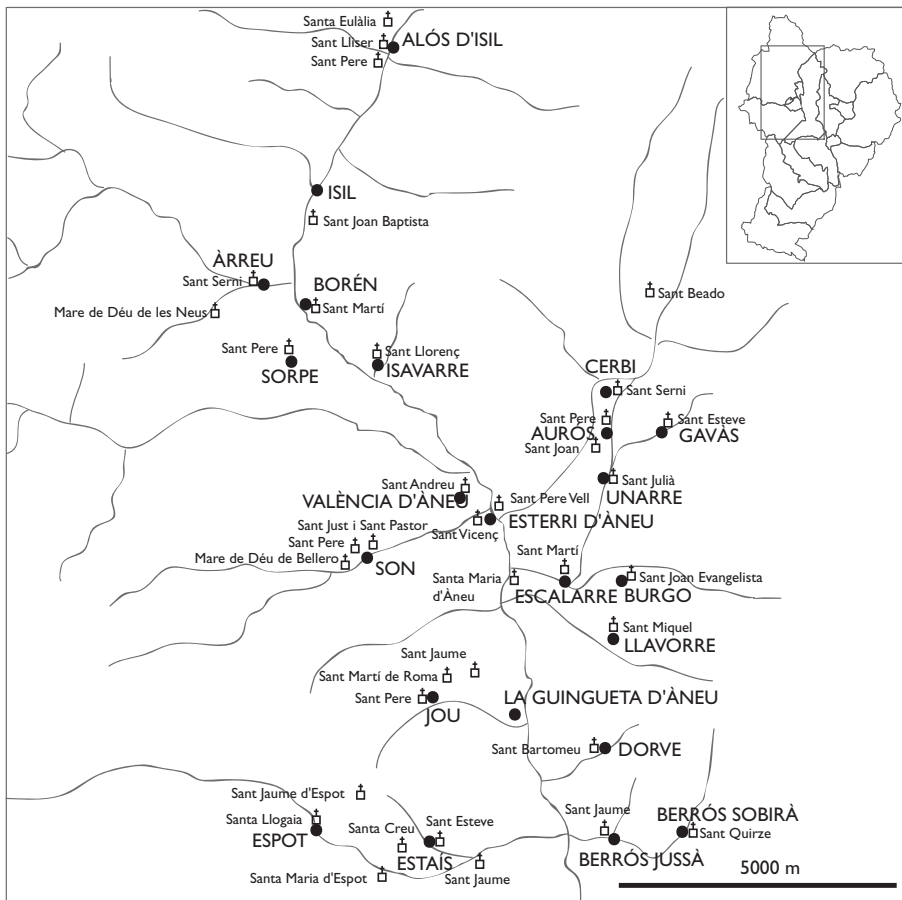

FIGURA 1. Mapa de situació geogràfica de les esglésies de la vall d'Àneu.

INVENTARI D'ESGLÉSIES
MUNICIPI D'ALT ÀNEU

ALÓS D'ISIL, Sant Lliser

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Alós d'Isil

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Època moderna amb restes dels segles XI i XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 49"; latitud 42° 42' 05"

Coordenades UTM: 3439 47296

Notícies històriques

A l'acta de consagració de la Seu d'Urgell hi figura la parròquia d'Alós, situada a la «valle Anabiense». Ara bé, quina de les tres esglésies que van existir a l'alta edat mitjana en el terme de la població d'Alós era la parròquia? Sant Lliser, Sant Pere o Santa Eulàlia? L'església de Sant Pere va tenir unes funcions, que detallarem en parlar d'aquesta església. La de Santa Eulàlia fou l'església d'Alós Sobirà; i Sant Lliser, el temple d'Alós Jussà. Per consegüent, en el segle IX, segurament, la funció parroquial es repartia entre aquestes dues esglésies. Ara bé, el despoblament de Santa Eulàlia va fer que la parròquia quedés vinculada a l'església de Sant Lliser. Aquesta església és actualment la parròquia, amb un cementiri i una pica baptismal romànica. D'aquest edifici no en resta cap testimoni visible del període preromànic, que a més creiem difícil de descobrir en una excavació arqueològica per la poca consistència d'aquesta arquitectura i les modificacions que han pogut afectar la construcció de l'església romànica i de la gòtica actual.

La primera notícia documentada de l'església de Sant Lliser d'Alós és un document de 1090 en què el comte Artau II i la seva dona Esllonça donen al monestir de Gerri la vila d'Alós Jussà «in valle Anaviensi, cum aecclesiis quae ibi sunt fundatae: unam scilicet sancti Petri, et aliam sancti Licerii» amb tot el que els pertany, així com les dècimes i les oblacions.

L'església de Sant Lliser torna a ésser esmentada, juntament amb la de Sant

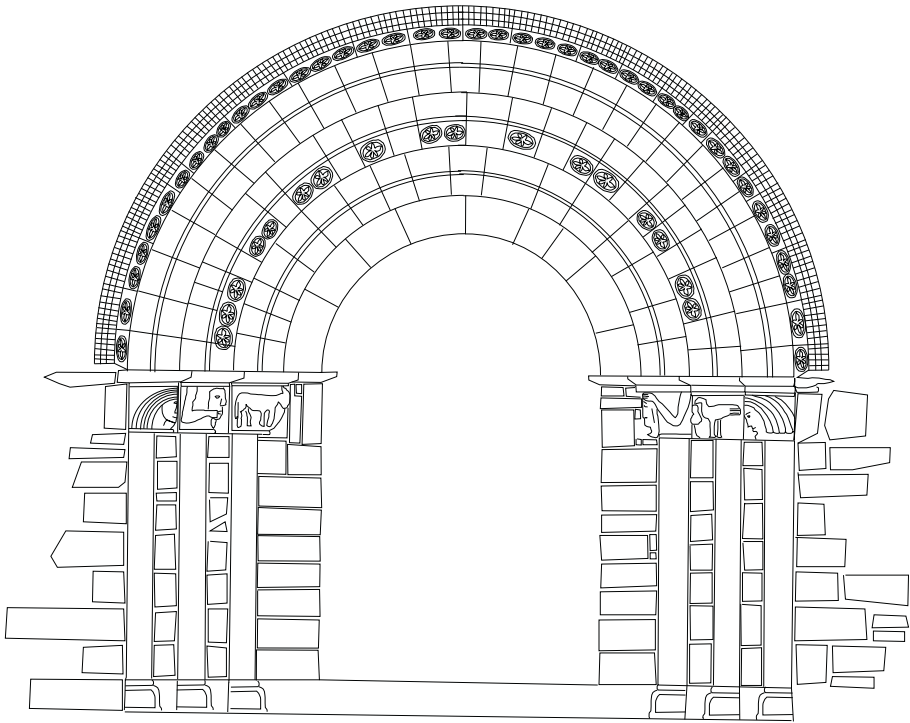

FIGURA 2. Portada de Sant Llisier d'Alós d'Isil.

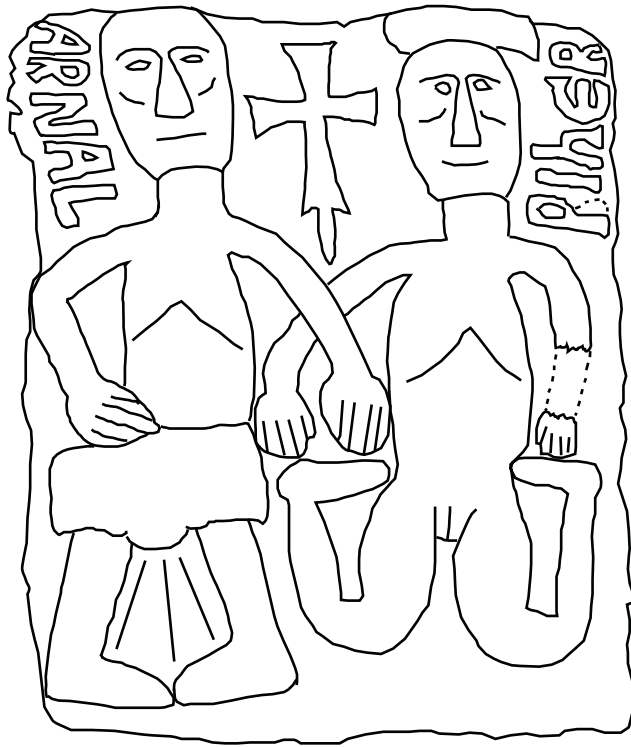

FIGURA 3. Relleu del costat esquerre de la portada de Sant Lliser d'Alós d'Isil.

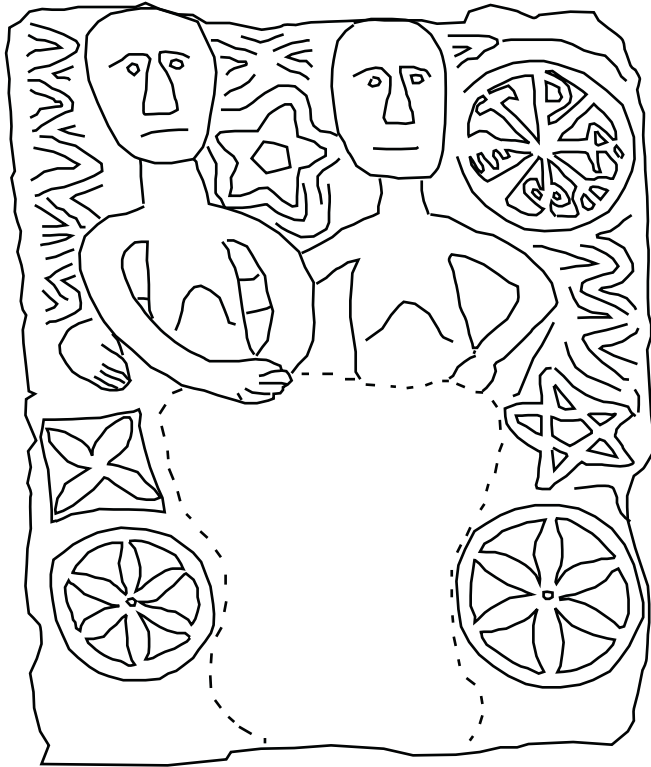

FIGURA 4. Relleu del costat dret de la portada de Sant Llisier d'Alós d'Isil.

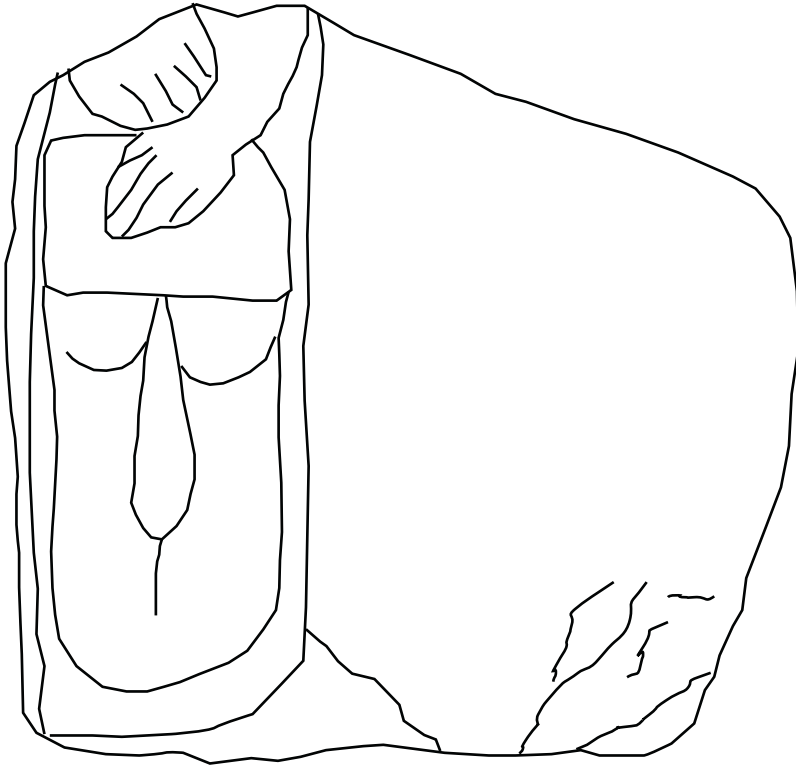

FIGURA 5. Fragment d'escultura monumental trobat a Sant Lliser d'Alós d'Isil.

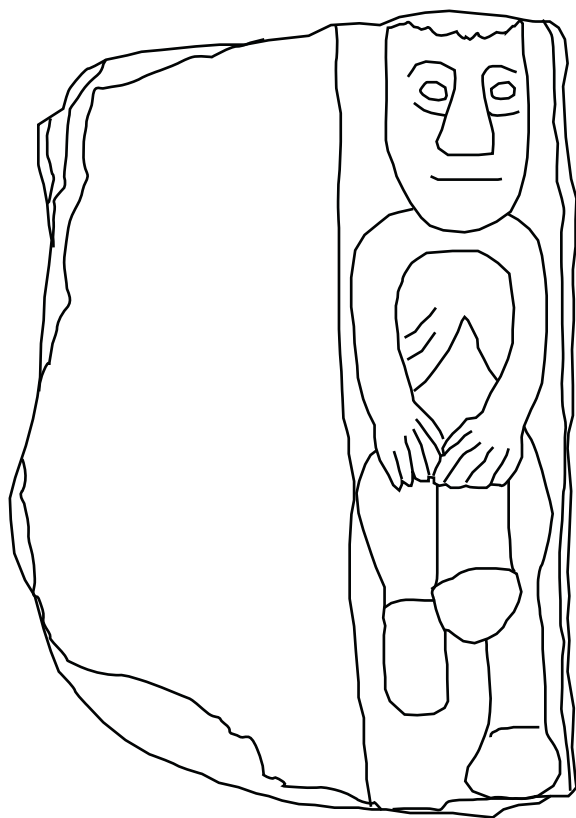

FIGURA 6. Fragment d'escultura monumental trobat a Sant Lliser d'Alós d'Isil.

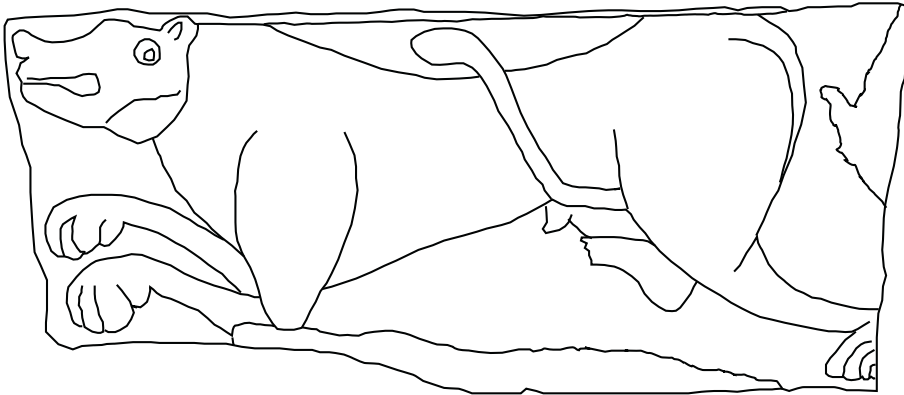
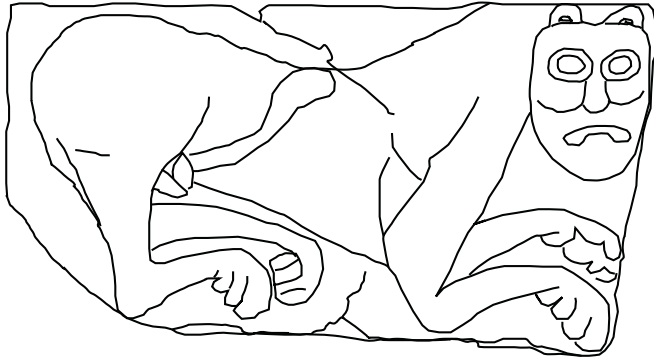

FIGURA 7. Detalls de la pica d'oli de Sant Lliser d'Alós d'Isil.

Pere, l'any 1105, quan diversos homes d'Alós d'Isil lliuren a l'abat Ponç de Gerri el seu delme.

L'any 1164, en la butlla de confirmació de béns del monestir de Gerri del papa Alexandre III s'esmenta la vila d'Alós: «decimas de toto Anau et de Aran in omnibus redditibus quos comes ibi habet et mansos et alodia in eodem territorio, villam de Alos sicut Palearensis comes eam noscitur habuisse».

El comte Roger II dóna, l'any 1244, al monestir de Gerri un cens de dos sous morlanesos que li pagava cadascun dels masos que tenia a les viles d'Alós, Borén i Isavarre.

L'any 1335, l'abat Ramon de Gerri, amb el visticlau del comte Arnau Roger II, afranqueix els habitants d'Alós Jussà, Borén i Isavarre dels censos que pagaven al monestir a canvi de sis mil sous barcelonins.

Aquest alliberament de les contribucions monàstiques devia permetre una continuïtat d'Alós, tot i els despoblaments de les darreries del món medieval. En el segle XVII hi ha una notícia d'un augment de la població, la qual passa de catorze a cinquanta focs, fet que sorprèn dins els paràmetres demogràfics habituals de l'època. Amb tot, la població continuà essent pròspera, ja que segons Pascual Madoz, al segle XIX, tenia vint-i-quatre cases i veïns.

Descripció de l'edifici

Per dissort, de l'antiga església romànica de Sant Lliser d'Alós no conservem els testimonis de l'estructura anterior. Actualment, hom es troba davant d'un edifici de factura barroca, amb una orientació nord-sud, que palesa la seva transformació en el decurs del temps.

Del període romànic, només conserva una part del mur sud on hi ha la porta esculpurada i una finestra de doble esqueixada situada a llevant de l'entrada. De la finestra sols podem dir que s'obre amb un arc de mig punt, car l'arrebossat que actualment en cobreix bona part del parament ens dificulta poder-ne deduir la tipologia, si bé creiem que devia ésser de dovelles radials fins a l'inici de l'arc. A llevant de l'anterior hi ha una segona finestra que no creiem que sigui del període romànic, ja que correspon al mur que s'amplià en el moment de la construcció del campanar. Tampoc pertanyen a l'època altmedieval l'òcul i les obertures rectangulars que es troben situades damunt de la porta.

A les parts on és visible el parament, aquest és de carreus irregulars alternats amb pedres llosenques, disposades amb tendència a l'horitzontalitat. La resta de la façana i el campanar són clarament d'època posterior. L'interior de l'església, d'estructura senzilla, no conserva cap element arquitectònic del període altmedieval.

Portada

Sens dubte, la porta (fig. 2), la qual es troba desplaçada vers l'angle sud-oest, és la part més interessant de l'edifici. L'estructura pertany a la tipologia d'arcs degradats amb arquivoltes i la configuren tres arcs de mig punt degradats amb tres arquivoltes, amb un arc a sobre decorat. L'arquivolta central és ornada, mentre que la interior i l'exterior són llises sense ornamentació. Té tres capitells troncocònics per banda, disposats sobre columnes de fust llis circular que descansen sobre unes bases enriquides amb elements decoratius actualment molt erosionats.

L'arquivolta decorada es compon de fragments de cilindre llisos alternats amb motius de flors de sis pètals en relleu inscrites en un cercle. Aquestes rosetes també discorren per sobre dels capitells omplint tot l'intradós de la línia d'impostes.

Una part molt interessant de l'ornamentació d'aquesta portada és l'arc que l'envolta. En aquest espai es combinen dos tipus d'elements: un de geomètric, traduït en un escacat regular que decora la part frontal de l'arc; i un de vegetal, que recorre l'intradós i que repeteix l'element sexifoli que ja hem descrit a la imposta dels capitells i en una de les arquivoltes.

Del treball dels capitells que ornem la portada podem assenyalar que segueix una tècnica no gaire acurada, d'acusada rusticitat, que contrasta amb l'enorme expressivitat que traspuen. Aquests elements decoratius estan només modelats pels dos costats visibles i disposen el personatge o l'acció sobre els eixos de simetria vertical de l'angle.

Els capitells del cantó esquerre, respecte de la visió de l'espectador, i de fora cap endins, representen un cap femení amb una exuberant cabellera llisa i pentinada amb clenxa al mig. Del rostre, ovalat i allargat, en destaquen uns ulls grans i rodons, un nas rectilini, una boca entreoberta suggerida de forma horitzontal i amb els pòmuls insinuats per formes triangulars.

Al segon capitell hi trobem la representació frontal d'un personatge amb nas prominent i rostre barbat, que s'obre la boca estirant-la amb les mans. La figuració de les extremitats superiors es disposa de forma exagerada adaptant-se a la llei del marc.

Al capitell més proper a l'arc d'entrada, s'hi troba escenificat un element poc freqüent en l'escultura romànica catalana. S'hi reproduïxen dos equins de perfil que agermanen els caps de forma tangencial. La representació d'aquests animals és força realista, car s'hi poden apreciar les quatre potes amb les peülles, la cua, les orelles, els ulls, els narius i la boca.

A la banda dreta, i seguint el mateix sentit descriptiu, observem en el primer capitell una temàtica homònima a la de la banda esquerra. La figura de

testa voluminosa i de frondosa cabellera es diferencia de l'anterior perquè apareix figurada amb el rostre més petit i un coll més allargat, si bé manté els ulls grans, rodons i oberts, el nas triangular i la boca descrita en sentit transversal.

En el següent capitell hi ha la imatge de dos coloms de perfil que piquen dins una mena de gerra que recorda una àmfora. Si bé són força erosionats, encara s'hi pot entreveure l'estilització del plomatge de la cua així com també l'ull i el bec.

Al darrer capitell hi retrobem un personatge que se sosté el cap amb una mà al front i l'altra a la barbata. En destaca el rostre oblong, del qual sobresurten, molt desgastats, el nas, els ulls i la boca entreoberta.

Explicar el missatge que es volgué donar en aquesta portalada resulta, evidentment, difícil de determinar i, en tot cas, arriscat. Analitzades cadascuna d'aquestes representacions, no creiem agosarat de fer-ne una lectura moralitzant. Així, es podria suggerir que les dues figures amb cabellera simbolitzarien l'avarícia i la luxúria, atès que són dues figures femenines i és a aquest gènere al qual se solen associar aquests vicis. Els dos altres personatges, per llurs actituds, podrien fer referència, respectivament, a la gola i a la ira.

En contraposició a aquests quatre pecats capitals, interpretem que els altres dos capitells donen un missatge moralitzant. Els coloms, que beuen del refrigeri etern, encarnen la culminació de l'esperança d'aconseguir la salvació; i l'equí, segons Chevalier-Gheerbrant, representaria la pau, la pobresa, la humilitat, la paciència i el coratge.

L'anàlisi del tractament dels elements esculturats, treballats amb la rusticitat pròpia de l'estil popular, ens permet situar la seva cronologia vers les darreries del segle XII, si bé el contrast de l'aparell de la porta amb les restes del parament visible del mur de l'església ens duu a pensar que la portalada fou afegida al mur sud del primitiu edifici del segle XI.

Relleus de la façana

Molt interessants són els dos relleus rectangulars que es troben encastats a banda i banda de la porta de l'església d'Alós d'Isil.

Al de l'esquerre (fig. 3), respecte de l'espectador, hi apareixen representats dos personatges en posició frontal i en relleu, disposats sobre dos eixos de simetria vertical. Ambdós tenen el cap molt gran i desproporcionat respecte al seu cànon. El coll és ample i té forma cilíndrica. El rostre destaca per tenir el nas ample i triangular i la comissura dels llavis figurada en sentit rectilini. Les dues figures tenen les galtes amb els pòmuls sobresortits i els ulls rodons i petits en proporció a la resta de l'anatomia. En el tòrax se subratlla de for-

ma molt pronunciada la representació de la separació entre el costellam i el ventre.

El personatge situat a la dreta de l'espectador mostra les extremitats inferiors amb una posició forçada i irreal, que fa difícil imaginar-se quina actitud volia representar. Les cames, disposades com si fossin la cua d'una sirena, apareixen de perfil i cargolades cap amunt, tocant els malucs amb les puntes dels peus. Contràriament, els braços presenten un aspecte més naturalista. Té el braç esquerre caigut cap al peu, mentre que el dret l'estira fins a creuar-lo amb el de l'altre personatge.

El seu acompanyant, representat també de forma convencional, presenta les cames amb posició frontal, per bé que encara les puntes dels peus. Flexiona lleugerament el braç dret i el recolza a la cintura, mentre que estén l'esquerre per damunt del de l'altra figura, tot creuant-la.

Pel que fa a llur indumentària, destacaríem la petita faldilla que duu el personatge de l'esquerra i la mena de capell que cobreix els cabells del de la dreta.

El tractament de les figures mostra que s'han treballat amb un modelatge arrodonit, per bé que la factura té la rusticitat pròpia de l'art rural.

Entre les dues testes i sobre un eix de simetria secundari, trobem la representació d'una creu potençada que conserva l'espigó on aniria subjectada. En els extrems superiors de la peça hi ha dues inscripcions. A la corresponent a la figura amb faldilla s'hi pot distingir clarament el mot ARNAL mentre que a l'altra hi llegim RIHER, contràriament a d'altres autors que la identifiquen amb PIHER, ja que la primera lletra està malmesa i es pot interpretar com una R o una P.

El dilema d'aquesta peça es planteja a l'hora de donar-li una interpretació. Identifiquem les figures esculpides com les d'un home —el de l'esquerra— i una dona —la de la dreta—. Ho entenem així per la configuració dels cossos i les faccions. Tot i que el personatge de la dreta presenta unes faccions més grans, un tòrax més ample i unes cames més llargues, la representació ben palesa del seu sexe fa irrefutable la seva identificació com una imatge femenina. La posició de les mans, en què l'home agafa la mà de la dona, ens inclina a pensar que podrien representar un matrimoni i a aventurar la hipòtesi que fossin els comitents de l'església.

La inscripció ARNAL del personatge masculí potser podria ésser una variant de *Arnaldus*, i el mot RIHER, que acompanya la seva parella, una mutació de *Riquilda*, *Richila* o *Ricarda*. La presència d'una creu presidint l'escena subratllaria el cristianisme dels personatges.

Al cantó dret de la portada apareix adossada a la façana una altra placa (fig. 4) rectangular de dimensions lleugerament superiors a la que hem descrit anteriorment. Per dissort, un repicat en el relleu de la part central de la peça no

permet analitzar com tenien modelada la part inferior del cos les dues figures representades.

La representació plàstica de les figures no s'allunya, en aquest cas, de les que es conserven a la Vall d'Aran i al sud de França, en especial les procedents del bisbat de Comenge i de Coserans. Amb un aspecte rústic i popular, els personatges d'Alós d'Isil presenten el cap rodó amb les faccions definides per un nas prominent de forma triangular, els ulls petits i rodons, la comissura dels llavis recta, amb les galtes arrodonides i els pòmuls insinuats. El coll, seguint l'esquematisme del rostre, és tubular. El pit, nu en ambdós casos, dibuixa l'anatomia de manera convencional i assenyalava la separació entre el costellam i el ventre. El modelatge arrodonit que predomina és també palès en la forma de representar les extremitats superiors. En aquesta ocasió, la figura de l'esquerra respecte de l'espectador avança els braços i sembla creuar-los damunt de la cintura, amb una actitud de recolliment. L'altre té el braç esquerre flexionat i separat del cos amb la mà recolzada sobre el maluc. Amb el dret abraça per darrere de la cintura la primera figura.

Destaca, emperò, la varietat de motius i elements que apareixen disposats com una catifa omplint completament l'espai del fons de la peça. Si fem una lectura acurada d'aquests elements veiem, en primer lloc, la representació d'un crismó que apareix al costat del cap de la figura situada a la dreta de l'espectador. Els símbols que observem representats a l'interior del cercle (X, P, S, A, Ω, I, V) ens permeten pensar que es tracta de la representació d'un crismó trinitari. En el món hispànic, els primers models iconogràfics d'aquest tipus de representació els trobem a les esglésies de Sant Pere de Jaca i de Santa Creu de la Serós, ambdues a la província d'Osca. Trobem exemples abundants d'aquesta representació a Navarra, al nord d'Aragó i a les veïnes comarques de l'Alta Ribagorça i la Vall d'Aran.

Als angles inferiors dret i esquerre de la peça, apareixen dues flors de sis pètals amb botó central inscrites en un cercle. Més difosos queden els altres repertoris decoratius de tipus vegetal o geomètric. Ens referim a una estrella de quatre puntes que contemplem sota el braç de la figura de l'esquerra i una estrella de cinc vèrtexs, al mateix nivell i sota l'extremitat superior del seu oponent. Cal destacar que entre els caps dels dos personatges, a l'alçada del coll, s'hi esculpí una altra estrella de cinc braços. A la resta dels espais un element geomètric de doble ziga-zaga recorre verticalment la superfície.

Aquesta peça, com aquella que hi ha a la façana de Sant Joan d'Isil, presenta dificultats a l'hora de fer-ne una lectura iconogràfica.³⁹ Pensem que el

39. Agraïm al doctor Miquel dels Sants Gros i Pujol les orientacions i els consells, amb els quals va aclarir alguns dels dubtes que ens plantejaven les temàtiques d'aquestes peces.

tema representat és l'escena de la baixada de Crist al Šeol. Aquest tema iconogràfic ha estat força representat en l'art occidental i té un clar paral·lel en l'anàstasi bizantina, una de les dotze grans festes de la litúrgia ortodoxa. El tema s'origina en el text apòcrif de les *Actes de Pilat*, XXIV, 1: «Encara l'Hades deia això a Satanàs, que el rei de la glòria estengué la mà dreta cap a Adam, el primer pare, l'agafà i l'aixecà.» Jesucrist, doncs, és la figura que agafa l'altra i sembla que estigui identificada pel crismó trinitari que té al seu costat. Podríem entendre aquest crismó com una referència a la cita bíblica de *Mateu* 28, 19 en què Crist diu als deixebles les següents paraules: «Aneu, doncs, i feu-me deixebles d'entre tots els pobles batejant-los en el nom del Pare i del Fill i de l'Esperit Sant». També pot referir-se a la *Segona epístola als cristians de Corint* 13, 13: «La gràcia del Senyor Jesucrist i l'amor de Déu i la comunió de l'Esperit Sant sigui amb tots vosaltres.» La inclusió d'una I (Ihesus) i una V (Vincit) a aquest crismó, l'hem d'entendre com el triomf de Crist sobre la mort i com a Salvador de la humanitat, en tant que salvador d'Adam, i pot tenir una estreta relació amb les laudes règies cantades en lloança a Crist. Continuant amb aquest paral·lelisme, podem llegir també a la placa les paraules de l'*Epístola als Romans* 5, 17: «en realitat, si amb la caiguda d'un, i només per ell, la mort ha implantat el seu règim, amb molta més raó per Jesucrist, i només per ell, regnaran en la vida els qui ara reben l'abundor de la gràcia i el do que ens fa justos». Tanmateix, per obtenir la gràcia de Crist hem d'ésser batejats com Ell ho fou, tal com llegim a l'*Epístola als Romans* 6, 3-4: «¿No sabeu que els qui per l'aigua hem passat a Jesucrist, dins l'aigua hem mort amb ell? Pel baptisme, que ens consagra a la mort, hem estat, doncs, sepultats amb ell. D'aquesta manera, així com Crist va despertar de la mort al crit poderós del Pare, igualment nosaltres hem d'emprendre el camí d'una vida nova.»

Hem interpretat el fons decoratiu de la peça com una representació sintètica de l'Edèn, ja que quan Crist ha tret Adam del Šeol, segons les *Actes de Pilat*, «anava camí del paradís agafant de la mà el primer pare Adam», per bé que no es pot obviar la possible intencionalitat d'*horror vacui* freqüent en el món altmedieval.

Dues mènsules sostenen aquesta peça, la temàtica de les quals es concreta en dos rostres humans de característiques similars als que trobem a Sant Llorenç d'Isavarre.

Fragments d'escultura monumental

La dificultat d'interpretació dels motius ornamentals d'aquesta església no fineix amb les escultures que apareixen adossades damunt de la porta. En la

campanya de restauració del temple de l'any 1989, entre les pedres aprofitades com a reompliment dels murs del campanar, erigit en època moderna, es van retrobar dos personatges esculpturats, un dels quals, malauradament, es troba en part malmès. Sembla evident que, per l'estil i les característiques, aquests dos fragments podrien relacionar-se estretament amb l'artífex que executà les dues peces encastades actualment al costat de la porta d'Alós d'Isil.

Del personatge de la peça més malmesa només se'n conserva la meitat inferior (fig. 5). S'hi poden observar encara les mans recolzades damunt la faldilla i les extremitats inferiors, resoltes de forma esquemàtica, les quals recorden les solucions emprades a la llosa de l'esquerra de la porta.

L'altre fragment representa una figura masculina que es conserva pràcticament sencera (fig. 6). L'anatomia d'aquest personatge segueix els mateixos esquemes i repertoris de les quatre figures conservades en els plafons de la façana, i en destaca com l'element més característic l'enorme fal·lus.

Referint-se a les lloses encastades a la façana, Ceferí Rocafort, a principis del segle XX, escriu a la *Geografia general de Catalunya*: «[...] se coneix que l'artista no tenia gayres escrúpols al donar forma al seu pensament. Creyèm oportú recomenar la seva conservació, puix constitueix dos interessants exemplars del art romànic, quals motius no es fàcil retrobar-los reproduïts en aquesta forma. Dihèm això pera que nos repetesca lo sacrilegi artístich que se va cometre ab los relleus de Isil, que foren repicats». Després que es trobessin aquestes figures a finals dels anys vuitanta i vistos els seus atributs sexuals, entenem que algú, amb afany puritanista, repiqués també els plafons encastats a la façana d'Alós d'Isil, amb posterioritat a la visita d'aquest autor.

Pintura sobre taula

Procedent de l'església de Sant Lliser d'Alós d'Isil es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya, des de 1907, un frontal catalogat amb el número d'inventari 15.834. La taula és de fusta ornada amb estuc i amb el fons policromat amb alternança de tonalitats verda i vermella. El marc i les separacions dels diferents compartiments són ricament ornats amb elements geomètrics en relleu que imiten l'orfebria. La peça és delimitada per una sanefa exterior que dibuixa un tema vegetal del qual broten, en sentit contrari, unes tiges que es coronen amb fulles. En el panell central hom contempla presidint l'escena la figura de la Verge Maria amb el Nen. La disposició de la *Maiestas Mariae* és frontal i situada sobre l'eix de simetria vertical. Envoltat el cap una aurèola circular. Vesteix una túnica recoberta amb un ampli mantell que li cobreix el cap. Apareix asseguda damunt d'un semicercle enriquit amb motius

de pedreria. Amb la mà dreta sosté el Nen, mentre que reposa l'esquerra damunt del genoll. La disposició de la indumentària insinua l'anatomia de les cames, les quals apareixen separades amb els peus frontals, en lleugera rotació externa. La figura del Nen és representada en posició tres quarts amb el cap girat vers la Mare. Un nimbe crucífer li envolta el cap, i el cos es cobreix amb una túnica. Amb els braços creuats damunt del pit, beneeix amb la dreta, mentre que amb l'esquerra sosté un llibre tancat.

En les representacions de Maria, és freqüent que l'ametlla mística estigui sostinguda per quatre àngels, que en aquest cas adopten actituds dinàmiques que s'ajusten a la llei del marc. Excepcionalment, hem d'assenyalar que aquestes figures angèliques no duen aurèola circular.

En els compartiments laterals hom observa vuit personatges, distribuïts quatre a cada banda, situats sota d'unes arcuacions separades per columnes i capitells. En destaquem dues figures que apareixen en els registres superiors, identificats per llurs inscripcions com sant Martí i sant Briç. Ambdós duen aurèola circular, tonsura clerical i bàcul acabat amb una senzilla voluta. Estan disposats frontalment amb els peus separats lateralment. L'hagiografia explica que sant Briç fou el diaca de sant Martí de Tours i que, a la seva mort, el succeí en el càrrec episcopal. La resta de personatges, sempre destacats damunt d'un fons de color, alternant vermell i verd, s'han d'identificar com els apòstols si bé no duen cap inscripció. Es caracteritzen per estar representats frontalment amb els caps coronats per una aurèola circular i amb un gran llibre tancat que sostenen amb la dreta o l'esquerra segons el costat del retaule en què estan disposats.

Una generalitat d'aquesta peça és el tractament de la indumentària, similar en tots els personatges. Les robes apareixen arrapades al cos insinuant l'anatomia de les extremitats inferiors.

Malgrat que la conservació d'aquest frontal és força precària, l'obra resulta interessant pel fet que en l'execució d'aquesta peça hi participen la pintura i l'escultura —en aquelles parts treballades en estuc— i perquè l'estuc està pintat i treballat amb colradura.

La qualitat d'aquest retaule es podria comparar amb el d'Esterri de Cardós (Museu Nacional d'Art de Catalunya, núm. 15.889) i el de Ginestarre (The Cloisters, Nova York), provinents del mateix Pallars Sobirà.

El modelatge de les figures del frontal d'Alós d'Isil sembla realitzat per un artífex de categoria inferior al del conservat procedent de Santa Maria de Cardós. El tractament de la roba i l'actitud dinàmica dels àngels que sostenen la màndorla semblen indicar-nos l'adveniment de l'estil gòtic. Hem d'emmarcar aquesta peça dins la primera meitat del segle XIII, malgrat que té un estil arcaïtzant, i s'ha de considerar de segon ordre dins els frontals d'altar conservats a Catalunya.

Pica baptismal

A l'interior de l'església de Sant Lliser d'Alós d'Isil es conserva una pica baptismal de cos semiesfèric que mesura 115 cm de diàmetre exterior. Descansa sobre una mena de columna de base rectangular, cos cilíndric i capitell troncocònic sense decorar.

La vora superior d'aquesta peça té una decoració incisa a base de cercles. La superfície externa del vas s'ornamenta, a la part més alta, amb un relleu a base de dues mitges canyes. A la zona central del cos hi trobem escenificacions de quadrúpedes al costat d'algun cap d'au, els quals comparteixen l'espai amb elements fitomòrfics. L'estat de conservació d'aquests baixos relleus és molt precari en gairebé tota la superfície, si bé encara s'hi pot veure l'esgrafiat que dibuixa la silueta d'un conill.

Per les seves característiques estilístiques i pel mateix motiu animalístic, cal relacionar aquesta peça amb la pica d'oli de Sant Llorenç d'Isavarre i, per tant, cal incloure-la dins els corrents artístics d'un taller local que treballà a la vall cap a finals del segle XII i inicis del segle XIII.

Piques d'oli

A banda i banda de l'entrada de l'església de Sant Lliser d'Alós d'Isil hom conserva dues piques d'oli.

La de l'esquerra mesura 110 cm de llargada i 53 cm d'amplada. El seu estat de conservació és deficient i, de la decoració primitiva, només en resta un relleu que dibuixa una sanefa de forma triangular que recorda un motiu de dent de serra a la cara major. En el costat menor, l'estat de la pedra permet només entreveure la silueta, molt desgastada, d'una figura antropomòrfica disposada frontalment amb les extremitats superiors aixecades i separades del cos, que recorden l'actitud d'un orant.

La pica de la banda dreta és rectangular i mesura 135 cm de llargada i 76 cm d'amplada (fig. 7). Presenta una escenografia que omple completament els espais visibles de la peça. Com en moltes altres piques d'oli de la vall, a la part major s'hi troba representada la figura d'un felí descrit de perfil i en actitud de marxa. En destacaríem el cap amb mandíbules vigoroses, els narius i els ulls rodons. El cos, de potent musculatura, presenta les extremitats frontals amb actitud d'avançar, de les quals sobresurten les urpes. La part posterior del llom presenta les cames amb una clara actitud dinàmica, amb una cua capçada amb plomall estesa entre les cuixes i alçada damunt del llom. Entre les cames presenta els atributs sexuals repicats.

A la cara menor hi ha figurada una lleona que, en oposició al mascle, es representa en forma estàtica. Té el cos de perfil amb el rostre humà dirigit vers l'espectador, del cap en destaquen els ulls grans i rodons i les orelles punxegudes. Les extremitats inferiors, replegades sota el cos, mostren unes potents urpes. La cua, acabada també en plomall i de dimensions menors, surt d'entre les cames i descansa damunt l'esquena.

La distribució dels elements zoomòrfics que apareixen en aquesta peça, així com la disposició i el tractament dels animals recorden de prop la pica d'oli que es conserva a l'església de Sant Just i Sant Pastor de Son i s'emparentaria amb la de Sant Serni d'Àrreu i la de Sant Martí de Borén.

La pica dels lleons de Sant Lliser d'Alós fou descoberta l'any 1989 enterrada al cementiri de l'església. Aquesta troballa no ens estranya, perquè els elements emprats en el culte o la litúrgia, una vegada perduda la seva utilitat, eren inhumats o emparedats. Aquest seria el cas d'aquest recipient, amb dos compartiments, que creiem que contindrien l'oli per al culte i l'oli sagrat.

Com totes les piques que hem analitzat en aquesta vall, les conservades a Sant Lliser d'Alós d'Isil tenen un denominador estilístic comú que les apropa a un conjunt d'objectes possiblement treballats en un taller local circumscrit a aquesta zona geogràfica, que es defineix per un art rústic i popular, que traspua una gran expressivitat. Creiem que la cronologia d'aquesta pica, igual que la de les altres estudiades, l'hem de situar a les darreries del segle XII o inicis del segle XIII.

Restauracions

Any 1989

En una reparació al campanar, l'agost d'aquest any es trobaren dues figures esculpides que estaven encastades als finestrals superiors del cloquer.

En reparar unes humitats del cancell de l'església es va iniciar una campanya d'excavació arqueològica d'urgència pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Continuaren el mes de setembre del 1989, dirigides per l'arqueòleg Pere Cots i amb la col·laboració de Jesús Sánchez, també arqueòleg, i la brigada de treball de l'Ajuntament d'Alt Àneu. En aquesta excavació es descobriren la necròpolis i dues piques.

Estat actual

Edifici d'època posterior amb elements romànics.

Bibliografia

- ADELL, BOLÒS, CARABASA, CASES, COTS i SÁNCHEZ, 1993, p. 142-150; ADELL, 1999, p. 121, 122, 123; AINAUD, 1973, p. 14, 164-165; *Àlbum meravella*, 1929, p. 95, 110; «Alós d'Àneu», 1989, p. 88; *El arte románico: Catálogo*, 1961, p. 89; AZCÁRATE, 1974, p. 73; BARAUT, 1986, p. 52-56 (doc. 2); BARTOMEU, 1980, p. 139; BLANCO, JIMÉNEZ i REL·LA, 2002, p. 27 (núm. 178), 42 (núm. 513), 151 (núm. 514); BLANCO, GABRIEL i REL·LA, 2003, p. 24 (núm. 1036), 58 (núm. 1174), 153 (núm. 985), 180 (núm. 951), 181 (núm. 1010-1011, 1016, 1036, 1174); BURON, 1977, p. 235; BURON, 1980, p. 256; BURON, 1994, p. 121; CAMP, 1984, p. 75; CARABASA, 1994, p. 311-312; CARBONELL i ESTELLER, 1974, p. 69, 70, fig. 225; CARBONELL i ESTELLER, 1981, p. 113 (tema 113), 153 (tema 174); CARBONELL i ESTELLER, 1997, p. 181; CATALÀ, 1979, p. 1485-1486; *Catàleg del Museu d'Art de Catalunya*, 1936, p. 47; *Catalunya romànica: Guies*, p. 34-36; COOK i GUDIOL, 1950, p. 321; COOK i GUDIOL, 1980, p. 305; COLL, 1983, p. 27; CORBEL·LA, 1990, núm. 2, p. 9; COTS, 1992, núm. 10, p. 26-28; COTS, 1994, p. 9-11; COY, 1906, p. 102, 107; CREUS, 2003, p. 100; DíEZ-CORONEL, 1976, p. 194-196 i fig. 33-35; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 32; *Els 40 millors racons del Pirineu*, 2005, p. 54-55; ENRÍQUEZ, 1976, p. 17, 19, 20; ESPINÀS, 1958, p. 27; FOLCH i TORRES, 1926, p. 61-62; FOLCH i TORRES, 1956, p. 22, 137 i làm. 38; *Frontals romànics catalans del Museu d'Art de Catalunya*, 1934, làm. V; GAVÍN, 1981, p. 75; GRAU, 1993, p. 26-27; GUDIOL i CUNILL, 1929, p. 52, 57, fig. 9; GUDIOL RICART, 1974, p. 156, 203; *La guia RACC de Catalunya*, 2005, p. 55; JOLIS i SIMÓ, 1961, p. 43; JUNYENT, 1955, p. 203; JUNYENT, 1961, p. 255, 271; JUNYENT, 1980b, p. 307; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 284r; LLORET, 1984, p. 108; MADDOZ, 1985, vol. I, p. 39, 40; MARTÍNEZ, 1991, p. 93, 95; *Memòria del Consell Cultural de les valls d'Àneu*, 1991, p. 21, 23; MESTRE i ADELL, 1999, p. 98-99; MESTRE i BLANCO, 1991, p. 7; MOLINÉ, 1982, p. 370; MUÑOZ, 1907, p. 91, 93; PUIG i FERRETÉ, 1979, p. 347-377; PUIG i FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47), p. 64-64 (doc. 94), p. 109-111 (doc. 153), p. 147 (doc. 208), p. 167 (doc. 239), p. 223-224 (doc. 333), p. 229-232 (doc. 338), p. 276-284 (doc. 401); REL·LA, 1993, p. 68, 150-151, 155-156; ROCAFORT, s. a., p. 701, 704-705, 734; ROCAFORT, 1901, p. 263-264; SÁNCHEZ, 1993, p. 163-164; «Sant Lliser d'Alós d'Isil», núm. 52, 2002, p. 92; SUDRIÀ, 1993, p. 39, 53-55, 59-60; SUREDA, 1981, p. 339; VERDAGUER, 1974, p. 1089-1090; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 389.

ALÓS D'ISIL, Sant Pere

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Alós d'Isil

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella?

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 49"; latitud 42° 42' 05"

Coordenades UTM: 3439 47296

Notícies històriques

La primera referència coneguda de l'església de Sant Pere d'Alós és un document de 1090, en què el comte Artau II i la seva esposa Eslonça donen al monestir de Gerri la vila d'Alós Jussà «in valle Anaviensi, cum aecclesiis quae ibi sunt fundatae: unam scilicet sancti Petri, et aliam sancti Licerii» amb tot el que els pertany, així com les dècimes i les oblacions.

L'església de Sant Pere torna a ésser esmentada, juntament amb la de Sant Lliser, l'any 1105, quan diversos homes d'Alós d'Isil lliuren a l'abat Ponç de Gerri el seu delme.

No conservem cap més referència altmedieval d'aquesta edificació. El temple, situat en el nucli urbà i avui dia enderrocats, es va convertir en data desconeguda en les escoles del poble fins a l'any 1965. Aquesta població, juntament amb la d'Esterri, són les úniques que segons Pascual Madoz tenien «escuela de primeras letras», i la d'Alós era «frecuentada por 30 niños». La conversió d'aquesta església en escola potser l'hauríem de recercar en el *canon magistri* del IV Concili de Laterà (1315) en el qual s'obligava els rectors a ensenyar. Aquesta tradició que els rectors siguin mestres ha continuat a Catalunya fins a inicis del segle XX, en què en algunes parròquies rurals existia encara una escola annexa a l'església i a la casa parroquial.

No podem considerar aquesta església com un temple parroquial perquè no tenim notícia de l'existència de cementiri ni de pica baptismal, signes inequívocs d'aquesta categoria eclesiàstica.

Sant Pere d'Alós d'Isil té un paral·lel amb l'església de Sant Pere de Son, que tampoc fou parroquial. La pregunta que ens hem de formular és quina era la seva funció a l'alta edat mitjana: era una sufragània de la parroquial o era una església per a un grup de feligresos que tenien una vinculació amb un sistema eclesiàstic diferent del parroquial?

Estat actual

D'aquest edifici actualment només en resten minsos vestigis, integrats en una casa particular, dels quals és difícil precisar-ne una cronologia altmedieval sense un estudi arqueològic. De la construcció original només en resta una finestra embeguda en el parament.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 58; CAMP, 1984, p. 76; FÀBREGA, 1960, p. 178; GARCÍA, 1958, p. 586; JEDIN, 1960, p. 59; MADDOZ, 1985, vol. I, p. 39-40; PUIG I FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47); REL·LA, 1993, p. 150-151, 154-155; SUDRIÀ, 1993, p. 45.

ALÓS D'ISIL, Santa Eulàlia

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Alós d'Isil

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI?

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 49"; latitud 42° 42' 20"

Coordenades UTM: 3439 47296

Notícies històriques

No disposem de notícies d'època altmedieval referents a l'església de Santa Eulàlia. Les restes del temple, situat a uns dos quilòmetres al nord d'Alós d'Isil, configurades tan sols per unes poques filades de pedres de difícil datació, ens fan pensar que podia correspondre a l'església del primitiu poble d'Alós Sobirà.

Aquest indret s'esmenta per primer cop l'any 1090 en un document en què el comte Artau II i la seva muller Eslonça donen al monestir de Gerri les esglésies de Sant Pere i de Sant Lliser d'Alós. Al document hi apareix un tal Eiz Astre, «de Alos superiore».

L'altre esment segur de la vila d'Alós Sobirà és de l'any 1338, en un capbreu de la cambreria de Gerri, en què se citen només dos habitants de «lo lloch apellat Alos subira». Aquest fet, ens permet suposar que a partir de la baixa edat mitjana el poble d'Alós Sobirà degué quedar abandonat, per tal com ja no apareix esmentat en documents d'època moderna, com per exemple el capbreu de les valls d'Àneu de 1669.

Estat actual

Actualment només en resten petites fileres de pedres que tot just configuren el perfil de l'absis, del qual és difícil precisar una datació concreta.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 58; ALONSO, MIQUEL i PADILLA, 1995, p. 17; BURON, 1977, p. 235; BURON, 1994, p. 121; CAMP, 1984, p. 76; GAVÍN, 1981, p. 76; LLORET, 1984, p. 108; PUIG I FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47), 229-232 (doc. 338); SUDRIÀ, 1993, p. 98.

ÀRREU, Mare de Déu de les Neus

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Àrreu

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI-XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 04' 24"; latitud 42° 39' 55"

Coordenades UTM: 3414 47254

Notícies històriques

No hem trobat documentació d'època medieval d'aquesta església. En origen, emperò, la seva titular devia ésser Santa Maria, i hem de suposar que l'actual dedicació és un canvi produït a l'època moderna, moment en què es diversifiquen les advocacions de la Verge Maria.

Pensem que podria ésser un temple relacionat amb les restes del castell d'Àrreu i el seu nucli sobirà, perquè està situat a un quilòmetre d'aquest poble a l'indret anomenat les bordes d'Àrreu (1.310 m). Malgrat tot, estem mancats de notícies històriques, tant del castell com del nucli de població en els segles XI i XII, moment de l'edificació d'aquesta església. Aquest edifici degué estar en estreta relació amb la serradora, que fins a data moderna existí molt a prop i que aprofitava l'aigua del rierol d'Àrreu.

Pascual Madoz, l'any 1845, la cita amb els següents mots: «separada d las casas se encuentra l ermita, la cual no ofrece cosa digna de notarse».

Descripció de l'edifici

L'església de la Mare de Déu de les Neus d'Àrreu és una construcció d'una sola nau amb un absis semicircular, sense decorar, orientat vers llevant, que mesura uns nou metres de llargada per uns quatre d'amplada. La coberta de la

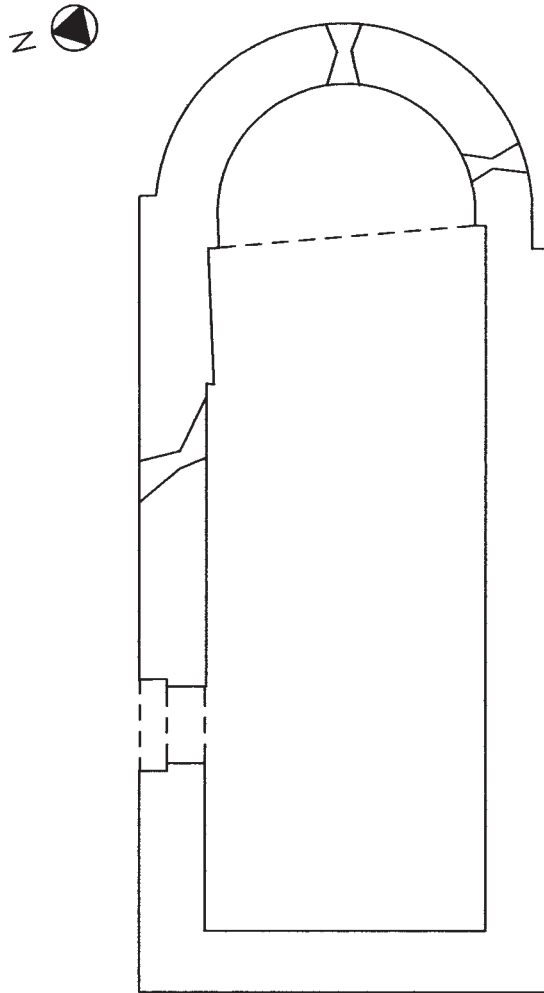

FIGURA 8. Mare de Déu de les Neus d'Àrreu. Planta. Escala 1:100.

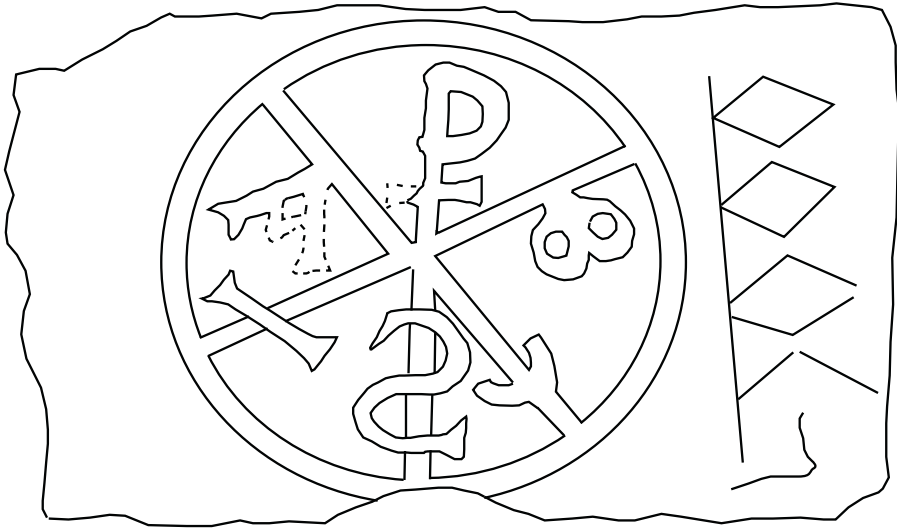

FIGURA 9. Crismó damunt la porta de la Mare de Déu de les Neus d'Àrreu.

nau és d'encavallades de fusta i la de l'absis, en origen, devia seguir el prototipus de volta de quart d'esfera, per bé que en l'actualitat està desfigurat per un cos de fusta de perfil semicircular que n'emmascara totalment l'estructura. Un arc de mig punt degué marcar el pas entre el presbiteri i la nau, encara que actualment no és visible a causa de les reformes que ha sofert l'edifici.

Poques són les obertures que il·luminen l'interior de l'espai litúrgic. Dues són situades a l'absis, la central orientada a llevant, actualment tapiada, i una segona al mur meridional, avui encara practicable. L'estructura d'aquestes finestres segueix el repertori propi de l'arquitectura romànica. Són de doble esqueixada i l'obertura es dibuixa amb un arc de mig punt format amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc. Hom pot encara observar-ne una altra de quadrada i situada en el mur nord d'època més tardana.

Contràriament a la majoria d'esglésies d'una sola nau, aquesta edificació presenta la porta d'entrada en el mur nord. La seva tipologia és senzilla i és formada per una successió de dovelles radials fins a l'arrencada de l'arc, treballades en grans blocs de pedra granítica.

Si s'observa el parament de l'edifici, hom cospa ben aviat tres tipus d'aparell: un de fet amb llicorella tosca, mal tallada i amb tendència a l'horitzontalitat, que trobem a la nau; el de l'absis, fet de carreuons disposats molt ordenadament i, fins i tot, amb una certa voluntat decorativa, com s'aprecia sota la finestra en dues filades de llicorella combinades amb la pedra predominant a la resta del mur; finalment, al mur nord, hi destaca la zona al voltant de la porta, treballada amb carreus molt ben tallats i les dovelles de la porta.

En algun moment posterior a l'època medieval, per tal de preservar-ne l'estructura i evitar-ne l'ensulsiada, a causa del seu precari estat de conservació, fou sobrealçada a partir del nivell que marca la petita cornisa de l'absis, amb un parament clarament diferenciable dels murs d'època altmedieval. En aquest punt es poden apreciar perfectament un parell de filades de pedres que insinuen l'arrencada de la volta de quart d'esfera de la primitiva coberta de l'absis, damunt de la qual se situà el sobrealçament. Aquest alçament provoca una coberta amb un declivi a doble vessant molt pronunciat, la funció del qual és, evidentment, alleugerar el pes de la neu que en aquesta zona geogràfica s'hi pot acumular bastants mesos a l'any.

A la part de ponent, com és usual en aquestes petites construccions, s'hi conserva encara un petit campanar d'espadanya d'un sol ull.

Si bé la simplicitat arquitectònica de l'edifici i la rusticitat d'una zona del parament podria fer-nos pensar que es tracta d'una edificació del segle XI, l'aparell que apareix a la zona de l'absis i al voltant de la porta, així com la inclusió d'un crismó trinitari en el mur nord evidencien la construcció d'aquest edifici dins el marc del segle XII o inicis del XIII.

Crismó

D'aquesta construcció cal destacar el carreu situat damunt de la porta on apareix representat, en baix relleu, un crismó trinitari de sis braços inscrit en un cercle (fig. 9). A l'eix vertical apareix la P (rho), semicircular i sense prolongació externa; dessota, hi trobem la T (tau) i a la part inferior hi trobem la S invertida trepitjada per l'eix radial. Hi destaquen els capçaments de la lletra, traçats obliquament. En el braç superior esquerre de la X (khi), hom hi veu l'A (alfa) enllaçada al braç, potençada i amb la unió en forma de ν . L'omega minúscula (ω), apareix dibuixada de forma simple, amb els braços tancats i penjada de la X (khi) per un petit traç. En els extrems inferiors de la X (khi) hi trobem representades les lletres I i V. Aquestes lletres podrien representar l'expressió llatina *Ihesus Vincit* (Jesús ha vençut), referint-se al triomf de Crist sobre la mort i com a Salvador de la humanitat. Entre d'altres, a l'església de Santa Maria de Bossòst (Naut Aran, Vall d'Aran), en els timpans de les portes dels murs meridional i septentrional, hi retrobem el mateix concepte de *Ihesus Vincit*.

El carreu on és esculpit el crismó es completa, a la banda dreta, amb una sanefa incisa que dibuixa una successió romboïdal irregular, disposada en sentit vertical.

Hem de constatar que els primers testimonis esculpits d'aquest tipus de crismó trinitari en el món romànic hispànic es troben a les esglésies aragoneses de Sant Pere de Jaca i a la Santa Creu de la Serós, d'inicis del segle XII. Creiem que la presència d'aquest símbol en el context de les valls pallareses és una pervivència tardana del model inicial i caldria situar-lo en un moment posterior, possiblement a inicis del segle XIII.

Escultura. Talla

L'església de Sant Martí de Borén, en un altar lateral, conserva una representació de la Mare de Déu de la Llet, procedent de l'església de les Neus d'Àrreu. És una talla d'una peça feta en fusta de noguera. Per la seva temàtica, força excepcional a Catalunya en època altmedieval, i pels seus trets estilístics cal situar-la al segle XIII. La tipologia de la Verge de la Llet, en una data tan primerenca, només la recordem en les imatges de la Mare de Déu de la Llet de Montblanquet (Lleida), la de l'Hospitalet (Puigpelat, Alt Camp) i la de Sant Ponç de Corbera (Cervelló, Baix Llobregat). L'any 1987 es féu una còpia de la imatge a mans de David Marzo.

L'any 1991, l'Ajuntament d'Alt Àneu i el Consell Cultural de les Valls d'Àneu impulsaren, d'acord amb el poble d'Àrreu i el bisbat d'Urgell, la res-

tauració d'aquesta peça. Se n'encarregà el Servei de Restauració de Béns Mòbils de la Generalitat de Catalunya. El juliol de 1993, un cop restaurada, es retornà a la vall, si bé es decidí no ubicar-la al seu emplaçament original perquè no reunia les condicions de seguretat i l'estat de l'edifici no era l'idoni.

Estat actual

Església conservada.

Bibliografia

ADELL, CASES i SÁNCHEZ, 1993, p. 141-142; ADELL, 1999, p. 119, 121, 123; «Àrreu», 1989, p. 180; BALUST, 1993, p. 21-23; BALUST, 1997, p. 70; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 153 (núm. 815); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 95 (núm. 1026), 96 (núm. 1019), 97 (núm. 1020), 183 (núm. 1019-1020, 1022-1023, 1028), 184 (núm. 1054); BURON, 1977, p. 236; BURON, 1980, p. 257; BURON, 1994, p. 121; CAMP, 1984, p. 74; CREUS, 2003, p. 99-100; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 34-35; ENRÍQUEZ, 1976, p. 23, 24; GAVÍN, 1981, p. 77; JOLIS i SIMÓ, 1961, p. 419; MADOZ, 1985, vol. I, p. 87-88; *Memòria del Consell Cultural de les Valls d'Àneu*, 1991, p. 20-21; MESTRE i ADELL, 1999, p. 97; MÓRA, 1995, p. 10; PI, 1999, núm. 43, p. 23; RELLA, 1993, p. 130-133; ROCAFORT, s. a., p. 702; SÁNCHEZ-CID, 2001, p. 113-115; SUDRIÀ, 1993, p. 45, 66-67; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 231, 280-281, 387-388.

ÀRREU, Sant Sadurní

Renom: ÀRREU, Sant Serni

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Àrreu

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle x, amb modificacions posteriors

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 04' 24"; latitud 42° 39' 50"

Coordenades UTM: 3419 47253

Notícies històriques

Si bé no s'ha trobat documentació medieval que faci referència a la vila o la parròquia d'Àrreu, la seva integració al deganat de la vall d'Àneu és evident, com demostra la documentació d'època moderna. Amb tot, l'advocació a sant Serni ens permet pensar en l'origen altmedieval d'aquesta església i que la seva primera edificació fou preromànica.

L'any 1553 solament tenia un foc. Pascual Madoz, al segle XIX, diu que només tenia sis cases i cinc focs. Segurament la recuperació del poble va quedar paralitzada i destruïda per una allau. Madoz escriu: «este pueblo antes de 1803 se hallaba construido $\frac{1}{4}$ de hora más hácia el N.; pero habiéndose desprendido en dicho año una gran masa de nieve (llamada en el pais *llaus*), la cual arruinó las 10 casas de que entonces constaba, matando á 17 personas, se edificó en el punto que actualmente ocupa por conceptuarlo á cubierto de semejantes catástrofes». Aquest episodi no deuria afectar l'església per la seva situació i s'ha conservat fins a l'actualitat.

Avui dia, el poble d'Àrreu només té sis habitants i la seva església és avui sense culte.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Serni d'Àrreu és un edifici de planta rectangular i absis quadrat, orientat a llevant. La coberta és de fusteria a doble vessant, i s'estén des dels peus de l'església fins a l'absis, a diferència del que és habitual en altres edificis d'aquesta tipologia en què l'absis és cobert amb volta de mig punt de pedra. La coberta de fusta s'amaga sota una volta de fusteria, com hem trobat en d'altres esglésies del Pallars Sobirà (Sant Pere de Tor o Santa Maria de les Neus d'Àrreu).

La porta se situa al mur de migjorn i és construïda amb un arc de mig punt format de pedres sense tallar, a manera de dovelles. Per dissort, l'arrebossat que cobreix els muntants i l'arc d'aquesta obertura dificulta una lectura de la seva tipologia.

Al mur sud de l'absis hi ha una petita finestra rectangular d'una esqueixada que té com a característica un ampit molt inclinat. Els murs nord i oest de la nau presenten sengles obertures d'època posterior.

Actualment el parament es troba totalment cobert per un arrebossat. Tanmateix, a les zones on l'aparell és visible, aquest és format de pedres de diferents tipologies, situades aleatòriament i no formen filades regulars.

El mur de ponent és coronat per un gran campanar d'espadanya de dos ulls. L'aspecte original de l'església fou alterat per la perforació dels murs nord i sud de la nau, a la seva part més propera al presbiteri, per tal de situar-hi capelles, cobertes amb encavallades de fusta a una vessant. Aquestes foren construïdes en un moment posterior al segle XIII, tal com palesen els arcs apuntats que hi donen accés.

Per les seves característiques planimètriques i arquitectòniques cal situar el moment d'erecció d'aquest edifici en el segle X.

Pica baptismal

Aquesta església conserva també la pica baptismal encastada a la paret de tal manera que una part no queda visible. La seva configuració és circular amb el vas semiesfèric, el qual reposa damunt d'una petita columna circular. El cos de la peça presenta una composició en dos registres. En el superior hom hi observa dos petits bordons que discorren paral·lels en un mig relleu. La part inferior divideix l'espai compositiu en quatre compartiments dins els quals s'alternen un element zoomòrfic fantàstic que té cap d'ocell i cua de rèptil. A l'altre compartiment apareix un element fitomòrfic distribuït de forma radial que combina formes geomètriques d'estructura triangular a la part central

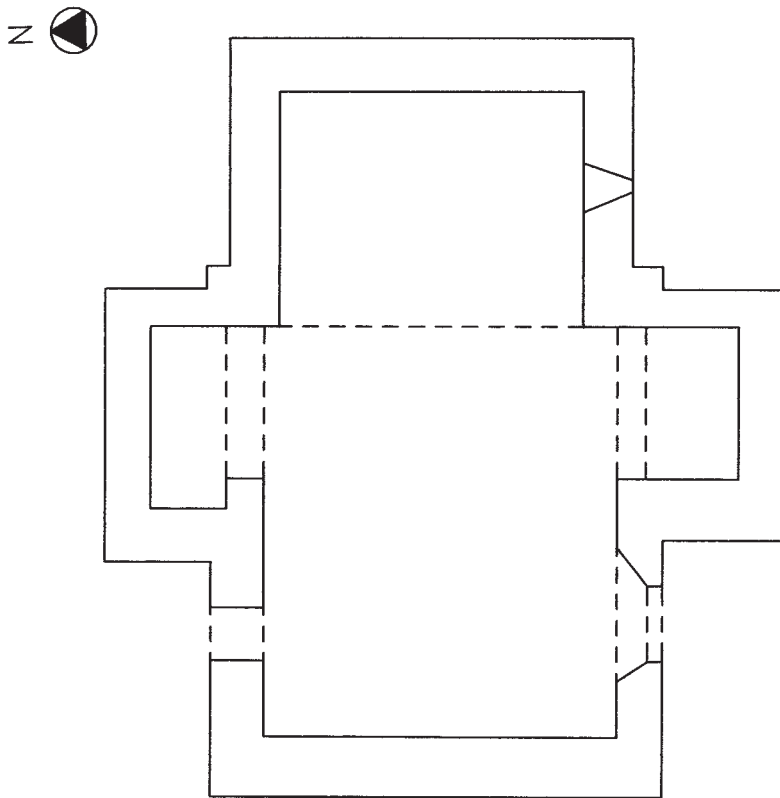

FIGURA 10. Sant Sadurní d'Àrreu. Planta. Escala 1:100.

amb d'altres que es coronen amb unes petites volutes i que corresponen als extrems d'aquesta composició. Pel que fa a la ubicació d'aquest tema en una pica baptismal, hom pot pensar que la intenció de l'artista, més que disposar-hi una forma vegetal en forma de palmeta, va ser representar l'aigua brollant del sòl com a element purificador i símbol del baptisme. A l'altre costat d'aquest element hom hi torna a trobar l'ésser fantàstic representat simètricament al de l'altra banda.

Seguint la tradició escultòrica d'aquest tipus de peces a la vall, hem de situar el treball d'aquesta pica dins un marc cronològic que comprèn des de final del segle XII a inicis del segle XIII.

Pica beneitera

Per dissort, la primera quinzena de setembre de 2004 fou robada la pica beneitera que es trobava ubicada a l'interior de l'església de Sant Serni d'Àrreu. Aquesta presenta el cos superior decorat amb quatre bossellets, un dels quals —el segon començant per baix— duu una decoració amb relleu que dibuixa un motiu de trena. La peça se situa sobre una mena de peu de forma cònica.

La factura d'aquesta peça mostra un treball rústec amb una labor de cisell, de traç primitiu i de caire popular. La seva cronologia, malgrat la seva rusticitat, cal emmarcar-la dins els corrents estilístics de les darrerries del segle XII o dels inicis del XIII.

Pica d'oli

Com a moltes de les esglésies de la vall d'Àneu, s'hi conserva una pica d'oli. Aquesta, de forma rectangular, presenta una estructura més ampla a la part superior que a la inferior. A la part més baixa d'aquesta peça és on trobem, dibuixada de forma molt esquemàtica, la figura d'una lleona somrient, la qual segueix una tipologia semblant a la que trobem a Borén, Alós d'Isil, entre d'altres, per bé que la qualitat del traç sigui molt inferior.

Com en aquestes, a l'angle hi trobem, molt erosionat, un rostre de fisonomia estreta i allargada. L'estat de conservació d'aquesta zona de la peça és molt precari i fins i tot fa pensar que en un moment indeterminat de la seva història hauria pogut estar soterrada.

Seguint la cronologia establerta per a aquest tipus d'elements esculturats, hem d'emmarcar la manufactura d'aquesta pica a cavall dels segles XII i XIII.

Estat actual

L'església, molt modificada en el decurs del temps, es trobava ja molt deteriorada en la nostra campanya de l'any 1991.

Bibliografia

ADELL, CARABASA, CASES i LLARÁS, 1993, p. 140-141; ADELL, 1999, p. 122, 123; «Àrreu», 1989, p. 180; BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 93 (núm. 1040), 94 (núm. 1014), 183 (núm. 1014), 184 (núm. 1040); CAMP, 1984, p. 74; ENRÍQUEZ, 1976, p. 22-23; GAVÍN, 1981, p. 76; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 285v; MADOZ, 1985, vol. I, p. 88; MOLINÉ, 1982, p. 370; ROCAFORT, s. a., p. 701; SUDRIÀ, 1993, p. 63; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 239-243, 386.

BORÉN, Sant Martí

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Borén

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Moderna amb testimonis del segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 04' 54"; latitud 42° 39' 40"

Coordenades UTM: 3429 47251

Notícies històriques

En el seu origen no fou una de les parròquies existents en el segle IX i cita-des a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell. La titularitat de Sant Martí ens permet pensar que fou construïda després de la intervenció del comte Bigó de Tolosa (806-814). Sant Martí de Tours era el sant que cristianitzà les Gàl·lies i que tingué una gran devoció entre els francs.

La primera notícia documental del poble de Borén és de l'any 908 i descriu com l'abat Godemir de Gerri intercanvia diferents propietats amb el comte Ramon I de Tolosa, entre les quals consta un bé situat a *Boraehmne*.

El comte del Pallars Sobirà, Artau II, atorga l'any 1090 un *excusatum* a «Asner, de Buren, cum filiis suis», vinculats al monestir de Gerri. Aquest document ens permet conèixer que aquesta població era comtal, per tal com el comte dóna al monestir de Gerri «villis Anabiensibus quae meae sunt».

El 19 de març de 1335, l'abat Ramon de Peramea (1307-1344) va atorgar a les viles d'Alòs Jussà, Borén i Isavarre l'afranquiment dels censos que pagaven al cenobi de Santa Maria de Gerri. Tal com apareix en diversos documents conservats al monestir de Gerri, durant els segles XIII i XIV, la vila de Borén sempre es relacionà amb les d'Isavarre i Alòs Jussà. L'enfranquiment d'aquests tres pobles es ratifica en el pariatge de 1368 entre l'abat Berenguer d'Erill i el procurador del comte Hug Roger II, Roger de Besora, en què aquestes poblacions resten «solum et insolidum dicto domino comiti et suis in

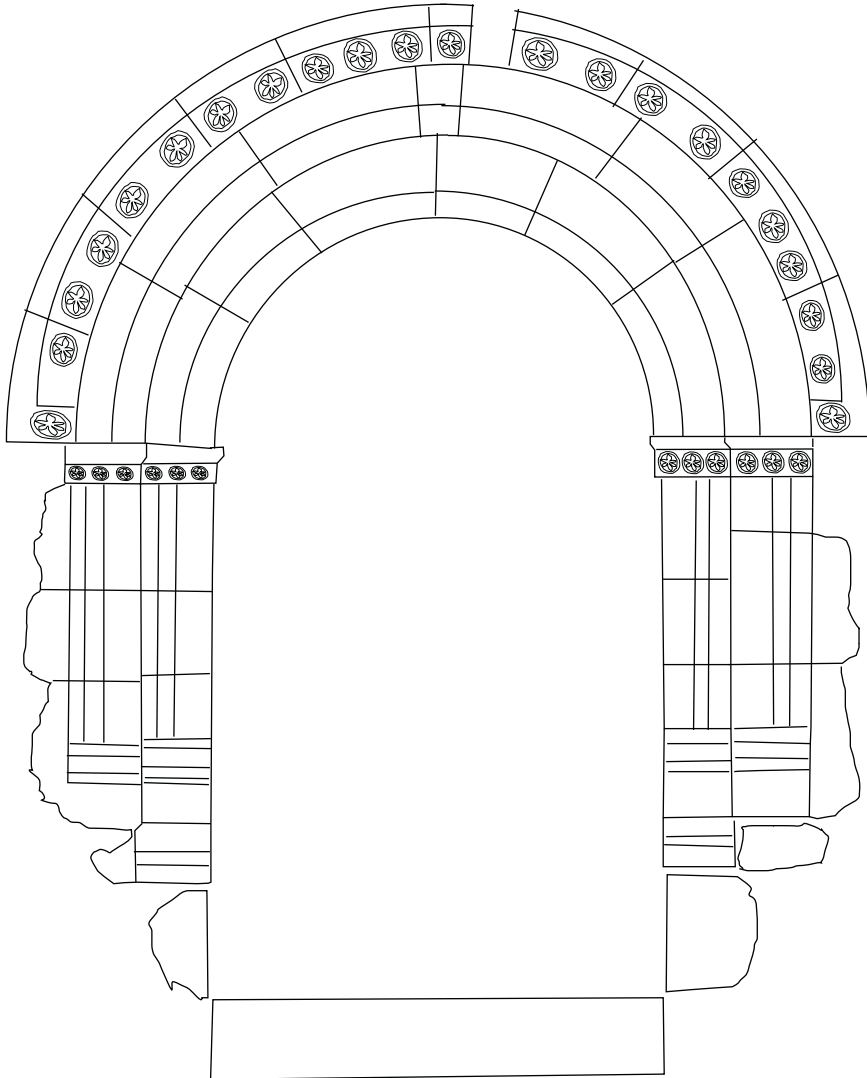

FIGURA 11. Portada de Sant Martí de Borén.

perpetuum cum omni iurisdictione alta et bassa et in illo usu quo utuntur nunc dictus abbas et comes praedictus».

L'any 1553 hi havia set focs. Desconeixem el procés de creixement, però Pascual Madoz, l'any 1845, informa que existien quinze cases, vint focs i cent deu habitants, cosa que ens explicaria que s'hagués refet l'església en època moderna.

Descripció de l'edifici

Malgrat que aquesta església ha estat profusament transformada durant el segle XVIII, en època altmedieval degué tenir una estructura d'una sola nau amb un absis semicircular capçat a llevant. Actualment és una església d'una àmplia nau, amb un campanar de torre quadrada, amb cos vuitavat i coberta piramidal, que respon a la tradició tipològica dels cloquers de la vall. De l'edificació romànica de Sant Martí de Borén, només se'n conserva la porta situada a la façana de ponent de l'actual edifici (fig. 11). En aquesta mateixa façana hom veu, situat en una fornícula, un relleu que representa sant Martí a cavall, que creiem d'època posterior.

L'estructura de la portalada es configura en dos arcs de mig punt degradats ornats amb dos bossells a manera de dues arquivoltes llises. Perfilava la porta un arc de mig punt dibuixat per una successió de dovelles, treballades en bisell, decorades amb el motiu de rosetes de sis pètals inscrites en cercles. La línia d'impostes, també treballada a bisell, que decora els arcs repeteix el mateix motiu per bé que, en aquesta ocasió, els cercles són tangencials.

Una singularitat d'aquesta porta, la qual ornamentalment segueix les tipologies de Sant Joan d'Isil, Sant Lliser d'Alós d'Isil i Sant Llorenç d'Isavarre, és que no té capitells, però té tres carreus treballats en bossell a manera de semicolumnes, flanquejades per petites motlures, adossats als muntants de la porta. Les bases, que usualment són de tipus àtic, s'han convertit en aquest cas en uns elements cúbics ornats a la part superior del cos amb uns elements rectangulars rebaixats en el si de la matèria. Aquests, en lloc de descansar a nivell de la base de la porta, ho fan sobre un podi ornat amb una successió de tres mitges canyes en relleu.

Per bé que l'elaboració escultòrica d'aquesta porta segueix la tradició dels repertoris d'altres edificacions de la vall, la seva factura és més senzilla, la qual cosa no treu, emperò, de situar-ne la cronologia a les darreries del segle XII.

Escultura. Talla

L'església de Sant Martí de Borén, en un altar lateral, conserva una representació de la Mare de Déu de la Llet, procedent de l'església de les Neus

d'Àrreu. És una talla d'una peça feta en fusta de noguera. Per la seva temàtica, força excepcional a Catalunya en època altmedieval, i pels seus trets estilístics cal situar-la al segle XIII.

Pica baptismal

A l'interior de l'església també es conserva una pica baptismal de cos semiesfèric recolzat sobre un peu cilíndric amb base trapezoïdal, que no presenten cap tipus de decoració.

El vas, actualment cobert amb una tapa de fusta moderna, presenta a la part externa de la peça una composició ornamental que combina elements de tipus geomètric i vegetal, els quals només ocupen la meitat superior de la pica, mentre que la inferior resta sense decorar. La meitat superior presenta dues sanefes, emmarcades per tres línies. En el primer registre una onda vegetal perfilada i dibuixa un motiu fitomòrfic, mentre que en el registre inferior apareix només la continuïtat d'una línia ondulant. Tota l'ornamentació d'aquest espai de la peça està incisa en el si de la matèria.

La tipologia d'aquesta pica s'adiu a la de la resta de la vall i, per tant, cal situar-la a finals del segle XII.

Pica d'oli

A l'interior de l'església de Sant Martí de Borén, hom troba encastada en el mur una pica que mesura uns 75 cm de llargada, 63 cm d'amplada i 24 cm d'alçada. Per bé que en els costats de la peça no hi observem cap decoració, a la part frontal apareix esculpida la figura d'un lleó reposant sobre les seves extremitats. El rostre del felí, representat frontalment, té uns trets molt característics que es repeteixen en altres objectes de la mateixa tipologia de la vall. El rostre, oblong, presenta uns ulls grans i rodons, un nas llarg i una boca oberta que marca un ampli somris.

A l'angle de la peça hi observem, força erosionat, un rostre antropomòrfic de perfil allargat amb uns ulls rodons i oberts, nas recte, celles marcades i boca horitzontal. No descartem la possibilitat que en origen hi pogués haver representat un altre cos zoomòrfic, com trobem a la pica d'oli d'Alós d'Isil, però a causa de l'erosió d'aquest costat de la peça, avui dia no podem intuir-hi cap tipus de decoració.

La temàtica representada a la pica de Sant Martí de Borén té notables afinitats amb les d'Àrreu, Alós d'Isil, Sorpe i Son. Les concordances s'observen no

només en l'escena representada sinó en la manera com aquesta hi és figurada i treballada. L'estil rústic i popular denota la possible procedència d'un taller local, el qual podríem considerar actiu cap a finals del segle XII.

Restauracions

Any 1989

Una tempesta a l'agost del 1988 cremava completament la coberta i les escales del campanar. La restauració, un any més tard, recuperava la tipologia constructiva original, rematada per un parallamps modern sobre una escultura de David Marzo.

Anys 1990-1992

Han continuat les obres de restauració de les cobertes laterals de llevant, gràcies a l'actuació permanent per a la recuperació del patrimoni arquitectònic de l'Ajuntament d'Alt Àneu i del Consell Cultural de les Valls d'Àneu.

Estat actual

Església modificada. De l'època medieval només en conserva la porta i les piques.

Bibliografia

ABADAL, 1955, vol. II, p. 340-341 (doc. 108); ADELL, CASES i SÁNCHEZ, 1993, p. 160-161; ADELL, 1999, p. 122, 123; *Àlbum meravella*, 1929, p. 96; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 157 (núm. 154); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 102 (núm. 1116), 189 (núm. 1114-1117); «Borén», 1989, p. 225; BURON, 1977, p. 236, 258; BURON, 1994, p. 121; CAMP, 1984, p. 74; CORBELLA, 1990, núm. 2, p. 9; CORBELLA, 1992, núm. 12, p. 11; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 36-37; ENRÍQUEZ, 1976, p. 22; ESPINÀS, 1958, p. 27; GAVÍN, 1981, p. 126; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 284v; LLORET, 1984, p. 111; MESTRE i BLANCO, 1991, p. 7; MADDOZ, 1985, vol. I, p. 370; *Memòria del Consell Cultural de les Valls d'Àneu*, 1991, p. 21; MOLINÉ, 1982, p. 370; PANAREDA, RIOS i RABELLA, 1989,

p. 214; PUIG I FERRETÉ, 1979, p. 347-377; PUIG I FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47), p. 167 (doc. 239), p. 223-224 (doc. 333), p. 229-232 (doc. 338), p. 276-284 (doc. 401); RELLA, 1993, p. 124-125; SÁNCHEZ-CID, 2001, p. 115; «Sant Martí de Borén», núm. 56, 2003, p. 115; SUDRIÀ, 1993, p. 46; ROCAFORT, s. a., p. 733-735; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 242, 316, 325-329, 419.

ISAVARRE, Sant Llorenç

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Isavarre

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 59"; latitud 42° 39' 05"

Coordenades UTM: 3445 47238

Notícies històriques

La primera menció documental del lloc d'Isavarre, el qual no apareix a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, és de l'any 1064, en què els comtes de Pallars, Artau I i Ramon V, signaren una convenença per la qual la vila passà al Pallars Sobirà. L'any 1090, el comte Artau II i la seva muller Eslonça, amb el seu germà Ot, donaren un *excusatum* a cadascuna de les viles comtals d'Àneu. En aquest document s'hi esmenta un tal Isarn Et, de *Isavare*. El mateix any 1090 és esmentat el lloc *Isaves* en una convenença que els homes de les valls d'Àneu fan al comte Artau II sobre els plets de les viles d'Àneu. D'aquests documents podem extreure'n que Isavarre era una vila comtal.

El lloc d'Isavarre estava vinculat al monestir de Gerri, tal com demostra el fet que l'any 1244 el comte Roger II donà al cenobi un cens de dos sous morlanesos que li pagava cadascun dels masos que tenia a les viles d'Alós, Borén i Isavarre. Aquesta situació perdurà fins a l'any 1335, en què l'abat Ramon de Gerri afranquí els habitants d'aquestes tres viles a canvi de sis mil sous barcelonins. L'any 1338 el capbreu de la cambreria de Gerri cobrava cinc sous a vint-i-cinc cases d'Isavarre com a quèsties. L'any 1368, l'abat de Gerri cedeix al comte Hug Roger II el lloc d'Isavarre.

L'any 1553 hi havia set focs que augmenten de manera extraordinària en trenta-dos anys, però el 1595 n'hi havia vint-i-dos. A inicis del segle XIX, segons Pascual Madoz, es van censar vint-i-dues cases, però només quinze

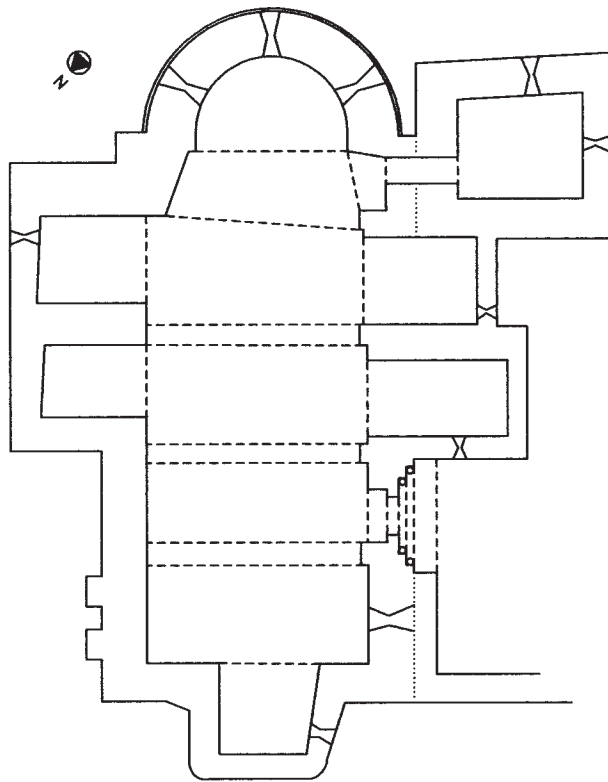

FIGURA 12. Sant Llorenç d'Isavarre. Planta. Escala 1:200.

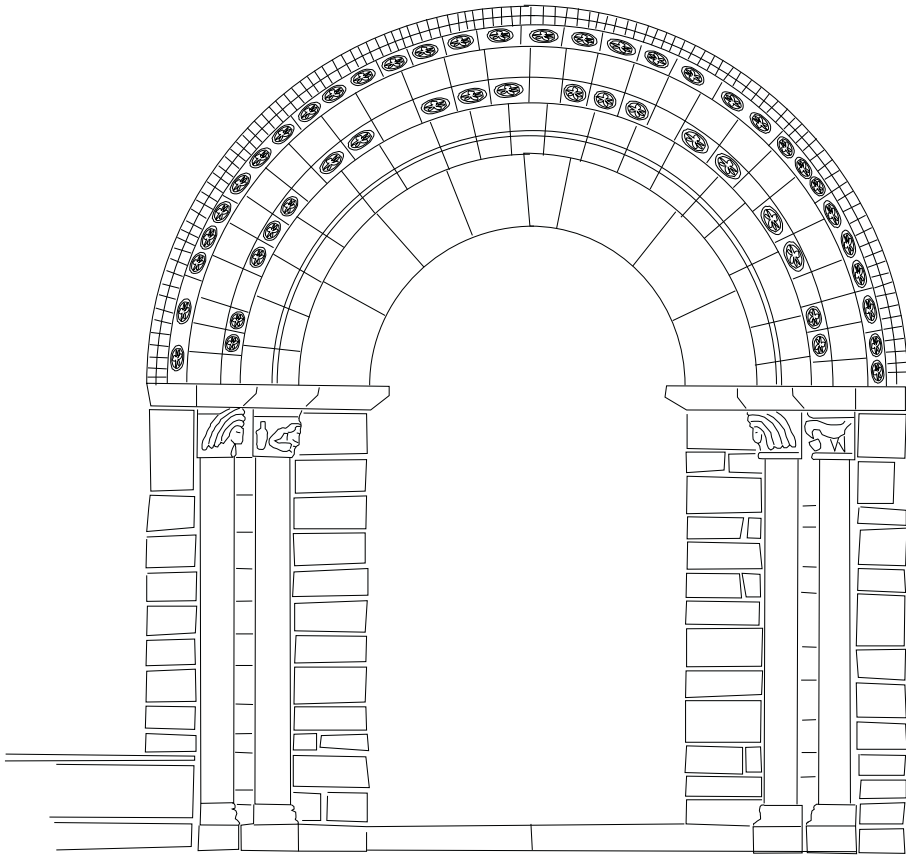

FIGURA 13. Portada de Sant Llorenç d'Isavarre.

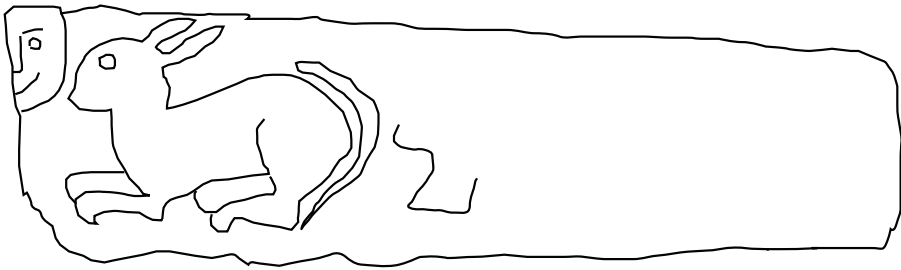

FIGURA 14. Detall de la pica d'oli de Sant Llorenç d'Isavarre.

veïns. Aquest augment demogràfic no va incidir de manera destacada en l'estructura de l'edifici romànic.

Descripció de l'edifici

En origen l'església de Sant Llorenç d'Isavarre era un edifici amb absis semi-circular orientat a llevant, d'una sola nau, coberta amb volta de canó i reforçada per tres arcs doblers. Al punt d'incisió de l'arrencada de la nau, hom hi observa una senzilla cornisa bisellada ornada amb diferents elements escultòrics.

En el decurs de la seva història, la planimetria original ha estat molt transformada. Se li afegiren cinc capelles, dues al mur de tramuntana, dues al de migjorn i una altra al de ponent, a més d'un campanar de planta quadrada i cúspide piramidal situat a l'alçada de l'absis. Actualment, la part baixa d'aquest cos té funcions de sagristia.

La porta s'obre en el mur sud i correspon al tipus d'arcs degradats amb arquivoltes. Hom regruixà aquest mur de manera que l'accés a l'església queda inscrit sota una mena de porxo. Aquesta paret addicional tapa, per l'exterior, una finestra d'arc de mig punt i de doble esqueixada tan sols visible interiorment. A l'absis hi havia, originàriament, tres finestres de doble esplandit, d'arc monolític treballat a l'interior d'un carreu de llicorella, de les quals només s'ha deixat practicable la del costat sud. La resta d'obertures de l'església corresponen a períodes posteriors.

Les façanes, molt alterades per les refaccions, no presenten cap tipus d'ornamentació, a excepció d'un gran nombre de mènsules esculpides escampades per la façana sud i per sota del ràfec de l'absis. Les parts més ben conservades de l'edifici corresponen al presbiteri i a alguns trams del murs de migdia i tramuntana, en què les construccions modernes que emmascaren l'edifici original encara deixen entreveure un aparell de carreu de granit, molt ben treballat i disposat en filades molt ordenades, que palesa una tècnica constructiva força acurada. Aquest tipus de parament, així com la tipologia arquitectònica i decorativa d'aquest edifici, fan de Sant Llorenç d'Isavarre una construcció plenament integrada en les formes del romànic del segle XII i emparentada amb la veïna església de Sant Andreu de València d'Àneu. Tanmateix, una finestra gòtica situada al mur sud demostra que l'edifici sofrí modificacions durant el segle XIV.

Portada

L'entrada, situada en el mur sud, s'obre a l'interior d'una mena de porxo (fig. 13). Correspon al tipus d'arcs degradats amb arquivoltes. En el primer

arc degradat s'hi combinen dovelles decorades amb motius de flors de sis pètals en relleu inscrites en cercles amb d'altres que tenen fragments de cilindres lliços. El segon arc i l'arquivolta apareixen sense decorar, per bé que mostren restes de pintura de color mangra que ressegueixen els carreus. L'arc que envolta exteriorment la porta presenta un repertori ornamental que correspon al motiu de sexifòlia descrit més amunt a la part interior de l'arc i escacat a la part frontal. Dos capitells troncocònics per banda decoren els costats de la porta. Se sostenen sobre sengles columnes de fust llis circular i descansen sobre unes bases de tipus àtic, amb caps als escaires i sexifòlies, molt malmeses. La línia d'impostes que hi ha damunt els capitells repeteix el mateix tema de flor inscrita a la part interior de l'arc.

La temàtica que apareix als capitells de la portada retroba els repertoris que hem descrit a Sant Lliser d'Alós d'Isil i a Sant Joan d'Isil. Al de la part més exterior es repeteix la representació d'un cap amb una frondosa cabellera. El del cantó esquerre respecte de l'espectador ha conservat els trets fisonòmics concretats en ulls petits i rodons, nas ample, gran i triangular, i una boca dibuixada amb una línia horitzontal. El seu oponent, com en les representacions de les esglésies esmentades, té el cap més petit amb un coll llarg i circular. El seu rostre, per bé que més erosionat, presenta les mateixes característiques descrites per a la figura de l'esquerra. Al capitell més proper a la part interior de la porta trobem, a l'aresta, una figura humana que es duu les mans al cap, la qual recorda les representacions estereotipades d'atlants. A banda i banda d'aquest personatge hi ha uns elements força desgastats que podrien interpretar-se com a pinyes. El segon capitell que apareix al cantó dret respecte de l'espectador repeteix el tema de dues aus enfrontades bevent d'un recipient. Aquestes són figurades de perfil i disposades lateralment amb el bec i l'ull esculpits. Les potes són molt allargades i tenen la cua enlairada.

Creiem que el contingut simbòlic d'aquests capitells conté un missatge moralitzant similar al que hem descrit per a les esglésies de la vall d'Isil.

Mènsoles

L'església de Sant Llorenç d'Isavarre, malgrat les seves refaccions, conserva un ràfec decorat amb mènsoles esculpides a l'absis i en alguns trams de la nau. Aquests elements decoratius són variats i presenten diferents solucions: hom n'hi pot observar de llisos i d'altres d'ornats amb rostres humans o caps d'animals. Els antropomòrfics es defineixen pels seus ulls petits, nas prominent i boca incisa, característiques que hom també pot observar en d'altres indrets de la vall d'Àneu, com a Sant Joan d'Isil, Sant Lliser d'Alós d'Isil o Sant

Martí d'Escalarre. Els zoomòrfics són representats amb els ulls i la boca molt marcats i en alguns se'ls exageren les orelles.

A la façana sud hom contempla, repartides per tot el parament, mènsules amb caps humans esculpits. Els trets són similars als que s'han descrit anteriorment. Aquests elements degueren ésser reaprofitats en el moment de refeta de l'edifici i de ben segur que corresponien a un possible ràfec que coronava la façana, similar al que trobem a l'absis. En aquest mateix mur també s'hi poden observar altres elements, com fragments de cornises decorades amb motius de boles o de flors de sis pètals inscrites en un cercle. També hi veiem elements reaprofitats encastats en el cos més baix del campanar.

D'entre tots aquests motius destaquen, situats al mur de migdia, un cap que es posa unes petites mans a la boca i, estirant-se-la per la comissura dels llavis, ensenya la llengua; i un element esculturat, situat en una de les cantonades del campanar, en què podem veure un cap amb tres cares, que repeteix les mateixes característiques descrites per als elements ornamentals de caràcter antropomòrfic.

Si bé la incorporació de les mènsules en el parament actual de l'església l'hem de situar en època moderna, l'estil i les característiques formals de tots aquests elements decoratius ens fan pensar en una cronologia que hem de situar a cavall del segle XII i XIII.

Pintura mural

Les pintures murals que en origen decoraven els paraments interiors de l'església de Sant Llorenç d'Isavarre es troben, actualment, repartides en tres museus: el Nacional d'Art de Catalunya (Barcelona), el Diocesà d'Urgell (la Seu d'Urgell) i el de Toledo (Ohio, EUA).⁴⁰ Els fragments de més interès conservats corresponen a santa Caterina, sant Bernabé, sant Judes Tadeu i sant Joan, a més d'altres dos de més malmesos. Malauradament, dues altres figures de sants o d'apòstols que formaven part del conjunt de l'hemicicle absidal es troben avui dia desaparegudes, si bé se'n conserva material gràfic a l'Arxiu Mas (Barcelona).

Els testimonis pictòrics de tema hagiogràfic degueren ocupar el segon registre de la conca absidal, disposats dessorra la representació de la *Maiestas Domini* i el tetramorf que de ben segur presidien aquesta zona per bé que han desaparegut totalment. De la temàtica que omplia la part superior de la volta,

40. En endavant farem servir les sigles MNAC i MDU per referir-nos, respectivament, al Museu Nacional d'Art de Catalunya i al Museu Diocesà d'Urgell.

tan sols en resten els vestigis de la greca que separava l'espai d'honor del del primer registre.

Els personatges que s'han conservat estaven disposats sobre eixos de simetria vertical, a l'interior d'unes arcuacions sostingudes per columnes. La figura de santa Caterina (MNAC, núm. inv. 69057) sembla que no presidia el sector central del registre, com apunten alguns autors, sinó que ocupava la part superior de la finestra meridional de l'absis. La santa s'identifica per una inscripció conservada a banda i banda del cap, en la qual es llegeix SENC[TA]CHA/TAR/INA. Mostrant el palmell, presenta les mans obertes damunt el pit. Vesteix una túnica i el cap s'envolta amb una aurèola circular. A la seva dreta s'hi representaria sant Bernabé (MDU, núm. inv. 2), del qual es conserva el nom de BARN/AB/E en un extrem del carcanyol esquerre. Vesteix una túnica que cobreix amb un pal·li. De la seva fesomia en destacaríem els ulls, grans i rodons, i una frondosa barba amb bigoti. Té la mà dreta alçada i separada del cos, mentre que amb l'esquerra, velada, sosté un llibre tancat. A l'esquerra de santa Caterina s'hi situaria sant Judes Tadeu (MDU, núm. inv. 1) que, com sant Bernabé, cobreix el cos amb una túnica i pal·li. Una aurèola circular emmarca un rostre oblong amb uns ulls grans, rodons i oberts de gran expressivitat com els del seu homòleg. Alça la mà dreta separada del cos mostrant-nos el palmell de la mà. Amb l'altra sosté un llibre tancat i sense velar damunt el pit.

Resta encara per comentar la figura de sant Joan, actualment al Toledo Museum of Art (Ohio, EUA, núm. inv. 1956.15). No coneixem exactament on degué estar situada dins del registre de l'hemicicle absidal, respecte de les posicions de les figuracions anteriors, però el seu tractament i la disposició compositiva segueixen el mateix model descrit.

Dos fragments més de pintura procedents de l'absis d'aquesta església es conserven també al Museu Diocesà d'Urgell. En un d'aquests apareix representat un animal fantàstic tocant un instrument que recorda una flauta doble (MDU, núm. inv. 6). Aquesta escena sembla que ocuparia l'intradós d'una de les finestres de l'absis. Del nom que l'identificaria només ens n'han arribat, molt malmesos, els vestigis de tres lletres [...]SIO[...], de difícil interpretació. A l'intradós de l'arc de la mateixa finestra, hom troba la representació d'un peix.

En aquest mateix museu, podem observar-hi el testimoni d'una figura femenina molt desgastada inscrita a l'interior d'un cercle que ocuparia una part del registre inferior de la zona absidal (MDU, núm. inv. 5). Apareix figurada frontalment amb les mans alçades, la qual cosa fa pensar que podria interpretar-se com una orant. Malgrat l'estat de conservació, deixa entreveure que portava una corona i que cobria el cos amb una túnica i un mantell. El traç del dibuix, molt malmès, insinua uns perfils de predomini sinuós.

L'estudi de la tècnica emprada en la realització d'aquestes pintures dóna com a resultat la combinatòria de fresc, tremp i una pintura diluïda en una emulsió grassa, que podria ésser oli.

L'anàlisi de la gamma cromàtica dels testimonis que s'han conservat mostra que l'artista disposava el color de forma plana i que la varietat de la paleta emprada es concretava en ocres, vermellorsos i marrons. El color negre serveix només per dibuixar i diferenciar els trets fisonòmics i les característiques de la indumentària. És en aquesta zona del vestit on l'artífex trenca l'esquematisme lineal per incorporar-hi unes franges puntejades dibuixades en negre.

Donar una valoració estilística d'aquest conjunt de pintures de Sant Llorenç d'Isavarre resulta difícil. Les restes que han arribat fins als nostres dies permeten intuir que foren realitzades en un moment molt avançat del període romànic, si bé l'artífex que les executà emprava encara uns repertoris arcaïtzants. Per tot això creiem que no és agosarat situar aquestes manifestacions artístiques d'Isavarre dins el marc cronològic del segle XIII.

Pica baptismal

A l'interior de la capella afegida als peus de l'església, s'hi conserva una pica baptismal de disseny semiesfèric, la qual descansa damunt d'una petita columna i d'un capitell troncopiramidal. La peça mesura 109 cm de diàmetre exterior, 27 cm de profunditat i 36 cm d'alçada.

L'estat de conservació d'aquesta peça és molt precari i pel seu aspecte ennegrit sembla que hagi sofert un incendi. Aquesta circumstància ens dificulta la lectura i la interpretació dels elements que integren la composició.

La superfície del vas es divideix en tres compartiments diferenciats. El nivell superior mostra un element ondulat que es corona als extrems amb un rostre humà i amb un cap de rèptil, respectivament. En un altre espai, dins la mateixa franja, un motiu zoomòrfic quadrúpede s'enfronta a una altra bèstia. El registre inferior, delimitat per unes gruixudes motlures, s'ornamenta amb un segment lineal serpentejant.

A l'interior de la tercera sanefa hi ha, molt erosionats, diversos motius figuratius, entre els quals hom pot intuir un home en actitud d'orant, uns ocells i un monstre amb rostre humà, entre d'altres.

El treball escultòric d'aquesta peça no s'allunya del modelatge rústic i popular que tantes vegades hem constatat en la plàstica de la vall. Pensem que aquesta pica baptismal podria atribuir-se a un taller local actiu a finals del segle XII o inicis del XIII.

Pica d'oli

Sota el porxo i davant la porta d'entrada a l'església hi ha disposat, a l'inrevés, un recipient rectangular que hom pensa que és una pica d'oli (fig. 14). Com en d'altres exemples conservats a la vall, la temàtica representada apareix dibuixada en un baix relleu molt poc pronunciat. Les seves mesures són 137 cm de llarg, 35 cm d'ample i 42 cm d'alt.

A la banda esquerra de la cara major apareix figurat un conill en actitud dinàmica, treballat amb una intenció realista. Del modelatge del cap en destacaríem l'ull rodó, les llargues orelles i el cos molsut.

En un dels laterals menors s'hi pot contemplar una figura zoomòrfica que podria representar, com en altres exemples, un felí. La seva anatomia és corpulenta i té unes potes vigoroses. La cua, enlairada, reposa damunt del llom. El precari estat de conservació de la peça dificulta poder efectuar un estudi aprofundit dels trets estilístics. A l'aresta visible del recipient hi ha figurat un rostre humà, en relleu, que correspon al cos del lleó. La seva fisonomia es concreta en unes formes estereotipades i esquemàtiques: ulls oberts, grans i rodons, nas recte i triangular, i la boca insinuada amb un traç horitzontal.

Aquest tipus de repertori és el que predomina en gairebé tots els exemples d'escultura amb motius antropomòrfics que es treballaren a la vall d'Àneu a cavall dels segles XII i XIII, i responen de ben segur a un taller local que palesa les formes pròpies d'un art rústic i popular, el qual es pot connectar ben de prop amb les peces de l'església de Sant Just i Sant Pastor de Son.

Restauracions

Any 1983-1990

Tasques de reparació de la coberta principal i del campanar que es trobava amb la creu i l'estructura de fusta principal totalment podrides. L'Ajuntament d'Alt Àneu en col·laboració amb el Consell Cultural de les Valls d'Àneu han continuat vetllant per la recuperació del patrimoni arquitectònic.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

ADELL, CASES i SÁNCHEZ, 1993, p. 161-166; ADELL, 1999, p. 120, 121, 122, 123; AINAUD, 1962, p. 38; AINAUD, 1989, p. 114-115; *Àlbum meravella*, 1929, p. 96, 110; ANTHONY, 1951, p. 170; BARTOMEU, 1980, p. 139; BLANCO, GABRIEL i REL·LA, 2003, p. 135 (núm. 1119), 207 (núm. 918, 921, 1119-1121); BURON, 1977, p. 238; BURON, 1980, p. 260; BURON, 1994, p. 122; CAMP, 1984, p. 8-9, 76; CARABASA i LLARÁS, 1994, p. 446-447; CARBONELL i ESTELLER, 1974, p. 69, fig. 215-218; CARBONELL i ESTELLER, 1997, p. 188; *Catalunya romànica: Guies*, p. 41-42; COOK i GUDIOL, 1950, p. 95-96; CORBEL·LA, 1990, núm. 2, p. 8; CREUS, 2003, p. 99; DALMASÉS i JOSÉ, 1986, p. 208; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 36; *Els 40 millors racons del Pirineu*, 2005, p. 55-56; *L'època de les catedrals: romànic, gòtic*, 1988, p. 35; ENRÍQUEZ, 1976, p. 23, 24; ESPINÀS, 1958, p. 27; GAVÍN, 1981, p. 127; GUDIOL i CUNILL, 1927, p. 484-489; *La guia RACC de Catalunya*, 2005, p. 54; KUHN, 1930, p. 59, lám. LVIII, fig. 1; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 284v; LLORET, 1984, p. 111; MADOZ, 1985, vol. II, p. 19; *Memòria del Consell Cultural de les Valls d'Àneu*, 1991, p. 21; MINGORANCE, 1988, p. 245-249; MINGORANCE, 1997, p. 393-395; MOLINÉ, 1982, p. 370; ORRIOLS, 1988, p. 246-247; PANAREDA, RIOS i RABEL·LA, 1989, p. 214; PIJOAN i GUDIOL, 1948, p. 64; POST, 1930, p. 144-145, fig. 24; PUIG i FERRETÉ, 1979, p. 352, 354, 361, 366 (núm. XVI); PUIG i FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47), p. 223-224 (doc. 333), p. 229-232 (doc. 338), p. 276-284 (doc. 401); REL·LA, 1993, p. 122-123; ROCAFORT, s. a., p. 660, 734; ROCAFORT, 1901, p. 262; SUDRIÀ, 1993, p. 39, 46, 55, 59, 73; SUREDA, 1981, p. 254, 374; *Thesaurus: Estudis: L'art als bisbats 1000-1800*, 1986, p. 39-40; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 263-264, 266-268, 270-271, 278, 288, 317, 327, 330-331, 338-339, 431; VIVES, 1978, p. 431-432 (núm. 6-9).

ISIL, Sant Joan

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Isil

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 04' 59"; latitud 42° 40' 35"

Coordenades UTM: 3431 47267

Notícies històriques

L'esment documental més antic de la parròquia d'Isil és a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, del segle IX: «Anabiensis [...] cum eius parrochias [...] et Isil.» En la convenença entre els comtes de Pallars de l'any 1064, juntament amb d'altres béns, el lloc d'Isil passà de mans de Ramon V de Pallars Jussà a Artau I de Pallars Sobirà. L'any 1090 Artau II i la seva muller Eslonça, amb d'altres familiars, donaren un *excusatum* al monestir de Gerri, per a «Raimun Iscle, de Isil, cum filii suis».

La parròquia de Sant Joan d'Isil, en el segle XVI, fou traslladada al centre de l'actual nucli de població. Amb tot, el cementiri ha continuat les seves funcions fins a l'actualitat.

L'any 1595 el poble d'Isil tenia cinquanta focs. Pascual Madoz, a mitjan segle XIX, informa que tenia noranta cases, trenta-sis focs i dos-cents tretze habitants. Aquesta diferència entre cases i focs és una notable contradicció, però ens podria explicar un moment de gran creixement que justificués el trasllat de l'església al centre de la nova població durant l'edat moderna. De Sant Joan d'Isil explica: «separada como un tiro de fusil al O. del pueblo se encuentra una ermita obra de mucha antigüedad y de arquitectura gótica».

Consultada l'obra de A. J. Forey, *The Templars in the Corona de Aragón*, no hem documentat en cap moment la possible existència d'un establiment templer en aquest indret.

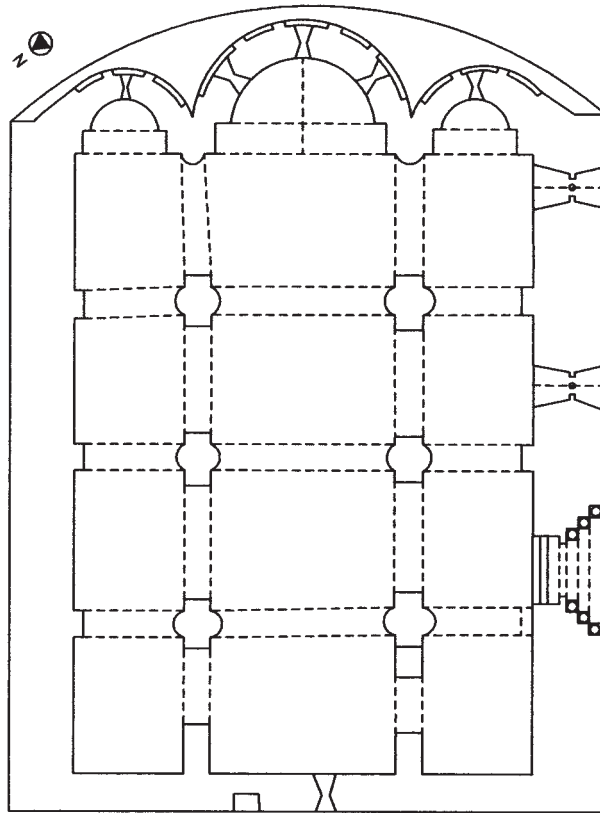

FIGURA 15. Sant Joan d'Isil. Planta. Escala 1:200.

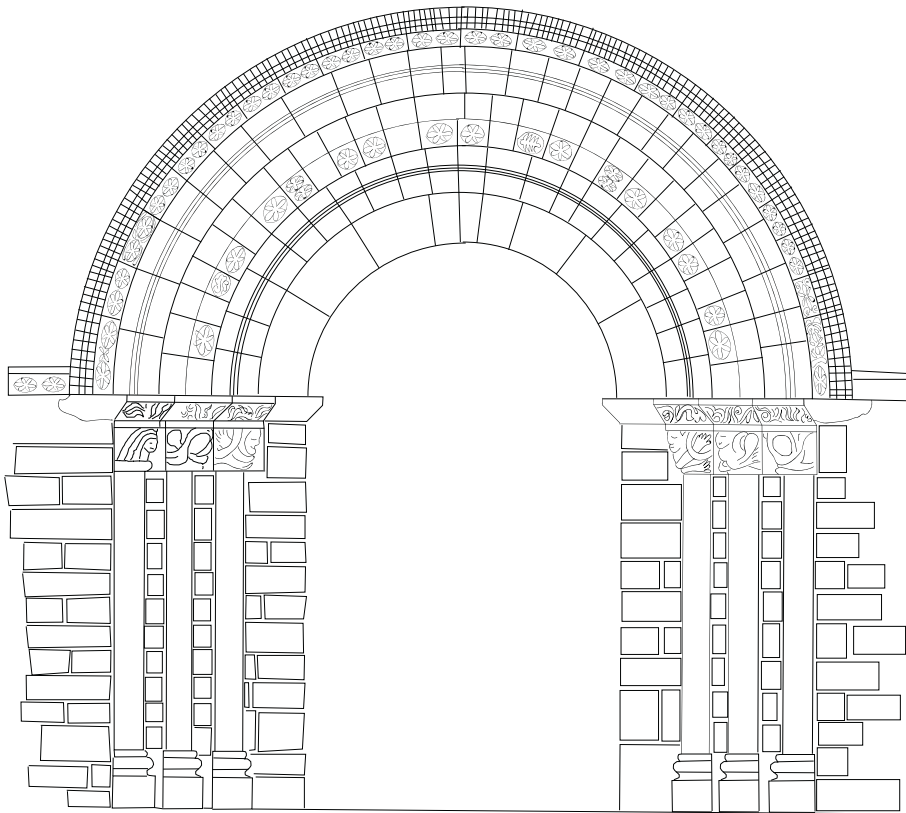

FIGURA 16. Portada de Sant Joan d'Isil.

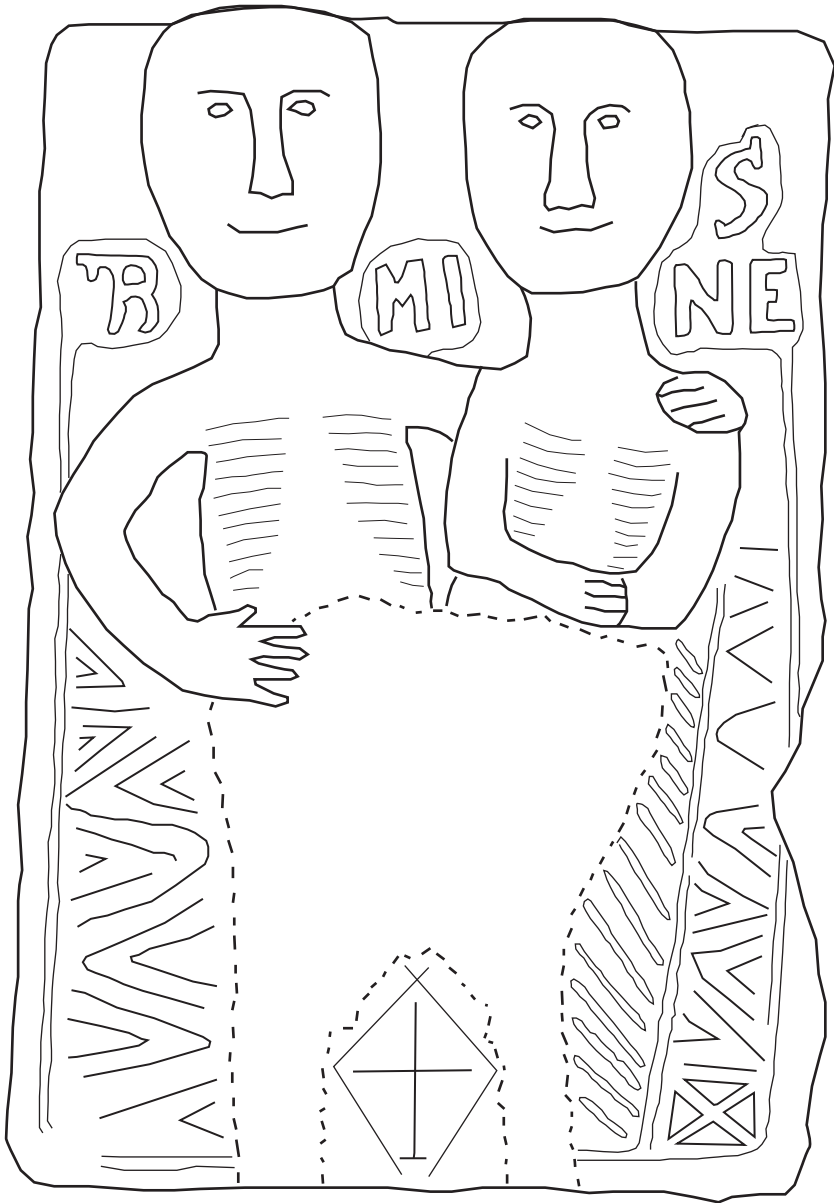

FIGURA 17. Relliu de la placa esquerra de la façana de Sant Joan d'Isil.

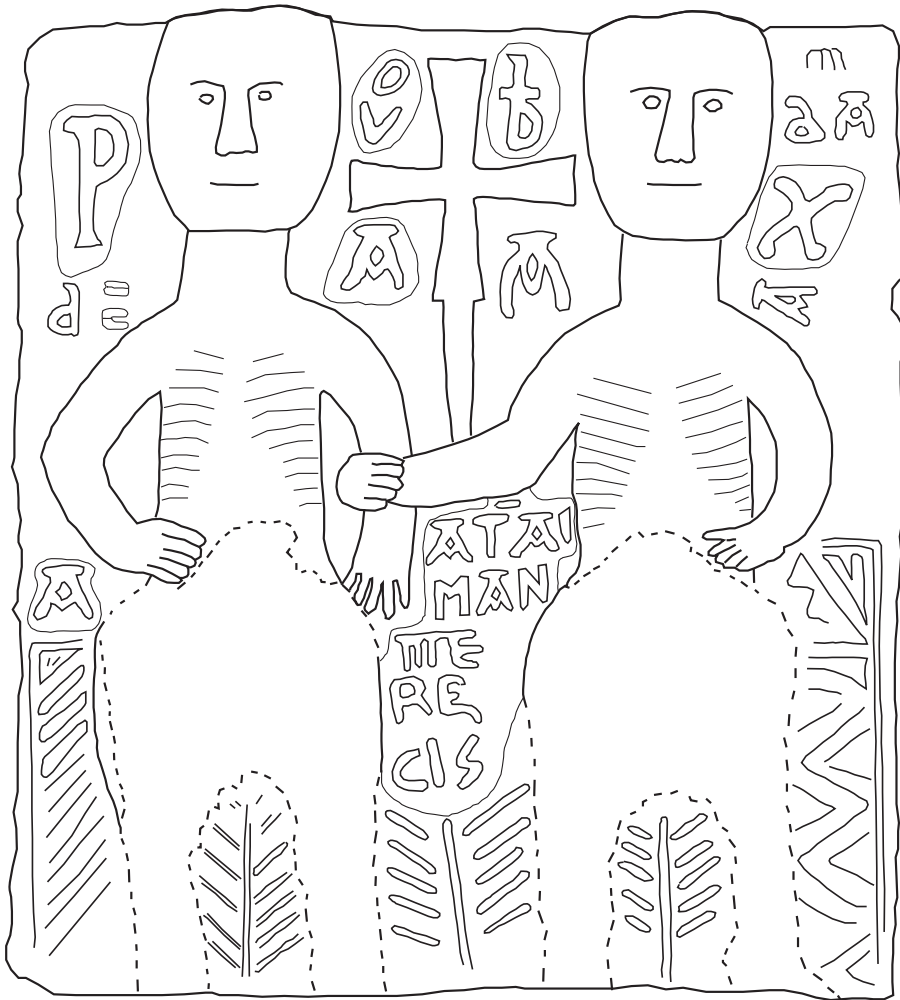

FIGURA 18. Relleu de la placa dreta de la façana de Sant Joan d'Isil.

Un gran aiguat l'any 1937 destruï una part del mur septentrional de l'edifici i l'aigua corregué per les naus, esbotzà la porta del mur meridional i s'emportà part del cementiri aigües avall.

Sant Joan d'Isil fou declarat monument historicoartístic l'any 1951 i la Generalitat n'incoà l'expedient l'any 1980.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Joan d'Isil és un edifici de planta basilical de tres naus capçat al sud-est per tres absis semicirculars. De l'estructura primitiva d'aquest temple només en perdura la planta, la qual, si bé no ha sofert modificacions estructurals importants, sí que les ha patit en els murs i les cobertes, que foren molt modificats en època gòtica. Les naus es cobreixen amb embigat de fusta a doble vessant, a excepció del tram més proper a la capçalera, en què la nau central, més ampla, es cobreix amb volta de mig punt mentre que les laterals són resoltes amb volta de quart de canó. Als absis, amb volta de quart d'esfera, s'hi accedeix a través de sengles arcs triomfals de doble replec. Ambdós elements presenten perfil semicircular a les naus laterals si bé a la central dibuixen perfil apuntat. Les tres naus de l'església es diferencien amb una successió d'arcs formers que descansen damunt d'uns pilars rectangulars amb semicolumnes adossades coronades per una decoració motllurada a la part superior, la qual creiem que correspon al nivell inicial de l'església. Aquesta estructura es modificà a la zona de ponent del costat sud on l'arc former es va paredar i es va obrir una arcada d'alçada inferior com a conseqüència d'una transformació de l'espai en època posterior a l'edificació de l'església. Per damunt d'aquesta obertura es conserva una finestra d'arc de mig punt, de doble esqueixada, dibuixada amb dovelles fins a l'inici de l'arc. Hi ha una altra finestra, en aquest cas de perfil rectangular, en el pany de paret sobre l'arc former de davant de la porta d'entrada.

Pel que fa als punts de llum que il·luminen l'espai interior del temple, hom veu tres finestres de doble esplandit a l'absis central que dibuixen un arc de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc, treballades amb pedra tosca igual que els muntants. Aquesta mateixa tipologia la retrobem en sengles finestres que presideixen els absis laterals nord i sud de la capçalera. Al mur de migdia hom hi contempla dos grans finestrals geminats d'època gòtica. Al mur est de l'edifici hi observem tres ulls de bou, que s'intueixen oberts en època gòtica, disposats respectivament damunt els tres absis. Els laterals estan actualment tapiats i el rosetó del central sembla que es deixà inacabat o s'ha malmès. Al mur de ponent, es conserva a nivell de la nau central, i

descentrada respecte de l'eix de l'església, una finestra de doble esqueixada, l'arc de la qual és treballat, a l'exterior, en un sol bloc de pedra i, a l'interior, per dovelles radials fins a l'inici de l'arc. En aquesta mateixa paret s'aixeca un petit campanaret d'espaldana construït en una època posterior.

Si observem els paraments del mur de tramuntana, hi veiem una discontinuïtat en la forma i en la distribució dels carreus a causa de les destrosses que patí l'edifici degudes als forts aiguats i desbordaments del riu que, periòdicament, al llarg de la història, han malmès aquesta part de l'edificació. La resta de l'església està construïda per uns petits carreus de pedra, tot just desbastats, ordenats de forma heterogènia que tendeixen a formar eixos transversals.

La riquesa constructiva de Sant Joan d'Isil es manifesta no tan sols en l'exterior sinó també a l'interior. A la nau meridional, sobre l'arc de la porta i ocupant les pilastres que la circumden i l'espai de paret entre elles, hom troba una cornisa decorada que perfila un seguit d'elements, en relleu, decorats amb uns repertoris abstractes de difícil identificació. Hi destaca una figura humana, disposada en sentit horitzontal, que té un cap desproporcionat amb les faccions del rostre molt marcades. Cobreix el cos amb una túnica fins als turmells, la qual deixa entreveure els peus en rotació. Es presenta frontalment i estàtica, amb els braços recollits damunt del pit. La tipologia d'aquesta figura antropomòrfica no s'allunya estilísticament d'altres que s'observen a l'exterior, sota el ràfec de la cornisa. En la motllura que ressegueix la pilastra del costat oest de la porta s'hi observa un fris amb tres caps sobre un fons fitomòrfic molt esquemàtic, sostingut a la part inferior per uns permòdols la figuració dels quals és molt difícil de determinar, si bé sembla intuir-s'hi un animal quadrúpede i una au. A un dels costats d'aquest fris hi veiem una figura humana amb el cap molt desmesurat, el qual ha perdut pràcticament la representació del seu cos; a l'altre hi ha un element abstracte, que retrobem en un altre fris d'aquesta cornisa.

L'estil llombard de l'església queda definit pels majestuosos absis que, sobre un sòcol, s'erigeixen damunt del riu. Les finestres d'arc de mig punt i de doble esqueixada segueixen el mateix prototipus de l'interior. Un fris d'arcuacions cegues amb mènsules decorades marca, entre lesenes, el ritme plàstic d'aquest espai. Damunt de les cobertes de pissarra d'inclinació a una vessant, apareixen uns cossos triangulars sobresortits, amb coberta de pissarra a dues vessants, per sota dels quals es pot apreciar el dovellatge dels arcs presbiterals.

A l'exterior de Sant Joan d'Isil hi ha encara unes restes arquitectòniques singulars. Als quatre escaires de l'edifici hi ha vestigis d'uns elements constructius que recorden la part baixa d'uns matabans que podríem relacionar amb les petites torretes que hi situen els estudis precedents. Ceferí Rocafort, a la *Geografia general de Catalunya*, informa que «hi havia quatre torres en los

angles del edifici, que per amenaçar caure manà enderrocar un visitador al començament del segle XVIII».

Portada

L'espectacularitat del mur meridional se subratlla per la porta que dona accés a l'edifici (fig. 16). Aquesta, amb arcs degradats i arquivoltes, segueix un esquema similar a la de Sant Lliser d'Alós d'Isil, a la mateixa vall. Hom hi troba l'analogia en la distribució del repertori vegetal del motiu, en relleu, d'una flor de sis pètals inscrita en un cercle, treballada amb talla a bisell, la qual es combina amb uns fragments de cilindre sense ornamentació. La seva estructura és de tres arcs degradats, amb un arc a sobre decorat amb un tema d'escacat a la part frontal i un motiu de flors de sis pètals a l'intradós. Hom hi observa també tres arquivoltes, les més externes de les quals són llises, i la central es decora amb motius vegetals de sis pètals i bossells. A diferència de les altres esglésies en què apareix aquest repertori floral, a Sant Joan d'Isil l'escultor en modificà la temàtica, fet que comporta diferències força significatives, entre les quals destacaríem les que mostren una decoració amb roleus al costat de les que comparteixen cercles o pètals.

A banda i banda de la porta, hi ha tres capitells figurats damunt unes columnes de fust circular i bases de tradició àtica, decorades amb motius ornamentals actualment molt erosionats. La part frontal de la línia d'imposta presenta una decoració incisa de traços molt sinuosos que recorda una figuració vegetal, mentre que a l'intradós de cinc dels sis capitells torna a mostrar el tema de la flor de sis pètals.

Les úniques correspondències que hom troba entre la temàtica d'aquests capitells i els que hi ha a la portada d'Alós d'Isil són la figura d'un cap amb una gran cabellera que li envolta el rostre, situada al costat extern del brancal esquerre, i la figuració de dues aus enfrontades en el vèrtex exterior del capitell. Les altres representacions mostren un repertori similar en els dos capitells que es troben a banda i banda de la porta d'entrada. En ambdós, l'angle del capitell és ocupat per una cara oval que té representats els ulls petits i rodons, un nas prominent i la boca insinuada amb un traç horitzontal. L'espai compositiu que deixa lliure el rostre s'omple amb els braços, que prenen una forma ondulant i es disposen de tal manera que omplen tota la superfície seguint la llei del marc. El tema d'aus de coll allargat amb els caps tangencials o bé amb els colls entrellaçats és un tema que apareix sovint representat en diverses manifestacions del món altmedieval. En el cas concret de la porta de Sant Joan d'Isil, la disposició espacial d'aquests ocells, a l'aresta del capitell, configura una superfície circums-

crita que envolta un element esfèric l'interior del qual semblen picotejar. El missatge que transmet la decoració d'aquesta porta té un sentit simbòlic molt semblant al que hem descrit per a l'església d'Alós d'Isil.

Les característiques estilístiques i el tractament plàstic dels repertoris temàtics de les arquivoltes, així com el modelatge de les figuracions que apareixen en els capitells de la porta ens permeten intuir que les escultures que decoren aquesta obertura són obra, possiblement, d'un taller local, l'estil del qual no s'allunya de les manifestacions artístiques que es podien incloure a l'entorn del final del segle XII.

Arcuacions i relleus de la façana

La façana meridional s'enriqueix, a més de la porta comentada, per un fris d'arcuacions cegues decorat amb un tema d'escacat i coronades amb mènsules, sota el ràfec del teulat, completat amb diversos motius ornamentals, entre els quals predominen rostres humans. A l'espai lliure que resta entre els arquets hom contempla dues filades de carreus molt ben tallats, de pedra diferent, com hem observat també en els testimonis gràfics de la desapareguda església de Santa Maria de Belleró i a Sant Pere d'Aurós. Sota la volada de la cornisa apareixen un seguit de pedres esculpturades amb diferents motius i que, d'esquerra a dreta, presenten els temes següents: un peix; un animal amb una llarga cua cargolada a manera de voluta; una cara situada sobre unes branques de les quals neixen fruits; una lloseta amb cinc flors de sis pètals encerclades; una branca de la qual broten tres fruits amb forma de cor; un llargardaix; un rostre amb un element serpentejant i amb forma de voluta; una figura humana nua amb les mans al ventre, disposada horitzontalment, amb el cap molt desproporcionat que recorda la figura descrita a l'interior de l'església, acompanyada d'un petit rostre en posició frontal; dues mènsules amb caps que corresponen a l'espai on s'interromp la sèrie; tres caps amb elements vegetals incisos al fons, que recorden la que s'ha descrit a l'interior; una altra figura humana disposada horitzontalment, amb el cap exagerat com la que acabem de descriure; un rostre humà per sobre del qual corre una branca amb fruits; dos rostres humans esculpits frontalment sobre un fons amb decoració incisa d'espina de peix; una altra llosa amb tres caps; un personatge capgròs disposat horitzontalment; un peix; dos rostres humans que circumden una flor de sis pètals encerclada; una estrella incisa; una flor de sis pètals amb botó central encerclada; dues puntes de diamant esculpides sobre un fons d'elements fitomòrfics rebaixats; quatre flors de sis pètals inscrites; un altre cap frontal de darrere del qual surt una branca amb fruits; tres caps humans disposats frontalment; un peix; una altra figura hu-

mana d'un capgròs disposat horitzontalment amb les mans al ventre i el sexe repicat; tres flors de sis pètals dins de medallons; tres fruits amb forma de cor penjant d'una branca; i, finalment, una llosa amb cinc flors de sis pètals encerclades, l'última de les quals apareix escapçada.

Les mènsules mostren, majoritàriament, una decoració a base de rostres frontals amb diverses expressions, si bé també es combinen amb elements geomètrics i d'altres de zoomòrfics.

El diseg decorativista d'aquesta portada es palès també en l'escacat que dibuixa la part frontal dels arquets cecs. Aquesta tipologia s'estén també en alguns casos a l'intradós de les dovelles i a les parts laterals de les mènsules.

En el mur sud hom també contempla, en el parament, tres permòdols amb figuració humana. Un de situat damunt de l'eix de la porta, molt desgastat. Els altres dos, ubicats damunt de les claus de la finestres gòtiques, presenten sengles caps humans, dels quals destaca el que observem a la finestra més oriental, en què hom pot contemplar un rostre que s'estira els llavis amb les mans i fa una ganyota tot mostrant la llengua. Sembla evident que són elements reaprofitats d'altres indrets —de la mateixa església o d'un altre edifici— que foren col·locats a la façana en el moment de la refacció gòtica.

La seriació d'arcs cecs, a la verticalitat de la porta, queda interrompuda per dues lloses aplicades al parament amb representacions de figures humanes, distribuïdes de dues en dues. La temàtica que, a primer cop d'ull s'observa, recorda molt de prop les plaques que ornamenten la façana de la veïna església parroquial de Sant Lliser d'Alós d'Isil.

A la llosa que es pot observar a l'esquerra de l'espectador hi ha representades dues figures, disposades frontalment i damunt eixos verticals, amb el tors nu i la part inferior dels cossos clarament repicada (fig. 17). Com a característica principal destacaríem els caps de grans proporcions, de perfil rodó, dels quals sobresurten uns ulls petits, rodons i oberts, un nas prominent que pren una forma triangular i la comissura de la boca dibuixada amb una simple línia incisa. En cap dels personatges hi observem representació de cabells ni d'orelles. El coll, llarg i cilíndric, s'uneix al tors, en el qual es dibuixa el costellam de forma esquemàtica. La relació entre ambdues figures és evident en llur actitud. La de l'esquerra presenta el braç dret separat del cos recolzant la mà damunt dels malucs. Passa la mà esquerra per darrere l'esquena del seu company, tot agafant-li l'espatlla. L'altra figuració presenta els mateixos trets fisonòmics al cap, rostre i tòrax, i l'única diferència és la disposició dels braços, que en aquest cas es troben plegats damunt de la cintura. El denominador comú d'aquestes representacions és l'arrodoniment del seu modelatge.

A la part superior de la placa i entre els caps de les figures hi observem unes inscripcions que hom interpretaria com a HO(?)—MI—NES. Pensem que re-

presenten els *homes* que, juntament amb Adam, Crist ha salvat del Šeol. Trobaríem justificació en aquesta interpretació a les *Actes de Pilat*, XXVI: «[...] arriba també Adam, el primer pare del llinatge humà, amb els justos. Ells també hi entraran».

A banda i banda de la zona repicada hi ha, ocupant l'espai del fons, una decoració geomètrica molt esquemàtica, resolta a base de ziga-zagues dibuixades per triangles decreixents i successions de línies paral·leles. Una primera interpretació és la decorativa, la qual respon a la convencionalitat altmedieval d'omplir els espais de fons d'una peça amb el conegut *horror vacui*. Nogensmenys, no podem desestimar el que es desprèn de la narració de les *Actes de Pilat*, XXVI, que ens suggereix que aquesta decoració, tal vegada, podria representar les portes del paradís, lloc que habitaran els homes un cop salvats.

Al centre de la part inferior de la peça hi ha, entre el repicat, una creu inscrita en un rombe, que pensem que correspon a una època posterior.

La segona placa, disposada a la dreta de l'espectador, és més ampla que l'anterior (fig. 18). En aquesta ocasió hi ha representades dues persones, una al costat de l'altra, disposades frontalment i sobre eixos verticals. Les característiques anatòmiques d'aquestes figuracions repeteixen de forma anàloga les anteriorment descrites. L'única diferència són les seves actituds. En aquest cas, el personatge de l'esquerra presenta les extremitats superiors separades del cos i recolza ambdues mans a l'alçada dels malucs. La figura de la dreta allarga el braç dret fins a agafar el del seu company, mentre que el de l'esquerra el separa i el descansa a l'alçada de la cintura. Com a la peça anterior, la part inferior del cos ha estat clarament malmesa.

Interpretem aquests personatges de manera similar a una de les plaques d'Alós d'Isil i pensem que representa la salvació d'Adam. Com relaten les *Actes de Pilat*, XXIV, 1: «[...] el rei de la glòria estengué la mà dreta cap a Adam, el primer pare, l'agafà i l'aixecà». Ambdós personatges són identificats per sengles inscripcions: A-D-a-m P[eccator], el de l'esquerra, i X (= Christus) A-d-A-m (= nou Adam), el de la dreta. Aquesta interpretació té la seva base bíblica en la *Primera epístola als cristians de Corint* 15, 21-22: «Si per l'home ha vingut la mort, també per l'home ha vingut la resurrecció dels morts: efectivament, així com en Adam tothom mor, així mateix en Crist tothom reviuirà.» I també a 15, 45: «És en aquest sentit, que parla l'Esclatúra: *El primer home Adam va rebre una vida efímera*; l'últim Adam, en canvi, ha rebut un Esperit que dona la vida.» La lectura segona de la litúrgia del Dissabte Sant, basada en un sermó anònim compilat en la *Patrologia Grega* (PG 43, 439. 451. 462-463), il·lustra ben clarament aquesta identificació entre Crist i Adam: «Aixeca't, plasmació meva, aixeca't, figura meva, feta segons la meva imatge. Desvetlla't, marxem d'aquí, perquè tu estàs en mi i jo en tu, i resultem

una persona única i indestriable. Per tu jo, el teu Déu, m'he tornat fill teu, per tu jo, el Senyor, vaig adoptar forma de servent. [...] per tu, que vas eixir de l'hort del paradís, he estat lliurat als jueus en un hort, i en un hort he estat crucificat. [...] Des d'ara alça't i marxem d'aquí. L'enemic et va treure de la terra del paradís, però jo et reintegraré no pas al paradís, ans al soli celestial.»

Entre els dos caps de les figures i disposada sobre un eix vertical secundari, hi apareix una creu potaçada que deixa visible el seu espigó de suport. Hom relaciona el possible significat d'aquest símbol amb un passatge de les *Actes de Pilat*, XXIV, 2: «el Salvador va beneir Adam al front amb el senyal de la creu». O amb un sermó anònim compilat a la Patrologia Grega (PG 43, 439. 451. 462-463), recitat en la litúrgia de Dissabte Sant: «El Senyor va entrar on eren ells; duia l'arma vencedora, la creu.» En aquest espai i envoltant aquest element, hom veu a la part superior esquerra les lletres VO i a la part superior dreta una D i una T invertida. Hem interpretat aquestes lletres com *Verbo Dei* i pensem que podrien fer referència als mots inicials de l'evangeli de sant Joan: «Al principi existia el Verb, i el Verb estava amb Déu, i el Verb era Déu.» A la part inferior de la creu, a l'esquerra trobem una A i a la dreta una Ω, símbols inequívocs de Crist, tal com apareix a l'*Apocalipsi* 1, 8: «Jo sóc l'Alfa i l'Omega, diu el SENYOR DÉU, EL QUI ÉS, EL QUI ERA I EL QUI VE, EL TOTPODERÓS.» Creiem que totes aquestes inscripcions al voltant de la creu fan referència a la divinitat de Crist i de Déu, en tant que són un sol Déu.

La riquesa epigràfica que apareix a la part superior de la peça, la retrobem a la zona inferior dels personatges on podem llegir, distribuïdes en cinc línies, les lletres AT[H]A/MAN/TE/RE/CIS. Aquesta inscripció l'hem interpretat com «Atham (=Adam) ante regis» i creiem que la C de -CIS es pot deure a un desgast de la pedra, a un mal repicat o a un possible desconeixement del llatí. Aquesta frase significa que Adam és davant del Rei, és a dir, Jesucrist. El missatge, amb aquestes paraules, reafirma la idea de la salvació d'Adam, en tant que representa la salvació universal per Crist.

Els espais de fons que resten lliures s'omplen amb el motiu de ziga-zaga compost de triangles que ja hem esmentat, i per uns elements vegetals que marquen clarament una forma d'espiga. Com a la peça que l'acompanya, hi apareixen successions de línies paral·leles. Tal com hem apuntat anteriorment, s'ha d'entendre la presència d'aquests elements ornamentals com un *horror vacui*. Tanmateix, pensem que aquest fons es pot interpretar com la representació del Paradís on Crist duu Adam després d'haver-lo salvat, tal com llegim a les *Actes de Pilat*, XXV: «anava camí del paradís agafant de la mà el primer pare Adam».

A diferència de les d'Alós d'Isil, aquestes plaques ja estaven repicades a principi del segle XX, ja que Ceferí Rocafort, a la *Geografia general de Catalunya* escriu: «[...] a l'indret de la porta, té dos baixos relleus que s'hi encasta-

rian procedents d'altre lloch y que en malahora foren repicats de mig còs en avall pera desfigurar l'objecte que representaven».

Juan Avilés, el 1892, a *Notas e impresiones de un viaje* descriu les plaques dient: «atrae la curiosidad el cornisamiento, en el que aparecen combinados con arte, signos misteriosos, toscas figuras y emblemas desconocidos sobre la puerta principal, en la línea del cornisamiento, hay empotrados dos grandes sillares; en uno de ellos se ven esculpidas groseramente dos figuras humanas, cogidas del brazo al parecer; en el segundo, otras dos figuras, cada una de las cuales cruza un brazo por detrás de la espalda de la otra, ofreciéndose la particularidad de haber sólo dos piernas en este grupo; por desgracia en ambos, han sido picadas las imágenes desde la cintura abajo, sin duda por estar representadas con excesiva naturalidad, sin que llegue á adivinarse cual era la verdadera posición de las figuras del segundo grupo.»

Pensem que l'estil i les característiques formals d'aquestes plaques són d'època altmedieval. Tanmateix, la seva situació en el mur meridional de l'església, que correspon a l'espai del cementiri, i llur funció funerària, en un sentit general i mai individualitzat, ens inclina a pensar que foren ubicades en aquest indret i amb aquesta funció en una data posterior al 1300.

Objectes perduts

Es té notícia que l'església conservava, fins a l'any 1936, un retaule gòtic.

Restauracions

Anys 1985-1987

L'any 1985 s'iniciaren les obres de restauració de Sant Joan d'Isil, sense actuar als absis. Aquesta consolidació fou duta a terme pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, la qual finalitzà el 1987.

El mateix any el Consell Cultural de les Valls d'Àneu procedí a restaurar l'espadanya, situada sobre el mur oest.

Any 1990

Se sol·licità ajut al Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya per tal de finalitzar el projecte de restauració de l'església que afectaria els absis i l'entorn.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

ADELL, BOLÒS, CASES, RIU i SÁNCHEZ, 1993, p. 133-139; ADELL, 1999, p. 119, 121, 123; *Àlbum meravella*, 1929, p. 95, 98; AVILÉS, 1993, p. 46-47; BARAUT, 1986, p. 52-56 (doc. 2); BARTOMEU, 1980, p. 139; BLANCO, JIMÉNEZ i REL·LA, 2002, p. 210 (núm. 745), 211 (núm. 746); BLANCO, GABRIEL i REL·LA, 2003, p. 137 (núm. 1024), 138 (núm. 1033), 210 (núm. 1021, 1024-1025, 1027, 1033, 1035, 1037); BURON, 1977, p. 238; BURON, 1980, p. 213, 260; BURON, 1994, p. 122; CAMP, 1984, p. 9, 75; CAMP, 1987, p. 93; CARBONELL i ESTELLER, 1974, p. 22, 69 i fig. 221-224; CATALÀ, 1979, p. 1485-1486; *Catalunya romànica: Guies*, p. 29-33; CORBEL·LA, 1990, núm. 2, p. 8; CREUS, 2003, p. 100; DíEZ-CORONEL, 1976, p. 196-201 i fig. 36-38; DALMASES i JOSÉ, 1986, p. 136; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 32; *Els 40 millors racons del Pirineu*, 2005, p. 55-56; ENRÍQUEZ, 1976, p. 21; ESPINÀS, 1958, p. 27, 102; FOREY, 1973, p. 22; GAVÍN, 1981, p. 74; GRAU, 1993, p. 27; *La guia RACC de Catalunya*, 2005, p. 54-55; JOLIS i SIMÓ, 1961, p. 43, 420; JUNYENT, 1976, p. 239; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 284v; LLORET, 1984, p. 107-108; MADÓZ, 1985, vol. II, p. 19; *Memòria del Consell Cultural de les Valls d'Àneu*, 1991, p. 20-21; MESTRE i ADELL, 1999, p. 96-98; MOLINÉ, 1981, p. 421; MOLINÉ, 1982, p. 370; MÓRA, núm. 1, 1990, p. 10; MÓRA, núm. 3, 1990, p. 9; MÓRA, núm. 11, 1990, p. 98-99; MÓRA, 1992, núm. 9, p. 10; PUIG i CADAFALCH, 1983, vol. III-1, p. 159-161; PANAREDA, RIOS i RABEL·LA, 1989, p. 214; PUIG i FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47), p. 229-232 (doc. 338); REGO, 2000, p. 81; REL·LA, 1993, p. 140-141; ROCAFORT, s. a., p. 660, 701-705, 734; ROCAFORT, 1901, p. 262, 263, 265; SÁNCHEZ, 1993, p. 163-164; SÁNCHEZ-CID, 2001, p. 111-114; «Sant Joan d'Isil», núm. 55, 2002, p. 106; SUDRIÀ, 1993, p. 39, 45-46, 55, 57-59, 140; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 178-182, 268-269, 287, 291, 332-334, 429.

MARE DE DÉU DE BELLERO

Renom: Mare de Déu de la Bellera

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Son

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI-XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Sufragània?

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 44"; latitud 42° 37' 10"

Coordenades UTM: 3436 47205

Notícies històriques

Podríem pensar que aquesta església fos el temple de Son sobirà, potser centre d'una comunitat de pastors que, des de l'alta edat mitjana, explotaven les planes de Son, fet que explicaria l'existència d'un temple d'època romànica que va perdurar amb culte, tot i les ampliacions, fins a mitjan segle XX, en què un incendi accelerà el deteriorament d'aquest edifici.

Anteriorment, l'any 1936 s'havien cremat tots els ornaments litúrgics, que incloïen la talla romànica. Aquest edifici s'ensulsià posteriorment a final dels anys cinquanta i s'aterrà completament en eixamplar-se la carretera que duu a les planes de Son.

Descripció de l'edifici

D'aquesta construcció a cavall dels segles XI i XII, actualment no ens en resta cap testimoni, per tant l'aproximació a l'estudi constructiu d'aquesta església l'hem d'efectuar a través de material gràfic. Abans de la seva definitiva ensulsiada a final dels anys cinquanta, Santa Maria de Bellero era un edifici de tres naus cobertes amb embigat de fusta, capçat a llevant per un absis amb decoració llombarda a la nau central, un absis informe a la nau nord i un capçament a la nau sud on se situava una porta. A l'absis central hom hi podia veure

tres finestres d'arc de mig punt amb dovelles fins a l'inici de l'arc. Contràriament a allò que opinen alguns autors, hom creu que aquest edifici, inicialment, degué ésser una església d'una sola nau amb un sol absis a la capçalera, el qual, en èpoques posteriors, patí unes modificacions que consistiren a afegir-li dos cossos laterals, un al mur de tramuntana i l'altre al mur meridional, cossos que creiem que han causat la confusió entre els autors que li donen una planta basilical.

La tipologia de l'aparell constructiu sembla fet de carreuons de perfil molt irregular, de diverses mides, disposats de manera poc ordenada per tot el parament de l'església. Si tenim en compte aquest tipus d'aparell, hem d'inclinarnos a pensar que la seva construcció correspondria a una modesta edificació del segle XI, que s'inclouria dins els edificis que segueixen els repertoris llongobards, car les fotografies permeten observar el fris d'arcuacions cegues capçat per mènsules que el decoraven. Aquestes arcuacions foren treballades en un sol bloc de pedra i dibuixen un doble arc, i es poden relacionar amb les que decoren els absis de Sant Climent de Taüll (la Vall de Boí, Alta Ribagorça) i els de Santa Eulària d'Unha (Naut Aran, Vall d'Aran).

Analitzades aquestes característiques, només ens resta comentar l'espandanya d'un sol ull que s'eleva a la façana de ponent. Pel testimoni gràfic que ens resta de l'edifici, hom observa que en el mur on s'erigia hi ha una modificació del parament, cosa que ens fa pensar que en un moment indeterminat aquesta part de l'edifici fou refeta o sobrealçada. És difícil d'escatir on era situada la porta original de l'església. En aquest tipus d'edificacions la porta s'obre majoritàriament en el mur sud, si bé hi ha algun exemple en què apareix en el mur oest. No creiem que aquesta darrera hipòtesi sigui la que configurava l'aspecte de l'edificació primitiva perquè el mur de ponent no deixa entreveure cap estructura que faci pensar que fos el testimoni d'una obertura. Per tant, ratifiquem que la porta degué ésser en el mur sud, tot i que no es pot veure a través del material gràfic de què disposem perquè queda inclosa a l'interior de la nau que se li afegí en el mur meridional.

L'observació de la decoració absidal presenta una altra problemàtica. S'hi pot contemplar que la paret del mur est queda dividida per unes bandes llongobardes, les quals, curiosament, resten interrompudes i no s'enllacen coherentment amb la successió d'arquets cecs. Això podria justificar-se tal vegada per un canvi de criteri ornamental o perquè el mestre d'obres no sabé resoldre l'enllaç entre la lesena i l'arcuació. Cal subratllar també, d'aquesta zona, que damunt del fris d'arcuacions cegues hi ha dues filades de carreus molt ben tallats que hem de relacionar amb la voluntat de donar-los un aspecte decoratiu pel contrast amb el carreuat poc organitzat de la resta del parament. La situació desplaçada dels arquets més avall del ràfec de la coberta de l'absis mostra

un repertori plàstic que també trobem en les esglésies esmentades més amunt, si bé en el cas de Belleró no presenta el típic fris de dent de serra que corona habitualment la decoració llombarda.

Escultura. Talla

L'Arxiu Fotogràfic de les Valls d'Àneu conserva, procedent del fons Corbera i amb el número de registre 454, un clixé molt borrós de principis del segle XX que permet observar la imatge de la talla romànica de la Mare de Déu que presidia aquest temple. Segons les notícies d'aquest arxiu, fou cremada, juntament amb d'altres objectes litúrgics, l'any 1936.

Estat actual

Església pràcticament desapareguda. Només en resta una part dels fonaments de l'absis i un conjunt de pedres disperses.

Bibliografia

ADELL, 1993, p. 154-155; ADELL, 1999, p. 119, 123; AÑO, 2000, núm. 47, p. 14; BLANCO, JIMÉNEZ i REL·LA, 2002, p. 217 (núm. 454, 741); BLANCO, GABRIEL i REL·LA, 2003, p. 147 (núm. 1507), 222 (núm. 1184), 224 (núm. 1507); CAMP, 1984, p. 70; GAVÍN, 1981, p. 113; LLORET, 1984, p. 109; MÓRA, 1991, núm. 6, p. 23; MÓRA, 1995, p. 11; REL·LA, 1993, p. 225-226; TREPAT, 1993, p. 22.

SON, Sant Just i Sant Pastor

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Son

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI i XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 44" ; latitud 42° 37' 10"

Coordenades UTM: 3436 47205

Notícies històriques

L'acta de consagració de la Seu d'Urgell cita la parròquia de *Sonne* (Son): «Anabiensis [...] cum eius parrochias [...] sive Sonne.» Aquesta població ha tingut fins a meitat del segle XX tres esglésies romàniques. El problema és saber quina d'aquestes era el temple citat a l'acta de consagració. Per la seva continuïtat pensem que el conjunt de Sant Just i Sant Pastor seria el temple citat a la dita acta. A l'entorn de l'església de Sant Just i Sant Pastor, parròquia de Son fins a l'actualitat, pensem que va existir una força de la qual és testimoniada la torre convertida en comunidor. A més, aquest conjunt té el notable campanar romànic de l'església, signe inequívoc, pensem, que es tractava d'un conjunt d'un alt valor polític i religiós.

Aquesta possible força té un domini visual complet sobre els pobles del seu entorn, molt més important que el mateix castell de València d'Àneu. Hi ha una mancomunitat de propietats de quatre pobles (Esterrí, Son, Sorpe i València) que ens fa pensar en l'existència d'un alou comtal. No podem oblidar que València d'Àneu i Esterrí han estat les capitals en els segles medievals i moderns de la vall d'Àneu, de manera que els pobles de Son i Sorpe han quedat en part postergats per la seva situació orogràfica.

El primer esment concret de la parròquia, però, és de 1076, en què un tal Eiz Gastó i Joan Gastó donen a la catedral de la Seu d'Urgell «omnes decimas nostras de omne nostrum avere quod habemus et in antea Deo propicio aug-

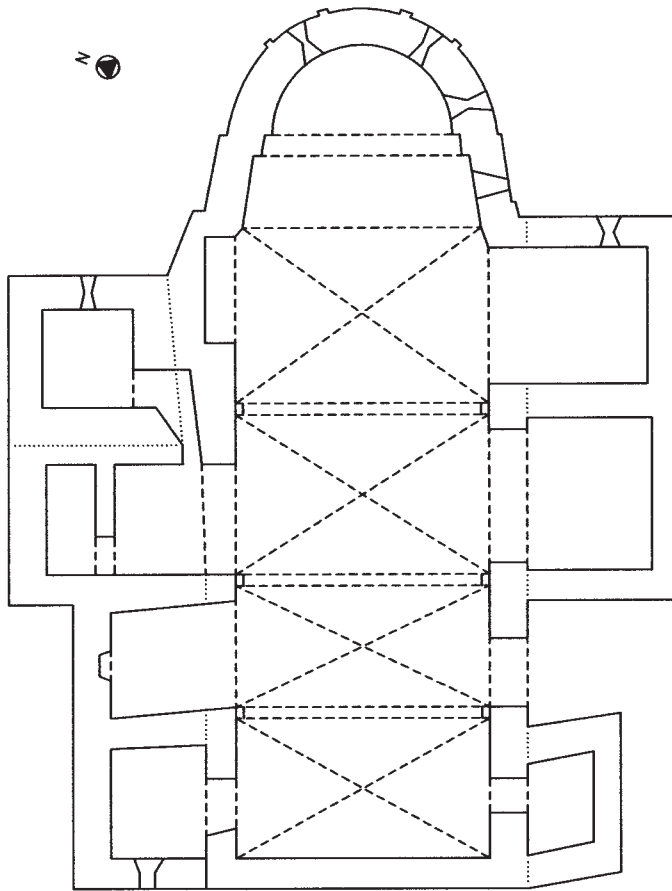

FIGURA 19. Sant Just i Sant Pastor de Son. Planta. Escala 1:200.

mentare potuerimus, exceptus ipsam terciam partem qui est de ecclesia Sancti Iusti», la qual es troba «in comitatu Paliarense in valle Anaviense in villa nomine Sor».

L'any 1553 s'hi documenten disset focs, que seran cinquanta el 1595. Aquest extraordinari augment, en una trentena d'anys, ens faria dubtar del seu valor demogràfic si Pascual Madoz, a inicis del segle XIX, no ratifiqués aquesta informació quan escriví que hi havia seixanta cases i seixanta focs.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Just i Sant Pastor de Son és un edifici profusament modificat en el decurs de la seva història. Originàriament fou una construcció d'una sola nau, capçada a llevant per un absis semicircular, precedit d'un profund arc presbiteral. En època moderna s'obriren capelles als costats de l'església i es degué refer la coberta primitiva d'embigat de fusta, que es va substituir per l'actual volta de creueria.

L'absis és tancat per un retaule gòtic i actualment fa les funcions de sagristia. En aquest espai de l'església s'obren tres finestres de doble esqueixada, situades de manera molt irregular respecte al que és habitual: dues són situades a migjorn i l'altra, a tramuntana.

Pocs són els fragments de mur original que conserva l'edifici. A banda del presbiteri, només resta el mur de ponent i part del de migdia. Hom no descarta que entre les construccions d'època moderna que emmascaren el mur septentrional hi romanguin vestigis de la primitiva construcció. La porta, al sud, situada sota un porxo, és d'arc de mig punt amb dovelles fins a l'inici de l'arc i no presenta cap característica remarcable. A ponent, una finestra d'esqueixada recta i arc semicircular és l'únic punt de llum original, juntament amb les finestres de l'absis. Aquestes últimes són de doble esplandit i fetes amb dos blocs monolítics de pedra tosca, formant un arc de mig punt.

Les façanes que conserven l'aparença original són mancades de decoració, a excepció de l'absis. Aquest presenta la típica successió d'arquets cecs entre bandes llombardes, distribuïts en sèries de tres i coronats amb mènsules. El parament de les parts més antigues és de carreus petits, força irregulars i només desbastats, disposats horitzontalment i de manera ordenada. En les parts ornamentals s'ha emprat la pedra tosca, a excepció de les mènsules que coronen els arquets cecs, en què s'ha usat una pedra calcària.

L'element més interessant d'aquesta església és, sens dubte, el campanar. Es troba situat al costat septentrional de la nau, prop de l'angle nord-est. És un cloquer de torre i planta quadrada. Exteriorment presenta un sòcol molt

alt que arriba gairebé a l'alçada de la coberta de l'església, en el qual només s'obre una petita finestra de mig punt de doble esqueixada i dovelles fins a l'inici de l'arc, situada a llevant. Per damunt d'aquest, es divideix en quatre registres, separats per cinc arcuacions cegues entre lesenes cantoneres. Damunt dels arquets del segon i del tercer nivell hom observa un fris de dents de serra. Els arquets de l'últim pis són els més modificats per les transformacions que ha sofert l'edifici.

En el primer pis contemplem, en les façanes nord i est, una finestra d'arc de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc i d'esqueixada plana. En el segon, hom troba, com és habitual, i en cadascuna de les façanes, les finestres geminades. Tant en el tercer registre com en el quart hi ha obertures coronelles, en totes les cares. Les columnes de les finestres són de fust circular llis, base rodona molt simple i capçades per capitells trapezoidals llisos. El campanar acaba amb una gran coberta piramidal.

El cloquer de Sant Just i Sant Pastor de Son, com a símbol de poder i de prestigi, té els seus homòlegs en la veïna comarca de la Ribagorça, a Sant Climent i Santa Maria de Taüll i a Santa Eulàlia d'Erill la Vall. En un marc geogràfic més allunyat podem esmentar també Sant Pere de Vic o Sant Salvador de Breda, entre d'altres.

La tipologia i les característiques d'aquesta església ens fan pensar que fou construïda en dos períodes. Pensem que primer s'erigí el campanar al costat d'un edifici anterior durant el segle XI, mentre que l'església es construï al segle XII, seguint la tradició llombarda i substituint l'edifici primitiu.

Pica baptismal

A l'interior d'una capella, convertida en baptisteri, es conserva una pica baptismal de granit decorada. És semiesfèrica i mesura 183 cm de diàmetre exterior. La superfície del vas és decorada per dues línies incises que formen cercles concèntrics. La cara externa de la pica presenta dues mitges canyes lliques que discorren paral·lelament en els extrems i s'entrellacen en dos punts formant un trenat. Inscrita entre aquests espais es desenvolupa una decoració vegetal que consisteix en un tall ondulat del qual neixen uns brots secundaris que retornen creant unes volutes amb ritmes oposats. Entre els dos punts en què es creuen els bossells hom observa un motiu geomètric que es recargola sobre si mateix, dibuixant quatre espais oberts i rodons als extrems.

El vas se sosté sobre tres petites columnes circulars amb diversa decoració, que no ocupa tota la superfície i consisteix en motius geomètrics: cordejat, línies helicoidals i línies paral·leles.

Per les seves característiques formals i les similituds amb les piques de Sant Pere de Sorpe i Sant Martí d'Escalarre, pensem que aquesta peça s'ha d'incloure dins un taller rural que treballà a l'entorn dels segles XII i XIII.

Piques d'oli

Compartint el mateix espai de la pica baptismal i adossada al mur, fet que no permet veure dos dels seus costats, es conserva una pica d'oli d'estructura rectangular.

A la cara menor hom hi pot veure, presidint l'espai i inscrita en un rectangle, una figura en posició frontal que sembla que vagi investida amb un mantell. Està treballada en baix relleu amb un modelatge tosc i matusser. En destacaríem la zona del cap, d'exagerades proporcions, amb uns trets fisonòmics que recorden aquells que es conserven a la Vall d'Aran.

El fons apareix totalment ornat amb motius geomètrics distribuïts asimètricament que reproduïxen l'*horror vacui* del món medieval. A la seva dreta trobem representat un element floral descrit a base de tres cercles concèntrics amb el botó central destacat. A la part inferior d'aquest element hi ha els testimonis de diferents tiges vegetals que s'expandeixen i es cargolen insinuant petites volutes.

Al marge dret de la peça i sempre dins de rectangles, hom troba dues figures de mida diferent, però de tractament i característiques molt similars a la que ocupa el lloc central. Per dissort, aquesta zona de la peça presenta un estat molt més erosionat que no permet intuir-hi el tractament, però deixa traslluir la rusticitat pròpia d'un art popular. Hi ha, però, el testimoni d'una creu que sembla relacionada amb la figura de mida més gran. Hi ha autors que han interpretat la figuració d'aquest cantó menor com una família i d'altres que l'han relacionat amb una processó relativa a algun ritual dels Sants Olis. Hom pensa que la singularitat de la temàtica representada mereixeria un estudi aprofundit per determinar amb exactitud el simbolisme del tema iconogràfic que s'hi volgué representar.

Al costat més llarg hi ha gravada una figura zoomòrfica les característiques de la qual permeten endevinar que es tracta d'un equí. El tractament de la figura i la seva disposició ens fan pensar que tal vegada fou realitzada en època posterior.

A la darrerria dels anys vuitanta, en desmuntar-se el retaule gòtic per restaurar-lo es va trobar i desenterrar, davant de la porta de Sant Pau, una tercera peça de granit que actualment es pot observar a l'extrem de la nau, a prop de l'angle nord-oest.

Com l'anterior, aquesta peça té forma de paral·lelepípede i podem observar tres de les seves quatre cares. L'interior del dipòsit presenta actualment un estat ennegrit que considerem que és el testimoniatge del greix de l'oli que d'antuvi contingué.

A la cara major, orientada a llevant, apareix representada en baix relleu la figura d'un lleó en actitud dinàmica. En la seva figuració, dins la rusticitat d'un art popular, hom creu que hi ha una clara voluntat d'apropar-se al realisme. Aquest lleó, en actitud de moviment, mostra un cos musculat i unes potes potents a la part posterior. Entre les cames, hom hi observa el sexe profusament marcat. Té el cap girat amb la cabellera descrita mitjançant una successió de petits rínxols en relleu. La cua, potent i llarga, s'enlaira i es cargola formant una doble voluta. Enlaira les potes de davant, amb les urpes ben marcades, amb actitud d'avançar.

A la cara lateral menor, orientada a migjorn, hi apareix representada una lleona amb el cos contrafet per tal d'adaptar-lo a la llei del marc. El rostre, frontal, situat a l'angle, presenta una fisonomia d'ulls grossos, nas rectilini i boca descrita transversalment, que ens recorda de prop les que hem analitzat en d'altres indrets del Pallars, en especial la de Sant Pere de Sorpe i la de Sant Lliser d'Alós d'Isil. La seva actitud, contràriament a la del lleó, és estàtica amb les potes posteriors replegades sota el cos i les anteriors entrecruades. Projecta la cua des de darrere, per davant del llom, i acaba també amb una petita voluta circular. El modelatge d'aquesta peça, en baix relleu, destaca com l'anterior per la potent musculatura de l'animal.

Caldria només apuntar que, tal vegada, la simbologia d'aquests felins dins el món cristià correspondria, com apunta Chevalier-Gheerbrant, a la naturalesa divina de Crist —concretada en el cap i la part davantera del lleó— i a la naturalesa humana —representada per la fragilitat de la part posterior.

Al costat oposat al lleó hom hi observa una escena de cacera. Una au amb potents urpes i ales esteses sembla dirigir-se vers un petit mamífer, tal vegada un conill, per capturar-lo. L'actitud de la seva pota posada damunt la presa així ho fa pensar. Completa l'escena un element vegetal que recorda una palmera i que ocupa la superfície restant.

La cronologia que hom pensa que es pot atribuir a aquestes dues peces de l'església de Son no s'allunya de les altres que es conserven a la mateixa vall. Com la resta de les analitzades creiem que, pel tractament del modelatge matusser i arcaïtzant, foren esculpides en un taller local, que deuria estar actiu en aquestes contrades a cavall del segle XII i inicis del XIII.

Restauracions

Any 1989

El retaule es va traslladar al Servei de Conservació i Restauració de Béns Mobles de la Generalitat de Catalunya a Sant Cugat del Vallès, i se'n va permetre el retorn en bon estat de conservació l'any 1991.

En retirar el retaule, es va desenterrar una pica d'olis que es trobava al lateral de l'altar, amb figures en relleu sobre pedra.

Anys 1990-1992

La parròquia de Son ha sofert diverses fases de restauració, que es van iniciar el 1990. En primer lloc, es va fer la consolidació del campanar, que estava en un estat força deteriorat. Es van obrir les finestres, que estaven tapiades de feia anys i es van reconstruir, respectant-los al màxim, els materials originals.

Posteriorment, es va construir a l'interior una escala nova. Més endavant, es va procedir a la restauració de la coberta del temple.

La restauració del campanar i el disseny de l'escala anà a càrrec de Neus Solé. Els projectes de restauració de la coberta foren d'Àngel Corbella, i els treballs de pedra de David Marzo.

S'iniciaren les obres de condicionament de l'interior de l'església i es retornà el retaule gòtic, ja restaurat, al seu emplaçament original.

L'any 1992 es descobreixen les pintures murals d'època moderna ubicades a l'arc triomfal i a la volta del presbiteri.

Estat actual

Església conservada restaurada.

Bibliografia

ADELL, CASES i SÁNCHEZ, 1993, p. 150-153; ADELL, 1999, p. 118, 119, 122, 123; *Àlbum meravella*, 1929, p. 99; AVILÉS, 1993, p. 34; BALUST, 1992, núm. 12, p. 30-31; BARAUT, 1984-1985, p. 40 (doc. 908); BARTOMEU, 1980, p. 139; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 37 (núm. 446), 215 (núm. 373-374), 216 (núm. 449-451), 217 (núm. 452, 652, 739, 742); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 145 (núm. 1186), 146 (núm. 1181), 222 (núm.

1181-1183, 1186, 1188-1189, 1212); BURON, 1977, p. 239; BURON, 1980, p. 261, 263; BURON, 1994, p. 122-123; CAMP, 1984, p. 9, 70; CATALÀ, 1979, p. 1490-1491; *Catalunya romànica: Guies*, p. 36-38; CLAVEROL, 1997, p. 104; CORBELLÀ, 1990, núm. 2, p. 8-9; CORBELLÀ, 1992, núm. 12, p. 8, 10; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 42-43; *Els 40 millors racons del Pirineu*, 2005, p. 58-60; ENRÍQUEZ, 1976, p. 21, 27, 28; ESPINÀS, 1958, p. 27; GAVÍN, 1981, p. 114, 115; *La guia RACC de Catalunya*, 2005, p. 56; JUNYENT, 1980a, p. 30; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 285r; LLORET, 1984, p. 109; LLORET, 1989, p. 350; MADOZ, 1985, vol. II, p. 333; *Memòria del Consell Cultural de les Valls d'Àneu*, 1991, p. 20; MESTRE i ADELL, 1999, p. 94-95; MESTRE i BLANCO, 1991, p. 6, 7; MOLINÉ, 1982, p. 370; MÓRA, 1990, p. 9; MÓRA, 1992, núm. 9, p. 10; PANAREDA, RIOS i RABELLA, 1989, p. 214; PUIG i CADAFAALCH, 1983, vol. II, p. 293, 296; PUIG i CADAFAALCH, 1983, vol. III-1, p. 160, nota I; PUIG i FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 229-232 (doc. 338), p. 304-306 (doc. 440); PLADEVALL i PAGÈS, 1988, p. 64; REGO, 2000, p. 80-81 i 83; RELLA, 1993, p. 220-223; ROCAFORT, s. a., p. 727-729; ROCAFORT, 1901, p. 260; SÁNCHEZ-CID, 2001, p. 115-116; «Sant Just i Pastor de Son», 1992, p. 129; «Sant Just i Pastor de Son», núm. 16, 1993, contraportada; SUDRIÀ, 1993, p. 137-139; TREPAT, 1993, núm. 15, p. 45-48; TREPAT, 1993, p. 9-20, 27-37; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 246, 339-340, 412; WHITEHILL, 1973, p. 54; XARRIÉ, 1991, núm. 7, p. 21-24.

SON, Sant Pere

Renom: SON, Sant Pere de l'Abadia

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Son

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Sufragània

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 44"; latitud 42° 37' 10"

Coordenades UTM: 3436 47205

Notícies històriques

Aquest temple romànic, més tard rectoria (abadia), avui dia ha estat convertit en una casa particular. No pensem que aquesta església tingués funció parroquial, però sí un àmbit eclesiàstic de culte que no interferia les exigències parroquials de Sant Just i Sant Pastor. Hi ha un cas paral·lel d'un temple de sant Pere a l'interior de la població d'Alós d'Isil, del qual tampoc coneixem ni documentem una funcionalitat parroquial, però en certs aspectes hi ha una coincidència amb aquesta església de Son.

Aquest temple va quedar desafectat en una data que desconeixem convertit en residència del rector, per això el qualificatiu de Sant Pere de l'Abadia, mot que en moltes comarques catalanes té el sentit de rectoria. Desconeixem fins a quin moment tingué aquesta funció.

Potser en algun moment hauria pogut exercir la funció d'escola com a Sant Pere d'Alós d'Isil, però no en tenim constància documental. Pascual Madoz, l'any 1845, no cita l'existència d'escola a Son, tot i la importància de la població.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Pere de Son és un edifici d'una sola nau capçat a llevant per un absis semicircular que mesura exteriorment 8 m d'amplada per 20 m

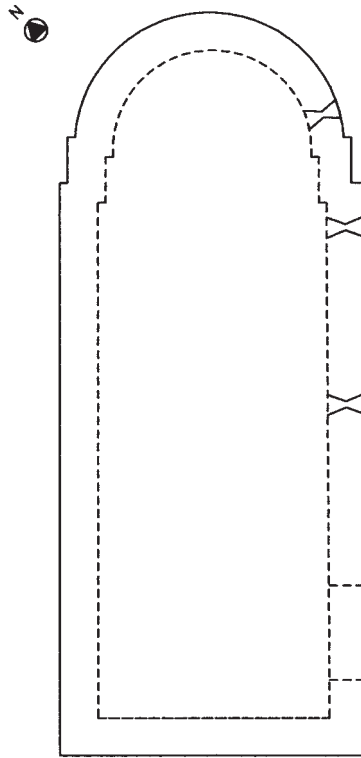

FIGURA 20. Sant Pere de Son. Planta. Escala 1:200.

de llargada. No n'hem pogut estudiar l'interior perquè actualment és una casa particular, la qual cosa ha modificat completament la seva estructura primitiva per tal de convertir-la en un habitatge. Així, les cobertes originals, que devien ésser d'encavallades de fusta a la nau i volta de quart d'esfera a l'absis, s'escapçaren per adequar-les a l'ús domèstic. El balcó que s'aprecia a la façana de migdia fa suposar que l'espai interior fou dividit en dues plantes.

Els vestigis de les obertures de la construcció d'època romànica els trobem molt desfigurats a la façana sud. L'antiga porta, avui tapiada, només la intuïm per unes poques dovelles que en testimonien l'existència. En el mateix mur hi trobem també dues finestres paredades, de les quals només la més propera a l'absis deixa entreveure el perfil d'arc de mig punt amb clausons radials de factura força ben tallada, mentre que de l'altra només en resta una petita sèrie de dovelles.

La zona absidal permet intuir que el presbiteri s'obria a la nau mitjançant dos arcs triomfals que es tradueixen a l'exterior del mur meridional per dos ressalts. A l'exterior de la capçalera hi ha el testimoni d'una finestra mig tapiada que segueix la tipologia d'arc de mig punt amb clausons radials fins a inici de l'arc, i que actualment apareix desfigurada per una petita finestra rectangular. Damunt l'obertura romànica hi veiem una gran finestra quadrada, d'època posterior, que correspon a una estança de l'habitatge.

El parament ha sofert alteracions en el decurs de la història de l'edifici, en especial el del mur sud, cosa que dificulta poder-ne fer una lectura acurada. L'espai de l'absis sembla conservar l'aparell més original, el qual és fet de petits carreus de pedra, disposats força ordenadament i amb tendència a l'horitzontalitat.

Si bé aquesta església no presenta cap motiu ornamental, les característiques de les dovelles que dibuixen els arcs de la porta i les finestres ens duen a pensar que fou construïda al segle XII, seguint les formes pròpies del segle anterior.

Estat actual

Església conservada i molt modificada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 154; ADELL, 1999, p. 121, 123; BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 223 (núm. 1190); BURON, 1977, p. 239; BURON,

1980, p. 261; BURON, 1994, p. 123; CAMP, 1984, p. 70; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 43; ENRÍQUEZ, 1976, p. 28; GAVÍN, 1981, p. 113; LLORET, 1984, p. 109; RELLA, 1993, p. 225; SUDRIÀ, 1993, p. 140; TREPAT, 1993, p. 21; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 415-416.

SORPE, Sant Pere

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: Sorpe

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 04' 49"; latitud 42° 39' 15"

Coordenades UTM: 3428 47241

Notícies històriques

No hem pogut trobar cap referència documental a la l'església de Sorpe en època altmedieval. Tanmateix, a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell se cita la parròquia de *Assor*, la qual Ramon d'Abadal identificà, amb reserves, amb l'església de Sorpe. Hem acceptat aquesta possibilitat pel seu veïnatge amb Jou i Son, i perquè totes tres parròquies tenien propietats compartides.

La primera referència escrita conservada és tardana, de l'any 1378, quan en el capbreu de la comanda de Susterris hi trobem que aquesta tenia un home a la vila de Sorpe.

Tot i això, si jutgem les restes artístiques que ens han romàs d'època romànica d'aquest edifici, hom s'adona aviat que hagué d'ésser una comunitat important per poder finançar la construcció, la decoració i els béns mobles que encara avui dia s'hi poden observar.

Durant el segle XVI hi ha una pèrdua demogràfica de la població, que passa de nou a cinc focs. Amb tot, Pascual Madoz, a inicis del segle XIX, aporta la notícia que existien vint cases i vint focs. Potser aquest augment de població ens pot explicar les reformes arquitectòniques de l'església.

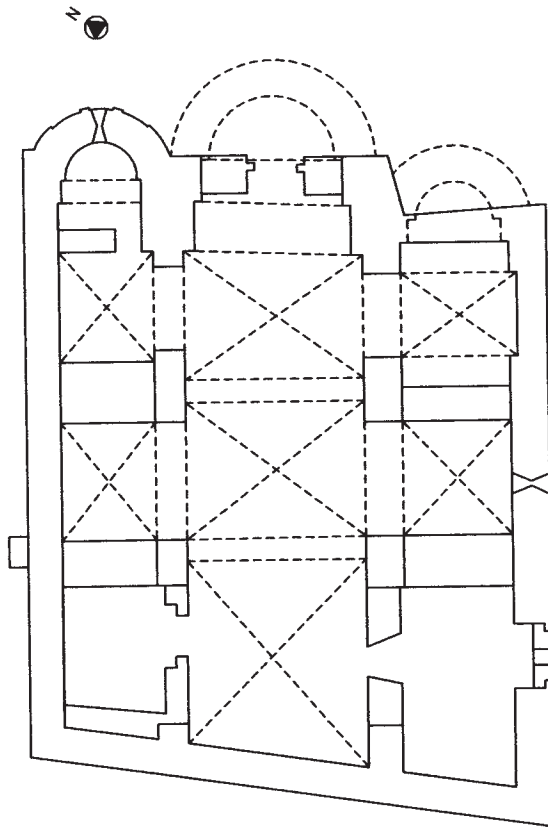

FIGURA 21. Sant Pere de Sorpe. Planta. Escala 1:200.

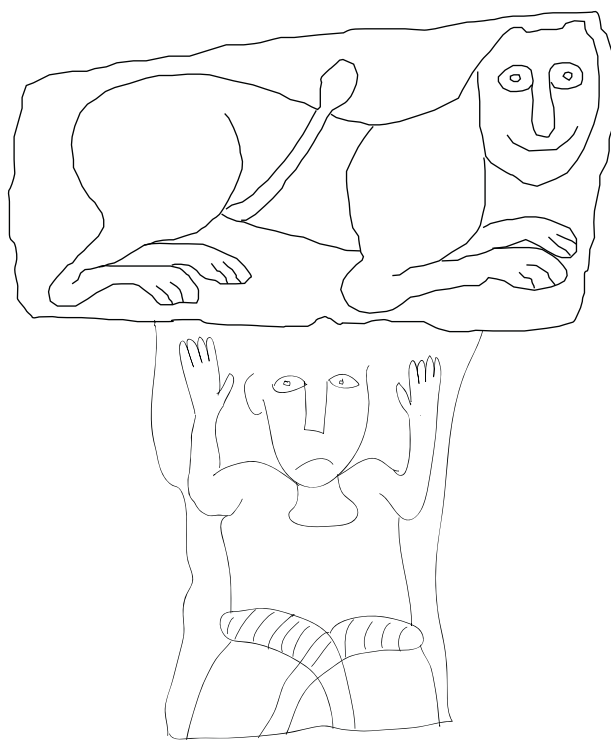

FIGURA 22. Pica d'oli de Sant Pere de Sorpe.

Descripció de l'edifici

En origen, Sant Pere de Sorpe era una església basilical de tres naus, separades per pilars rectangulars, i capçada a llevant per tres absis semicirculars. La nau eren cobertes amb volta de mig punt, sostinguda per arcs doblers. Els absis, presidits per l'arc triomfal, tenien volta de quart de cercle, característiques que només s'han conservat a l'absis nord.

Al llarg dels segles XVII i XVIII, aquesta estructura altmedieval patí una notable transformació. Les naus laterals foren convertides en capelles i l'orientació de l'església fou invertida, de tal manera que s'enderrocaren els absis central i lateral sud i la part presbiteral es convertí en la façana principal de l'església. Actualment, per la part exterior de l'edifici, aquesta es ressalta amb un cos sobresortit que té un ull de bou a la part central i una porta amb dos arcs de mig punt degradats. D'aquella capçalera primitiva, en perviuen els vestigis dels arcs triomfals i de l'arrencada dels absis.

L'anàlisi externa de l'edifici ens permet observar l'absis nord, l'únic que ha quedat dempeus. La seva tipologia respon a l'estil llombard i es decora per una successió de dos arcs cecs amb mènsules entre lesenes. Entre els arquets cecs i la cornisa hi ha un fris de dents de serra. Presideix l'absis una finestra de mig punt, dibuixada per unes dovelles que es perllonguen fins a terra i que queden diferenciades pel to rogenc de la pedra tosca que les configura.

El mur nord és llis i presenta un contrafort prop de l'angle nord-oest. Al de migjorn, per bé que tapiat, hi ha el testimoni de la porta original de l'església, la qual actualment està paredada. En aquest mateix pany de paret, s'hi conserva una finestra tapiada de l'època d'edificació.

L'estudi del parament d'aquest edifici, en les parts on es conserva l'original, ens permet veure que l'aparell es presenta fet de carreus ben tallats de pedra granítica, disposats molt uniformement i en filades horitzontals. Contrasten amb les finestres i els arquets cecs, que presenten una tonalitat rogenca i de pedra tosca.

Sobre la nau sud de l'església, en el tram més proper al desaparegut absis, es conserva un campanar de torre quadrada, molt alterat en el decurs de la seva història, com demostren els canvis de parament i les finestres tapiades així com una inscripció de l'any 1726. Les façanes més originals d'aquest cloquer són la de ponent i la de tramuntana, on encara romanen els ressalts cantoners. Cal destacar, també, la successió d'arquets cecs que hom pot observar en la paret oest d'aquest campanar.

Si bé l'aparició de característiques llombardes en aquest edifici ens podria fer pensar en una cronologia del segle XI, la tècnica emprada i la tipologia ar-

quitectònica ens duen a datar aquest edifici al segle XII, fet que mostra una pervivència retardatària de les formes artístiques de la centúria anterior.

Pintura mural

Per bé que l'absis central de l'església de Sant Pere de Sorpe actualment es troba totalment desaparegut, les restes de les pintures murals que decoraven el seu interior són, de totes les mostres plàstiques que es conserven dins el romànic català, unes de les que més ens aproximen a la idea estètica de com degué ésser l'interior d'un edifici amb els murs totalment ornats.

Part de la pintura mural que decorava l'església de Sant Pere de Sorpe s'exposa actualment al Museu Nacional d'Art de Catalunya, amb el número d'inventari 113.144, després de refondre tots els petits fragments inventariats individualment en un conjunt, l'any 1973. També n'hi ha dos fragments al Museu Diocesà d'Urgell, amb els números d'inventari 22 i 19, respectivament.

En l'arc triomfal més proper a l'absis, en el centre del seu intradós, hom hi observa un cercle degradat en diferents tonalitats cromàtiques que inclou en el seu interior un colom amb les ales esteses que s'ha d'interpretar com l'Esperit Sant. Flanquegen aquesta figura simbòlica unes figuracions dempeus investides amb uns rics mantells, coronats per unes peces metàl·liques de forma triangular, ornades amb motius circulars de perfil puntejat, que recorden les indumentàries dels mags de Sant Andreu de València d'Àneu. Dessota el mantell podem observar part de les extremitats inferiors recobertes per unes mitges que cobreixen les cames fins als turmells. Els peus, disposats de manera frontal i amb una lleugera rotació, van calçats amb uns botins negres. S'identifiquen per una aurèola circular al voltant del cap. Els rostres són de faccions allargades, duen els cabells curts, fins a l'alçada del lòbul de l'orella, barba i bigoti. Els ulls són ametllats, grans i oberts. Les celles, arquejades, es perllonguen per modelar el nas. Ambdues figures sostenen amb la mà velada un llibre, mentre que amb l'altra sostenen una creu que reposen damunt l'espatlla. Dues inscripcions, ressaltades sobre un fons negre, els identifiquen com els germans bessons S[AN]C[TU]S PROTASIVS i S[AN]C[TU]S GERVASIVS.

Per sota de sant Gervasi hom pot apreciar la figura d'un altre sant, identificat per la seva inscripció, S[AN]C[TU]S AMBROSIVS, assegut sobre un banc i amb una creu a la mà. Vesteix túnica vermellosa i un mantell blau i duu aurèola. En el nivell inferior hi ha representada una altra figura d'un personatge nibat, sedent, amb la mà dreta oberta, que mostra el palmell a l'espectador i que sosté un rotlle amb l'altra mà. A cada costat del cap s'hi ha

representat una estrella de vuit puntes. És identificat per la inscripció S[AN]C[TU]S M[...]A[...], que és complicada d'interpretar. No coincidim amb l'opinió de Joan Sureda que podria ésser sant Macari, germà de sant Ambròs, atès que els espais per a les lletres semblen correspondre a un nom més llarg. Als peus d'aquest personatge hi ha figurat un bust amb mantell, que sembla femení, i el qual és difícil d'interpretar. Per sota, apareixen els cortinatges típics de les parts més inferiors de les decoracions pictòriques murals romàniques.

En paral·lel, i per sota de sant Protasi, hom hi aprecia dues escenes molt similars a les que acabem de descriure. Malauradament, les inscripcions que les acompanyen, pràcticament desaparegudes, no ens permeten reconèixer els personatges.

Per la disposició de les figures que apareixen a banda i banda de l'Esperit Sant, creiem que cadascuna de les escenes de l'intradós de l'arc ha de tenir el seu homòleg a cada banda.

L'arcada més propera a la nau és més ampla i la decoració que la cobria es troba en un estat de conservació més precari. Presideix la clau un medalló circular, amb una creu amb petits cercles als braços, la qual és creuada per una aspa amb el mateix motiu ornamental. S'envolta per cercles concèntrics amb diferents motius decoratius, el més proper dels quals té al centre una temàtica que recorda les inscripcions cúfiques. A banda i banda d'aquest element hom hi veu, molt malmesa, la representació de dues escenes que han estat interpretades com el sacrifici de Caïm i d'Abel. Es troben emmarcats, al costat més proper a la nau, per una gran sanefa d'inspiració clàssica composta per fulles de lloret i discs.

Al costat nord de l'intradós s'han conservat en molt bon estat dues narracions. La superior representa la Mare de Déu sedent, amb el Nen a la falda i acompanyada de la inscripció S[AN]C[T]A MARIA. Per l'estil, té una remembrança amb la *Maiestas Mariae* de Santa Maria de Taüll. La Verge està asseguda en un tron decorat de manera que evoca la riquesa de la pedreria. El coixí és diferent en cada banda i representa el sol en tot el seu esplendor i la lluna en quart minvant.

A la dreta de Maria hi ha un arbre fructífer, vigorós i florit, acompanyat de la inscripció EX, la qual pot plantejar dubtes d'interpretació. Recordem que a l'absis nord de l'església de Sant Quirze de Pedret, hi ha una figura al·legòrica de l'església, identificada amb la inscripció ECREXIA. Podríem, doncs, entendre aquesta inscripció en el mateix sentit que a Pedret, si bé no descartem que volgués representar «E[CCLESIA] X[RISTI]», la qual també tindria el mateix significat. A l'esquerra de la Verge hom troba un arbre sec, moribund, amb rames retorçades a la capçada i sis branques corbades al tronc que recor-

den un canelobre de set braços (Menorah). Pensem que la simbologia d'aquests dos arbres és clara: l'*arbor bona-ecclesia* i l'*arbor mala-synagoga*.

Ambdós elements reposen sobre dues franges de color: una de groga, inferior, i una de blava, superior, que entenem que volen representar la terra i el cel. La nostra opinió és que tota la pintura està plena de relacions antitètiques: el cel-terra en el fons de la pintura, el sol-lluna, el bé-mal, l'església-sinagoga, etcètera. Aquesta simbologia ha de significar, des d'un punt de vista teològic, el triomf de l'església representat en la Nativitat de Crist i la seva ruptura amb la llei antiga —jueva— i l'establiment de la llei nova —cristianisme—. No hem d'oblidar el fet que Jesús, en aquesta figuració, està representat beneït i amb el llibre a la mà, i la Verge és la seva *Sedes Sapientiae*.

Sota aquesta escena, hom troba tres personatges en una barca. Estan acompanyats per la inscripció ANDREA – PETRV[S] - [...], que els identifica amb els apòstols Andreu, Pere i un tercer, no identificat ja que l'espai deteriorat ha fet desaparèixer la inscripció. Dos dels personatges remen mentre que l'altre pesca amb una xarxa. És curiosa la decoració de la nau a base de dues ferradures ornades. El més interessant d'aquesta figuració és l'estendard que hi ha a la barca, amb serrell, molt ornamentat i que té dibuixat al mig un crismó, amb l'alfa i l'òmega. L'escena confon els temes de la Vocació de Pere i d'Andreu (Mt 4, 18-22; Mc 1, 16-20) amb la Pesca Miraculosa (Lc 5, 1-11). Pensem que Crist està representat pel crismó, els dos personatges barbats són sant Pere i sant Jaume i el jove imberbe és sant Joan. El crismó en l'estendard transforma aquesta barca en una nau de Crist i, per tant, de l'Església, i eleva l'escena d'un nivell d'il·lustració anecdòtica de l'Evangeli a un en què es fa una al·legoria de l'Església.

La decoració del costat sud d'aquest arc pràcticament ha desaparegut. De l'escena que correspondria, al mateix nivell, a la de la Verge amb el Nen, hom no pot dir-ne pràcticament res car no es conserven prou elements plàstics per poder-ne intuir el tema. A l'espai que es correspon amb la barca dels apòstols hom hi veu dos personatges nimbats i sedents, que podrien ésser dos sants o dos apòstols. Per dissort, l'estat deficient de les pintures i la manca d'inscripcions visibles no ens permeten fer-ne la identificació.

L'extradós d'ambdós arcs triomfals és decorat amb motius ornamentals. El programa iconogràfic de l'església de Sorpe devia ésser força ambiciós, si bé no ens ha arribat complet. Devia seguir una ordenació força arquetípica situant a una banda escenes del Nou Testament i a l'altra, d'altres de veterotestamentàries. La major part de la decoració que es conserva correspon al mur nord de la nau central de l'església. En aquest costat hom hi troba les escenes dels evangelis, separades en dos registres i diferenciades de la capçalera per una gran sanefa vegetal amb flors de lis.

En el registre superior i en la part més propera al presbiteri s'ha conservat el tema de l'Anunciació. Al centre de l'escena hi ha la Verge, representada frontalment i filant. Un colom, símbol de l'Esperit Sant, davalla pel costat esquerre de Maria. A la seva dreta hi ha representat l'arcàngel Gabriel, identificat amb la inscripció GABRIEL sota l'ala, i a l'esquerra hi ha una figura femenina, que podria ésser una serventa, que guaita l'esdeveniment per darrere una cortina. Damunt l'escena, emmarcada per dues franges vermelles i pintada en blanc sobre fons negre, hi ha una inscripció en què es llegeix VIR[...]SA[...]RI[...] i que podríem interpretar com «Virgo Sancta Maria».

A ponent d'aquesta escena n'hi havia una altra, la qual, per dissort, avui dia es troba completament desapareguda. Només en resta el vol d'un mantell de color blau, que deuria correspondre a la representació de la Visitació. A l'esquerra d'aquesta, hom troba l'escena del Naixement. És una figuració força fragmentària, però permet veure que la seva representació es basa més en temes apòcrifs que no pas canònics. En la part superior hom veu la Verge ajaguda damunt d'un jaç, a la manera bizantina, i amb un cànion més gran que la resta de personatges. Al dessota trobem la representació del Nen Jesús dempeus, amb nimbe crucífer, que banyen dues llevadores. El Nen rep el bany dins un recipient que recorda molt de prop les piques baptismals de la contrada que hem descrit. Aquest tema és força representat al món bizantí i el trobem descrit en els evangelis apòcrifs. La inscripció EMANVEL acompanya Crist. A la dreta d'una de les parteres o serventes hom hi veu les cames que pertanyien a un personatge avui pràcticament desaparegut. No seria agosarat pensar que fos la representació de sant Josep.

A la part inferior d'aquestes pintures, separades per una gran sanefa de motius geomètrics ondulants, hi ha la representació de la Crucifixió. La figura de Crist a la creu és situada en l'espai entre els arcs. No ens ha romàs la imatge del rostre i s'ha perdut part del *perizonium*. La creu és potençada i als seus peus trobem una calavera, al·lusiva a Adam, que significa la persona de Crist, el nou Adam. A banda i banda del Crucificat hom troba els soldats Longí i Stephaton. Longí li traspasa el costat amb una llança. Stephaton, identificat amb la inscripció STEP[H]AT[...], li atansa una canya amb una esponja amb fel i vi-nagre. Aquests dos personatges apareixen als evangelis canònics (Jn 19, 28-30 i 34; Lc 23, 36 i 47; Mc 15, 36 i 39; Mt 27, 34 i 48), però no s'hi esmenten llurs noms. A les apòcrifes *Actes de Pilat* XVI, 7 s'explica que qui traspasa Crist és el soldat Longí i al *Codex Egberti*, un llibre miniat otònida del segle X, apareix per primera vegada el nom de Stephaton. A l'esquerra de Longí, hi ha la Mare de Déu, nimbada, representada només de mig cos, la qual se sosté la cara i va acompanyada de la inscripció MARIA. A la dreta de Stephaton, en una zona en què la pintura es troba en un estat de conservació precari, li correspondria

iconogràficament la representació de sant Joan. A la dreta, sobre l'arc que comunica la nau central amb la lateral nord, hom hi figurà un àngel turiferari amb la inscripció ANGELVUS D[OMI]NI.

Damunt l'escena, i disposada amb lletres blanques sobre fons negre, entre dues franges de color, hom hi llegeix una inscripció que fa referència a la Crucifixió: [...]EHENSVS ... ISTA COHORS PLORATO[RVM]. Més significants són les lletres pintades a la part inferior de l'escena, situades entre els peus de la creu i de Longí. S'hi llegeix [...]NI ME P[...]. Coincidim amb tots els autors que aquestes lletres s'haurien d'identificar com [...]NI ME PINXIT, i són, doncs, la signatura de l'artífex d'aquesta pintura mural.

A l'intradós de l'arc més proper al presbiteri de separació de la nau central i la lateral nord, també s'hi han conservat restes de pintura. A la clau hi veiem una decoració geomètrica. A banda i banda hom hi ha representat, de cos sencer, sant Feliu (S[AN]C[TV]S FELI[CIS]) i sant Pastor (PASTO). Aquests sants són el primer i el darrer dels commemorats en una peça de litúrgia hispànica dedicada als perseguits per Dacià. Sota sant Feliu hom troba la figuració de Gèminis (GEMINI), representada per dues figures aparentment femenines i siameses, que comparteixen les extremitats inferiors. Aquest cantó es capça amb una decoració a base dels típics cortinatges. Dessota sant Pastor, hom veu dos calzes pintats que flanquegen un espai rectangular que, de ben segur, era una credença per dipositar-hi elements litúrgics. A la part inferior s'hi ha representat Càncer (CRANCX), que consisteix en un animal fantàstic de sis potes i cap humà, cobert de sang.

Les pintures del mur de migdia de la nau central són les més mal conservades i només en resten minsos fragments, que ens permeten dir que en aquesta paret s'hi devien situar els temes de l'Antic Testament. Com a l'altre mur, les pintures s'organitzaven en dos registres sobreposats. Al superior hom encara pot contemplar-hi una escena del *Gènesi*. Hom veu una figura nua al costat d'un gran arbre, en el qual apareix enrotllada la serp. Aquest personatge era acompanyat d'una inscripció de la qual només ha perdurat una A i creiem que deu representar Eva ja que és la que fou temptada pel rèptil. Per la seva actitud, es tapa el sexe, creiem que és l'escena de després del Pecat. Al costat dret de l'arbre hi ha l'esquematzació d'un altre element vegetal. Joan Ainaud suggereix que es tracta dels Arbres del Bé i del Mal.

Dessota aquest registre i separat per unes inscripcions de molt difícil lectura, a causa del mal estat de conservació, hom pot observar-hi dos personatges que sostenen sengles recipients dels quals brolla aigua. Sens dubte s'han de referir als quatre rius del Paradís.

L'extradós de l'arc former més proper a l'absis i de comunicació amb la nau sud està decorat per una gran sanefa geomètrica. A l'intradós d'aquest

arc, molt malmès, hom pot veure-hi, a la clau, la representació de l'Esperit Sant en forma de colom dins un nimbe crucífer. A banda i banda, hi trobem dos arcàngels vestits amb el *loros* bizantí que sostenen un estendard i un rotlle. Per analogia amb d'altres models podríem dir que representen sant Miquel i sant Gabriel. Dessota les dues figures angèliques hom troba, respectivament, la representació d'un elefant i la del signe de Sagitari, el qual anava acompanyat de la inscripció [SAGITA]R[IVS].

Al Museu Diocesà d'Urgell, hi ha, des de l'any 1967, amb el número 22 d'inventari, la segona arrencada del fragment de la *Maiestas Mariae*, que hem descrit anteriorment. En aquest museu, hom també conserva, des de l'any 1969, amb el número 19 de l'inventari, un fragment de l'escena del banquet d'Epuló. Presideix la narració una dona asseguda amb un bol a la mà, investida amb una túnica i un mantell que li cobreix part del cap i les espatlles. Una inscripció la identifica com a PVELLA. Del personatge situat a la seva dreta, només n'ha restat un fragment molt petit del braç esquerre i part de la mà de la mateixa extremitat. Fora del context de la taula hi apareix una figura, de la qual només es conserva el rostre barbat, amb ulls grans i rodons. Disposa la mà dreta frontalment i deixa veure unes nafres. Es cobreix el cos amb una túnica fosca. Aquesta figura queda identificada per la inscripció, situada al costat del cap, en la qual es llegeix LAZARVS. Malgrat haver-se perdut part del seu contingut, creiem que l'hem d'identificar com l'escena del banquet d'Epuló, que descriu l'*Evangelí de Lluc* 16, 19-31.

Pel diferent estil entre les diverses narracions, hom reconeix la presència de tres mans o tallers que van treballar a Sorpe. La dels arcs triomfals i, probablement, la del desaparegut absis; la de la nau, i la del fragment del banquet d'Epuló del Museu Diocesà d'Urgell. L'estil del primer artífex és més barroer, mentre que el que treballà a la nau és més refinat, a diferència del que sol ocórrer en d'altres esglésies. Va ésser un projecte ambiciós i ben finançat, ja que a part de pigments originaris del Pirineu, s'emprà lapislàtzuli per al perizoni de la crucifixió i làmina d'argent per al *suppedanium* de la creu. Ambdós tallers s'han de situar dins l'òrbita dels seguidors del Mestre de Pedret i cronològicament corresponen al segle XII. Hem d'apuntar que pensem que són posteriors a les de Santa Maria de Taüll (c. 1123) perquè creiem que la *Maiestas Mariae* de l'arc triomfal de l'església de Sorpe depèn directament de la de Taüll, si bé l'autor no va saber interpretar-la correctament.

Tanmateix, pensem que l'artífex del fragment del Museu Diocesà d'Urgell és més tardà, com palesen els atuell de la taula i el tipus de lletra de les inscripcions. Situaríem aquest pintor al segle XIII, si bé trobem reminiscències, en alguns aspectes puntals, dels estils del primer i segon mestres que actuaren a Sorpe.

Fragments de pintura sobre taula i talla

El Servei de Conservació i Restauració de Béns Mobles de la Generalitat de Catalunya ha restaurat el retaule renaixentista de Sant Pere de Sorpe i una talla de sant Pere que el presidia. En aquesta talla, gràcies a la restauració, s'ha descobert que tot el cos i el tronc de la figura conserven policromia d'època romànica, per bé que el cap fou un afegit fet en època renaixentista.

Per les característiques del disseny ornamental, pintats i estucats que s'han analitzat podria datar-se la peça al segle XIII.

En aquest procés de restauració es produí una interessant troballa. En el dors d'algunes de les taules, de la fornícula i en algun altre punt de l'estructura del retaule, s'han descobert vestigis de policromia romànica que degueren pertànyer a un frontal d'altar. Segons paraules de Joan Ainaud, seria més probable que procedissin d'un baldaquí romànic. En aquestes restes de pintura hom encara hi pot observar uns fragments d'àngels (cares, mans, túniques, etc.) i motius ornamentals de repertori fitomòrfic i geomètric. Les parts en relleu d'estuc que s'observa decorat corresponen possiblement a la zona de la màndorla, la qual degué envoltar la figura central. Aquest conjunt de fragments pictòrics, per la seva qualitat, ens recorden altres frontals d'inici del segle XIII, com el de Sant Serni de Tavèrnoles, conservat al Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Aquestes descobertes no ens poden sorprendre si tenim en compte la riquesa ornamental i iconogràfica de la pintura mural que encara ens resta de l'església de Sant Pere de Sorpe. Això ens permet pressuposar que aquesta església tan plàsticament ornada havia de tenir en el moment altmedieval, de ben segur, una talla, un frontal i, fins i tot, un baldaquí.

Pica baptismal

A l'interior de l'absis conservat de l'església de Sant Pere de Sorpe hom troba la pica baptismal que mesura 122 cm de diàmetre i té una profunditat de 23 cm aproximadament. El vas té perfil semiesfèric i divideix la part exterior en dos registres. El superior combina elements zoomòrfics i vegetals que recorden els que apareixen a la pica de Sant Serni d'Àrreu. La composició de l'element que representa un cap d'au s'adapta a la llei del marc i presenta el cos molt treballat a base d'incisions molt esquemàtiques i lineals. Entre aquestes figuracions hom hi troba el desenvolupament d'un tall vegetal que pren forma ondulada del qual, a intervals regulars, neixen uns brots que es cargolen sobre si mateixos creant petites volutes.

A la part inferior del vas, uns elements vegetals omplen tota la superfície decorativa i prenen diferents formes sinuoses, les quals es coronen amb un element esfèric, que podríem interpretar com un rínxol fitomòrfic o com un capoll floral. Ambdós registres ornamentals queden separats per un petit bordó sense decorar i en relleu.

Convé destacar el suport sobre el qual descansa la peça. Malgrat el seu deplorable estat de conservació, pensem que és un capitell reaprofitat, ja que la seva tipologia troncocònica i la figuració d'un rostre humà en l'angle, així ens ho suggereix. El peu de la pica és un fragment de fust llis, el qual es recolza sobre una base troncopiramidal, coronada per una motllura en bossell.

La cronologia d'aquesta peça, de factura molt més delicada que la que es conserva a Àrreu, caldria situar-la dins els corrents estilístics d'aquestes valls propers a finals del segle XII o inicis del XIII.

Pica d'oli

Com la major part dels edificis romànics d'aquesta vall, Sant Pere de Sorpe conserva a l'interior de l'església una pica d'oli (fig. 22). De forma rectangular i construïda en pedra, té a la cara frontal el conegut tema de la lleona somrient dibuixada incisa en el si de la matèria, amb un traç fi i regular. Aquest animal està representat amb el cos de perfil descansant damunt les quatre potes. La cua, acabada en plomall, s'enlaira per damunt del llom tot passant per darrere de les potes. El cap, girat frontalment, té els trets fisonòmics humans que es personalitzen en uns ulls grans, rodons i oberts, el nas rectangular de grans dimensions, una línia corba que dibuixa un ampli somrís i dues petites orelles a cada costat del cap.

El repertori temàtic i l'esquema compositiu d'aquesta figura segueix els models que retrobem en altres edificacions romàniques de la vall, com a Sant Serni d'Àrreu i a Sant Just i Sant Pastor de Son entre d'altres, per bé que en el cas de Sant Pere de Sorpe, l'artesà que la treballà tenia un millor domini tècnic. Malgrat l'estil rústic i absolutament popular, traspua una gran expressivitat. Com en d'altres peces d'aquesta tipologia, a la cara menor s'hi endevinen els peus d'un altre animal, al qual manca la part superior del cap ja que aquesta part de la pica està escapçada.

Com a tenant hi ha una peça prismàtica que té a la cara frontal una figuració humana, representada de tres quarts, de la qual destacaríem el cap gros amb uns cabells pentinats amb clenxa al mig que li arriben per sota el lòbul de l'orella. Els ulls són grossos amb la nineta trepanada i el nas és recte. Un petit traç semicircular li dóna un aspecte sever. Vesteix una túnica que cenyeix amb

un cinturó nuat a la part central, ornat amb un motiu de corda. Alça les extremitats superiors mostrant el palmell de la mà. L'aparició d'aquest tipus de suport acompanyant una peça d'aquesta tipologia no s'ha constatat en cap altra església de la vall. Això ens fa pensar que, possiblement, la figuració d'un orant podria ésser d'una peça reaprofitada que en origen tingué una altra destinació. El fet que no apareguin representades les extremitats inferiors també ens suggereix que aquesta figura fou escapçada per la part de baix.

L'anàlisi formal i la comparació estilística de la peça de Sant Pere de Sorpe amb d'altres exemples similars ens permeten atribuir a aquesta obra un marc cronològic que situaríem a cavall de finals del segle XII i inicis del XIII.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

ABADAL, 1955, p. 18*, 169, 194; ADELL, AINAUD, CASES, ROIG i SÁNCHEZ, 1993, p. 155-160; ADELL, 1999, p. 117, 118, 119, 121, 122, 123; AINAUD, 1962, p. 28, 34; AINAUD, 1964, p. 9; AINAUD, 1973, p. 24, 31, 130-139; AINAUD, 1980, p. 42-43; AINAUD, 1989, p. 18, 22, 25, 28, 30, 83, 133; AINAUD, 1994, p. 357-360; ALCOLEA i SUREDA, 1975, p. 46, 49, 62, 64, 73, 80, 84, 119, 124, 141, 143, 145, 150, 152, 156, 162, 164, 174, 176, 186, 188, 204 i lám. 21, 32, 79, 84, 94; ANTHONY, 1951, p. 170; *El arte románico: Catálogo*, 1961, p. 59; BARAUT, 1986, p. 52-56, doc. 2; BARTOMEU, 1980, p. 139; BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 36 (núm. 438), 218 (núm. 438); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 148 (núm. 1198), 224 (núm. 895, 973, 1196-1199); BOUSQUET, 1974, p. 18; BURON, 1977, p. 239; BURON, 1980, p. 261-262; BURON, 1994, p. 123; CAMÓN AZNAR, 1961, p. 187, 189; CAMP, 1984, p. 38, 73; CARBONELL i ESTELLER, 1974, p. 67-70; CARBONELL i ESTELLER, 1981, p. 43 (tema 12), 60 (tema 27), 61 (tema 30), 63 (temes 33-34), 75 (tema 55), 76 (tema 57), 84 (tema 70), 104 (tema 90), 120 (tema 126), 121 (tema 129), 125 (tema 137), 126 (tema 138), 127 (tema 140), 128 (tema 142), 146 (tema 160), 164 (tema 197), 165 (tema 200), 166 (tema 202), 190 (temes 240-241); CARBONELL i ESTELLER, 1984, p. 37, 39, 41, 46, 48, 50-54, 66, 70-71, 97-98; CARBONELL i ESTELLER, 1997, p. 118-123, 186; *Catàleg del Museu d'Art de Catalunya*, 1936, p. 39-40; *Catalunya romànica: Guies*, p. 38-40; COOK i

GUDIOL, 1950, p. 48, 53, 58, 65, 66 i fig. 42-43; COOK, 1956, p. 24-26, 39-41; DALMASES i JOSÉ, 1986, p. 159, 182-183, 274, 278, 280; DEMUS, 1970, p. 152, 164; DURLIAT, 1964, p. 58; DURLIAT, 1967, p. 157, 159 i fig. 120; DURLIAT, 1974, p. 113-114 i fig. 10-11; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 28; ENRÍQUEZ, 1976, p. 22, 23, 24; ESPINÀS, 1958, p. 27; FARRÉ, 1983, p. 49-50; FOLCH I TORRES, 1955, p. 235, 237 i fig. 220; GAVÍN, 1981, p. 124-125; GRABAR, 1958, p. 73; *Las grandes creaciones del arte español*, vol. IV; GUDIOL I CUNILL, 1927, p. 493; GUDIOL RICART, 1958, vol. I, p. 193; GUDIOL RICART, 1965, s. p.; GUDIOL RICART, 1974, p. 142, 176 (fig. 147), 178; JUNYENT, 1961, p. 188-189, 204; JUNYENT, 1980b, p. 216, 244-245, 257; KUHN, 1930, p. 59, 63, 93, làm. LXI, fig 2; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 284v; LLORET, 1984, p. 110; MADOZ, 1985, vol. II, p. 333 ; MARQUÈS, 1981, p. 362-363; MESTRE i ADELL, 1999, p. 93-94; MOLINÉ, 1982, p. 370; PANAREDA, RIOS i RABELLA, 1989, p. 214; PIJOAN i GUDIOL, 1948, p. 147-148, làm. 83-89; PLADEVALL i ADELL, 1983, p. 50; PLADEVALL i PAGÈS, 1988, p. 206; POST, 1933, p. 487-491, fig. 187; RELLÀ, 1993, p. 245-247; «Sant Pere de Sorpe», 1998, p. 54; *Servei de Conservació i Restauració de Béns Mobles. Memòria d'Activitats 1989-1996*, 1997, p. 246; SUDRIÀ, 1993, p. 125; SUREDA, 1981, p. 42, 50, 72-76, 82-83, 85, 90, 99-100, 190-191, 201-202, 215, 223, 315, 317, 319-321; TOUBERT, 1969, p. 167-189; TOUBERT, 1990, p. 37-89; TREPAT, 1993, p. 36; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 245-246, 419; VIVANCOS, 1988, p. 229-232; VIVANCOS, 1992, p. 90-91; VIVES, 1978, p. 429 (núm. 2), 430 (núm. 3); VIVES I MIR, 1989, p. 192; XARRIÉ, 1995, núm. 27, p. 15-22; YARZA, 1979, p. 220, 224-225, 358; YARZA, 1980, p. 140, 188 i fig. 87.

VALÈNCIA D'ÀNEU, Sant Andreu

Renom: VALÈNCIA D'ÀNEU, Santa Maria

Municipi: Alt Àneu

Agregat o lloc: València d'Àneu

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 06' 34"; latitud 42° 38' 05"

Coordenades UTM: 3441 47220

Notícies històriques

Hom no ha conservat referències documentals d'època altmedieval d'aquest edifici. Malgrat tot, les restes arquitectòniques, que palesen una construcció del segle XII, evidencien que aquesta església ja existia en aqueix moment històric. Val a dir, que tot i trobar-se fora del nucli fortificat del castell de València d'Àneu, el qual no apareix documentat fins al segle XIII, havia de tenir una relació directa amb la construcció castral.

Així la seva situació extramurs, però emplaçada a la part alta del poble actual, el qual es traslladà al lloc que avui ocupa durant el segle XVIII, fa pensar que degué ésser l'església del nucli de població jussà, documentat per primera vegada l'any 1281, i que no obtingué la parroquialitat fins que s'abandonà definitivament el castell, com demostra el fet que s'esmenta en el llibre de visites del 1574, en què se cita aquesta parròquia.

El poble de València d'Àneu constava de deu focs l'any 1553, que es duplicaren a vint l'any 1595. El capbreu de 1669 de les valls d'Àneu esmenta que el castell de València era encara en ús i els pobles encara servien la conservació del castell. Pascual Madoz, a la primera meitat del segle XIX, informa que tenia trenta-tres cases, vint focs i cent cinquanta-tres habitants. El nucli entorn del castell —el nucli sobirà de València d'Àneu— fou habitat fins a les darreries del segle XVIII, com explica Pascual Madoz: «contiguo al cast. estaba antiguamente el pueblo de Valencia, y por falta de agua y comodidad se fue edifi-

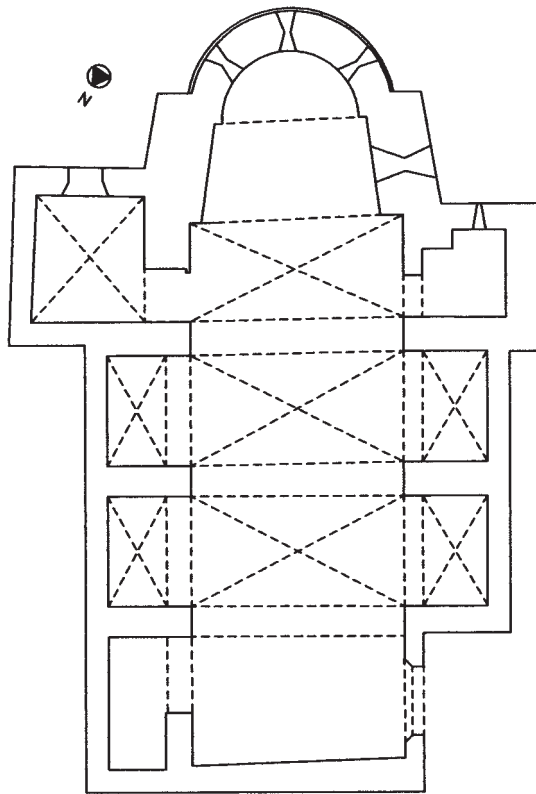

FIGURA 23. Sant Andreu de València d'Àneu. Planta. Escala 1:200.

cando poco á poco en el sitio que hoy ocupa, abandonando enteramente el pueblo viejo hace unos 50 años».

Entre el 1782 i el 1788 es documenten diverses reformes a l'edifici, que degueren substituir la nau original per l'actual. Aquesta església fou declarada Monument Històric Artístic incoat/R. 13-6-1980 (BOE 11-8-1980).

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Andreu de València d'Àneu es troba actualment molt modificada amb afegitons de capelles laterals, tant en el mur de tramuntana, com en el mur meridional. Davant d'aquest trobem també un porxo que correspon a una ampliació d'època posterior. De la seva edificació primitiva només en resta dempeus l'absis semicircular cobert amb volta de quart d'esfera i amb tres finestres de doble esqueixada i un cos preabsidal, de planta més ampla que l'absis, cobert amb volta de mig punt i amb una obertura en el mur meridional.

És fàcil d'imaginar que aquesta edificació, en origen, era d'una sola nau amb volta de canó i porta en el mur sud. On es poden analitzar millor les característiques estructurals d'aquest edifici és sens dubte des de l'exterior. Permet fer una anàlisi del parament a través del mur de l'absis, del mur del cos preabsidal i del mur est que es reaprofità per afegir-hi la part més moderna. En aquests tres cossos, el tipus d'aparell és format per carreus grans i regulars, per bé que no polits, disposats en filades molt horitzontals, que s'alternen amb pedra granítica en els paraments, sorrenca en les obertures de les finestres i calcària en les zones on l'element decoratiu és present. Entre els blocs de pedra que configuren el carreuat hi són visibles encara forats de bastida.

Cal destacar la particularitat de les tres finestres de l'absis i la quarta que apareix en el mur sud del cos preabsidal, d'arc monolític de mig punt rebaixat en un carreu de color rogenc en el qual hi ha incís el dibuix d'un arc de mig punt i el perfil de la successió de dovelles. Observem una altra obertura, de perfil rectangular, en el mur est del cos de la nau. Una llosa horitzontal es disposa en tota l'amplada a manera de llinda.

A l'estètica plàstica que s'obté en els paraments a través del contrast del color dels carreus, cal afegir-hi la interessant decoració que es disposa sota del ràfec del teulat de l'absis. Una successió de mènsules de perfil còncau, decorades amb diferents repertoris de temàtica geomètrica, sostenen una cornisa de mitja canya decorada amb un escacat regular. En el parament del mur preabsidal hi retrobem permòdols decorats, per bé que en aquest cas la cornisa apareix sense ornamentació.

Les característiques del parament, i el treball i l'execució tècnica de les mènsules i de l'escacat, fan pensar que l'església de Sant Andreu de València d'Àneu degué ésser erigida dins l'últim terç del segle XII. L'estil ornamental recorda aquell que es troba al llarg de la Noguera, per bé que més modest.

Pintura mural

El Museu Diocesà d'Urgell conserva, des de 1967, tres fragments de pintura mural procedents de Sant Andreu de València d'Àneu, amb el número d'inventari 20. La temàtica que recullen són la *Maiestas Mariae* i els tres reis mags, agrupats en dues escenes: Melcior i Baltasar, i Gaspar acompanyat d'un àngel. Originàriament, l'absis era presidit per la Verge Maria, la qual era voltada pels Mags situats a banda i banda.

El tema representat a la conca absidal és un dels més freqüents dintre del cicle cristològic. Només el trobem citat en el Nou Testament a l'evangeli de *Mateu 2*, 1-11. Més abundoses són les fonts literàries extretes dels evangelis apòcrifs, que el narren en el capítol 21 del *Protoevangeli de Jaume*, en el 16 de l'*Evangeli del Pseudo-Mateu* i en el capítol 7 de l'*Evangeli de la infantesa de Jesús*.

La figura de la *Maiestas Mariae* apareix inscrita dins una màndorla delimitada per dues franges de diferents tonalitats cromàtiques. Està asseguda en un tron en posició hieràtica. Vesteix túnica i mantell, i es cobreix el cap amb un *maphorion*. Amb les dues mans sosté el Nen damunt dels genolls, el qual amb la dreta beneeix i amb l'esquerra sosté el llibre. La disposició dels peus d'ambdues figures és en rotació externa, per bé que els de la Verge descansen sobre l'arc de la màndorla.

En el fragment de la dreta, sobre un fons de bandes acolorides, hi veiem la representació del rei Gaspar, identificat per la inscripció GASPAS, acompanyat per la figura d'un àngel, amb aurèola circular i les ales esteses i disposades en sentit descendent. Està representat frontalment amb el rostre en posició de tres quarts i dirigeix la mirada vers el rei mag, mentre que la disposició del braç esquerre i l'índex de la mà del mateix cantó assenyalen clarament un element avui desaparegut. La figura del rei apareix també representada frontalment amb el rostre lleugerament inclinat vers l'àngel. La seva testa va coronada amb una fastuosa corona de tradició llombarda. Els cabells, foscos i recollits darrere l'orella, emmarquen el rostre, del qual destaquem uns grans ulls ametllats amb grans ninetes negres. Vesteix una túnica i un pal·li, avança la mà que sosté el bol de l'ofrena i amb l'altra assenyala Maria.

Hi ha un altre fragment on apareixen Melcior i Baltasar amb indumentàries, posicions i ofrenes similars. Duen túnica i mantell que els arriben fins al genoll i deixen veure les cames i els peus calçats amb botins negres.

L'esquematisme i la linealitat és l'estil predominant en el conjunt d'aquestes peces. Pel que fa a la paleta cromàtica, l'artista manifestà una clara voluntat d'emprar el color pla i sense degradacions.

Si bé l'esquematisme lineal podria inclinar-nos a datar-lo vers el segle XIII, el hieratisme i el tractament dels rostres dels reis ens fan pensar que cal situar la seva execució a mitjan segle XII.

Altres obres

Al Museu Marès de Barcelona es conserva, des de la seva fundació l'any 1946, amb el número d'inventari 645, una talla d'un Crist que procedeix d'aquesta església, en la qual es venerava fins a l'any 1936. Durant la Guerra Civil, s'amagà aquesta imatge, fet que propicià que quedés molt deteriorada i s'hagués de restaurar posteriorment. Per les seves característiques, l'execució d'aquesta peça s'ha de situar a la segona meitat del segle XII.

Una petita lipsanoteca de pedra, cúbica i amb tapa piramidal, datada a cavall dels segles XI i XII, es conserva al Museu de Vilafranca del Penedès, amb el número d'inventari 315.

Estat actual

Església modificada conservada.

Bibliografia

ADELL, CAMPS, CASES i SÁNCHEZ, 1993, p. 129-132; ADELL, 1999, p. 121, 122, 123; AINAUD, 1962, p. 38; AINAUD, 1989, p. 60; *Àlbum meravella*, 1929, p. 94; ALCOLEA i SUREDA, 1975, p. 84, 188, 204 i xxvi (núm. 114); ALONSO, MIQUEL i PADILLA, 1995, p. 24; *El Arte románico: Catálogo*, 1961, p. 178-179; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 285r; BARTOMEU, 1980, p. 139; BASTARDES, 1978, p. 327-332; BASTARDES, 1988, p. 326-329; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 43 (núm. 519), p. 222 (núm. 520); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 226 (núm. 920), 227 (núm. 1073, 1078); BURON, 1977, p. 240; BURON, 1980, p. 264; BURON, 1994, p. 123; CAHNER, vol. 23, 1989, p. 369; CAMP, 1984, p. 73; CAMP, 1987, p. 95; CARABASA i VIVANCOS, 1992, p. 219; CARBONELL i ESTELLER, 1974, p. 24, 69 i fig. 219; *Catalunya romànica: Guies*, p. 43; COOK i GUDIOL, 1950, p. 53, 194; DALMASES i JOSÉ,

1986, p. 290; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 44-45; ENRÍQUEZ, 1976, p. 29; ESPINÀS, 1958, p. 27, 99, 112, 113; GAVÍN, 1981, p. 144; GUDIOL RICART, 1974, p. 195; KUHN, 1930, p. 64; LLORET, 1984, p. 104-105; MADDOZ, 1985, vol. II, p. 455; MARÈS DEULOVOL, 1977, p. 467; MESTRE i ADELL, 1999, p. 95-96; MONREAL i ARNAL, 1970, p. 9; MOLINÉ, 1982, p. 370; MÓRA, 1990, núm. 3, p. 9; MÓRA, 1996, p. 121-123; *Museo creado y donado a la ciudad por Federico Marés Deulovol*, 1979, p. 12; PAL, VIVES i TARRAGÓ, 1987, p. 48-50; PIJOAN i GUDIOL, 1948, p. 154; POST, 1930, p. 145, 147; PUIG i CADAVALCH, 1983, vol. III-1, p. 123; PUIG i FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 304-306; RELLA, 1993, p. 217-218; ROCAFORT, s. a., p. 748-749; SUBÍAS GALTER, 1956, p. 230 i làm. 5; SUDRIÀ, 1993, p. 134-135; SUREDA, 1981, p. 136, 239, 329; SUREDA, 1992, p. 44-45; *Thesaurus: Estudis: L'art als bisbats 1000-1800*, 1986, p. 33-34; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 236, 427; VIVES, 1978, p. 430 (núm. 4); YLLA-CATALÀ, 1988, p. 249-251.

INVENTARI D'ESGLÉSIES
MUNICIPI D'ESPOT

ESPOT, Sant Jaume

Renom: No se'n coneix

Municipi: Espot

Agregat o lloc: Espot

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI?, XII?

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 24"; latitud 42° 35' 00"

Coordenades UTM: 3432 47160

Notícies històriques

No hem pogut constatar cap documentació històrica d'època medieval referent a aquesta església. Per la seva situació pensem que podria ésser una capella vinculada a l'explotació ramadera de la zona, com l'església de Sant Beado de Cerbi.

Descripció de l'edifici

Per dissort, de l'església romànica de Sant Jaume d'Espot només en resten vestigis dels fonaments i una minsa insinuació dels murs, limitats a no més de dues filades de pedra.

Les poques restes de parament conservat mostren que fou fet amb lloses de llicorella, disposades de manera força regular i amb tendència a l'horitzontalitat. Això no obstant, no podem donar una datació precisa sense una intervenció arqueològica, si bé les característiques de l'aparell ens inclinen a pensar que és, clarament, una construcció altmedieval.

Estat actual

Església en estat ruïnós.

Bibliografia

CAMP, 1984, p. 69; GAVÍN, 1981, p. 50; MÓRA, 1995, p. 11; REL·LA, 1993, p. 266.

ESPOT, Santa Maria

Renom: No se'n coneix

Municipi: Espot

Agregat o lloc: Espot

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 06' 09"; latitud 42° 34' 10"

Coordenades UTM: 3439 47150

Notícies històriques

Aquesta església té una proporcionalitat que s'ajusta als models arquitectònics romànics de la Catalunya Vella. No obstant això, no hem pogut constatar cap document que justifiqui la seva presència en aquest indret aïllat. Una prospecció arqueològica podria determinar si en aquest lloc existí, en algun moment del període medieval, un nucli de poblament. El fet que es trobessin tombes en un indret proper a l'església verificaria definitivament que fou la parròquia d'aquest possible establiment de població.

Descripció de l'edifici

L'església de Santa Maria d'Espot és un edifici d'una sola nau que mesura 10,5 m de llargada i 4,5 m d'amplada, capçada a llevant per un absis semicircular, de 3,5 m de profunditat, precedit per un profund arc triomfal.

L'estat actual d'aquesta edificació és força ruïnós i només resta dempeus part del perímetre. Destaquen les restes del mur de ponent, molt més elevades que les de la resta de la construcció, en la qual s'observa una finestra de perfil rectangular, possiblement d'època posterior. Aquesta mateixa paret acaba en una forma triangular, que suggereix que la nau d'aquesta església era coberta a doble vessant, possiblement amb embigat de fusta.

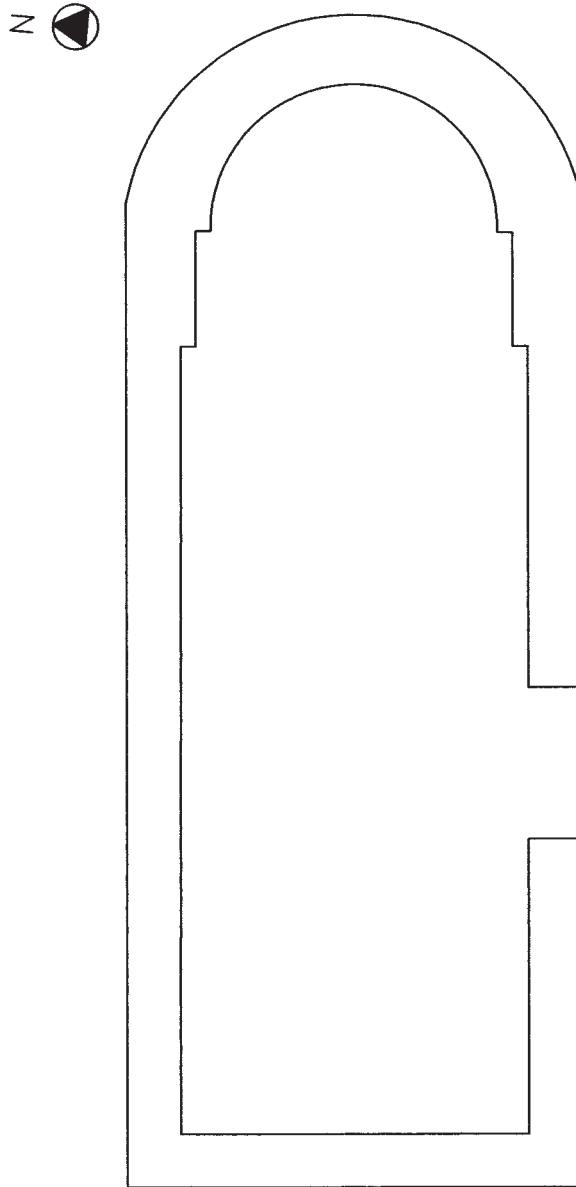

FIGURA 24. Santa Maria d'Espot. Planta. Escala 1:100.

Les restes del parament mostren que la tipologia de l'aparell és de carreus de pedra granítica força regulars que es disposen en filades horitzontals.

Per les restes que queden visibles de la seva estructura i per la part del mur de ponent que es conserva, podríem incloure aquest edifici dins els corrents estilístics del segle XII.

Estat actual

Església mal conservada.

Bibliografia

ABADAL, 1955, vol. II, p. 426-427 (doc. 269); ADELL, BOLÒS, BUSQUETA i CASES, 1993, p. 167-168; ADELL, 1999, p. 121, 123; BLANCO, GABRIEL i REL·LA, 2003, p. 124 (núm. 1515); BURON, 1977, p. 237; BURON, 1994, p. 129; CAMP, 1984, p. 69; *Catalunya romànica: Guies*, p. 205; GAVÍN, 1981, p. 50; LLORET, 1984, p. 123; MIQUEL, 1945-1947, doc. 49 i 50; MÓRA, 2002, p. 64, 66; REL·LA, 1993, p. 266; ROCAFORT, s. a., p. 680.

ESTAÍS, Sant Esteve

Renom: No se'n coneix

Municipi: Espot

Agregat o lloc: Estaís

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI, modificada al segle XVIII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 06' 49" ; latitud 42° 34' 30"

Coordenades UTM: 3451 47156

Notícies històriques

Hom no ha conservat gaire documentació referent a la vila d'Estaís del període medieval. L'esment escrit més antic d'aquesta població és de l'any 1090 en un *excusatum* que donà el comte Artau II de Pallars Sobirà i la seva família al cenobi de Santa Maria de Gerri, per a «Mir Senter, de Estais, cum aiguina sua uxore.» Aquest fet significa que Estaís era una vila comtal durant l'alta edat mitjana.

L'any 1203, Ramon de Castellvell rebé dos «capud mansa [...] in Estais» de mans de l'abat Hug de Gerri.

Per dissort, hom no ha trobat cap referència documental de la parròquia d'Estaís.

El poble d'Estaís tenia l'any 1553 cinc focs que es triplicaren a setze l'any 1595. A la primera meitat del segle XIX, Pascual Madoz informa que el poble d'Estaís tenia deu cases, catorze focs i vuitanta-tres habitants. L'augment demogràfic d'aquest nucli explicaria les modificacions arquitectòniques que sofrí l'església durant l'edat moderna.

Descripció de l'edifici

Malgrat l'aspecte actual, fruit de les modificacions del segle XVIII, l'església de Sant Esteve d'Estaís és una construcció romànica d'una sola nau amb un

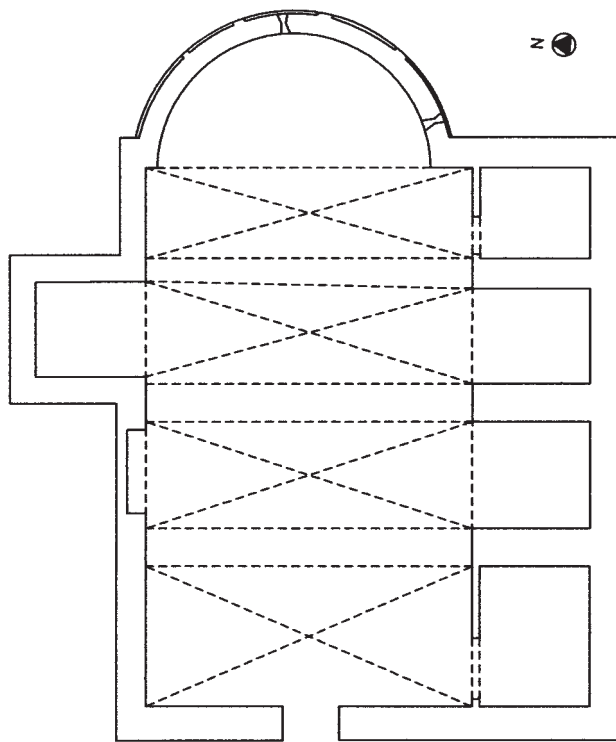

FIGURA 25. Sant Esteve d'Estaís. Planta. Escala 1:200.

absis semicircular a la capçalera orientat a llevant, molt emmascarada per les reformes posteriors.

La part conservada de l'època altmedieval és, sens dubte, la zona de l'absis. Aquest, malgrat estar arrebossat, permet entreveure les arcuacions i bandes llombardes que el decoraven, de les quals, malauradament, només en queda un registre. L'absis té una obertura a l'est i una altra al sud, de doble esqueixada, la tipologia de les quals és difícil de precisar ja que es troben amagades sota la capa d'arrebossat. La coberta externa de l'absis és feta amb lloses de pissarra.

La resta de l'edifici ha estat profundament modificat amb l'afegitó, en època moderna, de dues capelles laterals i una sagristia al mur meridional i una capella al mur de tramuntana. La coberta d'aquesta nau, de doble vessant, és resolta amb lloses de pissarra. En el mur de llevant hom hi observa una finestra de doble esqueixada amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc. Situat a l'angle sud-est, resta un petit campanar d'espadanya d'un sol ull, el qual conserva encara l'obertura de l'arc fet a manera de plec de llibre. Molts autors comenten que l'obertura d'aquest arc pren un perfil de ferradura, si bé hom creu que es tracta d'un arc de mig punt traçat irregularment.

La façana de ponent està actualment del tot desfigurada i és, en conjunt, d'època posterior. En destacaríem el gran òcul circular que la presideix i el robust campanar que segueix la tipologia aneuenca d'un primer cos de planta quadrada, un segon cos de perfil vuitavat i una cúspide piramidal.

A l'interior de l'església, per dissort, l'emblanquinat emmascara la tipologia constructiva d'aquest edifici. Sembla que la part més primitiva és la zona absidal on encara hom pot endevinar l'arc triomfal de doble plegament. La coberta actual, d'època més tardana, és de creueria i està separada per tres arcs doblers. Seguint la tradició pròpia d'aquestes valls, hom podria pensar que en l'època altmedieval la nau d'aquesta església era coberta amb embigat de fusta i només l'absis tenia volta de quart d'esfera de pedra. La porta actual es troba a la façana oest. Possiblement les edificacions que hom veu en el mur sud emmascaren la porta original que aquest edifici tingué en el seu moment de construcció.

Les parts on s'ha després l'arrebossat permeten observar un aparell de carreuó tot just desbastat disposat de manera força ordenada. Aquest tipus de parament, juntament amb la decoració llombarda que recobreix l'absis, ens inclina a datar l'edifici altmedieval dins els corrents constructius del romànic del segle XI.

Estat actual

Església mal conservada i modificada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 169; ADELL, 1999, p. 118, 123; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 176 (núm. 457); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 126 (núm. 1202), 127 (núm. 1201), 203 (núm. 1201-1203); CAMP, 1984, p. 69; *Catalunya romànica: Guies*, p. 205; GAVÍN, 1981, p. 51; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 285v; LLORET, 1984, p. 123; MOLINÉ, 1982, p. 370; MÓRA, 1992, núm. 9, p. 10-11; MÓRA, 2002, núm. 54, p. 64-65; PUIG I FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-36 (doc. 47), p. 136-137 (doc. 191), p. 229-232 (doc. 338); RELLA, 1993, p. 235; ROCAFORT, s. a., p. 680; «Sant Esteve d'Estais», núm. 13, 1993, p. 37; SUDRIÀ, 1993, p. 148-150.

ESTAÍS, Sant Jaume

Renom: No se'n coneix

Municipi: Espot

Agregat o lloc: Estaís

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI?, XII?

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Castellera?

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 06' 49"; latitud 42° 34' 30"

Coordenades UTM: 3451 47156

Notícies històriques

Pel que fa a la categoria jurídica d'aquesta església, el fet que no es troba gaire llunyana a les restes d'una torre de guaita de planta circular atribuïda al castell de Boliera o Botiera, ens permetria suposar que tal vegada aquesta petita capella podria ésser la de jurisdicció del castell.

Descripció de l'edifici

De l'edificació romànica de la petita església de Sant Jaume d'Estaís, actualment, només en resten uns reforços al mur nord i els fonaments molt desdibuixats d'un absis semicircular.

El fet que s'hagin conservat uns contraforts en el mur de tramuntana ens permet suposar que aquesta edificació en origen hauria tingut coberta amb embigat de fusta, la qual en un moment indeterminat del període altmedieval fou substituïda per una volta de canó de pedra.

Estat actual

Església en estat ruïnós.

Bibliografia

LLORET, 1984, p. 123; REL·LA, 1993, p. 236; SUDRIÀ, 1993, p. 150.

ESTAÍS, Santa Creu

Renom: No se'n coneix

Municipi: Espot

Agregat o lloc: Estaís

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia?

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 06' 49"; latitud 42° 34' 30"

Coordenades UTM: 3451 47156

Notícies històriques

L'únic esment documental conegut d'aquesta església és de l'any 1082 en què el comte Artau I de Pallars Sobirà dona al monestir de Gerri la dècima de l'«ecclesia sancte Crucis de Stais».

Descripció de l'edifici

Ben poca cosa es pot observar del que fou l'edificació romànica de la Santa Creu d'Estaís. Actualment unes minses filades de parament ens marquen el seu absis, perfectament orientat a llevant, que dibuixa un semicercle de 2,20 m de radi exterior, i l'inici dels murs sud i nord. Del mur de migdia en queden vestigis que mesuren aproximadament uns tres metres de llargada.

Les poques restes conservades permeten proposar que aquest edifici tenia una amplada de nau d'uns quatre metres aproximadament i no permeten discernir on hi havia les obertures.

Per les mides i els vestigis que conservem d'aquesta construcció, podríem suggerir que, seguint la tradició constructiva de les esglésies d'aquesta vall, en el moment de la seva erecció, aquest edifici devia tenir la nau coberta amb embigat de fusta, absis amb volta de quart d'esfera, un petit campanar de cadireta coronant el mur de ponent i la porta situada a la paret de migjorn.

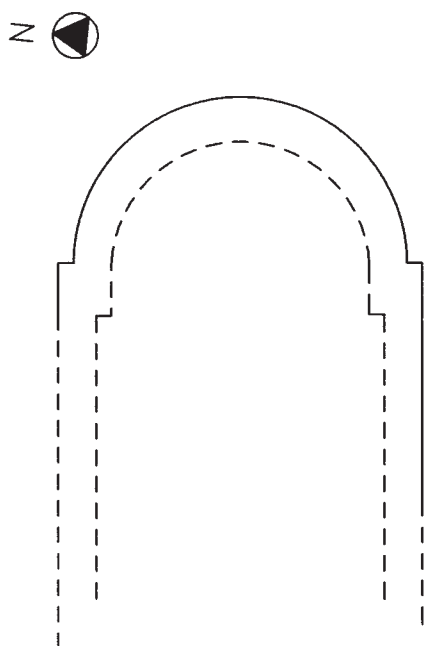

FIGURA 26. Santa Creu d'Estais. Planta. Escala 1:100.

Així doncs, la tipologia constructiva d'aquest edifici, malgrat que pot ésser agosarat per les minses restes conservades, suggereix, no sense reserves, una datació del segle XI.

Descobertes

Any 1986

A la primavera d'aquest any, en eixamplar-se la pista del camí entre Estaís i Jou, aparegueren restes d'un cementiri. L'estiu del mateix any, aquesta capella fou descoberta pels senyors Francesc Móra i F. Xavier Sudrià, ben a prop del cementiri recentment trobat.

Estat actual

Església molt mal conservada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 59; CAMP, 1987, p. 90; MÓRA, 1986, núm. 114, p. 239; MÓRA, 2002, p. 66-67; PUIG I FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 16-17 (doc. 25); RELLA, 1993, p. 235; SUDRIÀ, 1993, p. 150.

INVENTARI D'ESGLÉSIES
MUNICIPI D'ESTERRI D'ÀNEU

ESTERRI D'ÀNEU, Sant Pere

Renom: ESTERRI D'ÀNEU, Sant Pere de la Carrera; ESTERRI D'ÀNEU, Sant Pere de Can Carrera; Sant Pere Vell

Municipi: Esterri d'Àneu

Agregat o lloc: Esterri d'Àneu

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 07' 24"; latitud 42° 37' 40"

Coordenades UTM: 3463 47215

Notícies històriques

L'església parroquial d'Esterri d'Àneu s'esmenta a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, on diu «Anabiensis [...] cum eius parrochias [...] atque Stirri.» Dintre d'aquesta comunitat parroquial hi ha dues esglésies, Sant Pere i Sant Vicenç. Totes dues han actuat com a parròquies i han tingut cementiri. Sant Pere, en data desconeguda, segurament en el despoblament de la baixa edat mitjana, va quedar convertida en l'església de Can Carrera, única casa que devia restar en el nucli de població, i el cementiri de l'església va perdurar com a cementiri dels propietaris. Pensem que per la seva situació geogràfica podria ésser el nucli primitiu o Esterri Sobirà.

L'única notícia documental de l'església de Sant Pere és una permuta del 1064 entre els comtes Artau I de Pallars Sobirà i Ramon V de Pallars Jussà. Sant Pere devia estar incardinada al monestir de Gerri, el Burgal o Sant Pere de les Maleses.

Descripció de l'edifici

El municipi d'Esterri d'Àneu conserva als afores de la població l'església romànica de Sant Pere Vell, dita també de Can Carrera. Per dissort, d'aquesta edificació del segle XI, actualment en resta ben poca cosa.

De l'edificació original que tenia una planta d'una sola nau orientada a llevant amb un absis semicircular a la capçalera i possiblement porta al sud, només en queda dempeus, actualment, una part del mur de ponent i unes poques filades del mur meridional. Aquestes restes permeten encara intuir que l'església de Sant Pere era una edificació amb un aparell treballat amb carreus irregulars de diferents mides disposats de forma desigual, si bé en algun tram tendeixen vers l'horitzontalitat.

A l'interior de les restes del mur meridional, hom veu un ressalt d'una amplada força important, el qual, podríem deduir, tal vegada correspondria a la zona presbiteral de l'absis avui destruït.

Podríem suggerir que la portalada que decorava aquesta edificació és la que encara avui es conserva a la façana meridional de l'actual parroquial de Sant Vicenç d'Esterri d'Àneu, del segle XVII. Aquesta porta, d'estructura formada per tres arcs degradats amb petits bossells que evoquen una arquivolta, té una plàstica molt similar a la que hem analitzat a l'església de Sant Martí de Borén. Com aquella, no té capitells i les columnes descansen sobre unes bases cúbiques d'uns podis destacats per uns carreus regulars disposats a trencajunts.

La descoberta de tombes antropomòrfiques a la vessant meridional de l'actual edificació ens permet intuir que, amb anterioritat a l'edificació que estudiem, n'hi havia existit una del període preromànic, hipòtesi reforçada pel fet que *Stirri* aparegui citat a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell.

Pintura mural

L'únic testimoni de la decoració pictòrica que recobria els murs interiors d'aquesta església es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya, on ingressà l'any 1932, procedent de la col·lecció Plandiura, amb el número d'inventari 4.530. Fou arrencada del costat d'una finestra del mur meridional del presbiteri.

Es tracta de la representació d'una figura femenina, disposada en posició frontal, que té mutilada la part superior del cap. Vesteix una túnica blava ornada amb uns motius geomètrics de tonalitat groga, que deixa entreveure els punys d'una màniga enriquida amb unes ondulacions i un coll amb decoració puntejada. De les extremitats inferiors, només en podem veure els peus en posició lateral, calçats amb botins de color negre. Amb la mà esquerra sosté un ciri a l'alçada del pit, mentre que la dreta, oberta, la gira vers l'est.

La figura és emmarcada per un fris vermell que discorre pels laterals i per la part inferior del fragment. A la zona de ponent de l'escena hi ha una sanefa

vertical dividida en compartiments quadrats que inscriuen estels de vuit puntes.

La identificació d'aquesta figura femenina resulta difícil, però pensem que tal vegada podria tractar-se d'una donant o bé d'una figura d'un acòlit, atès que no podem identificar la seva santedat perquè no s'ha conservat l'aurèola circular. La disposició d'aquesta dama recorda, de ben a prop, la representació de la comtessa Llúcia de Pallars de l'església de Sant Pere del Burgal, per bé que no hi té cap mena de relació estilística. El tractament d'aquesta pintura creiem que hauria d'afiliar-se amb el mestre de Cardós i s'hauria de situar en un marc cronològic a l'entorn de mitjan segle XII.

Pica baptismal

Aquesta teoria també seria extensible a la pica baptismal que es conserva a l'actual església. És una peça circular, decorada a la part superior del vas amb un motiu de corda. En el sector del cos del recipient hom hi veu un senzill repertori geomètric basat en línies paral·leles que dibuixa formes romboïdals en ziga-zaga, que en algunes zones està força malmès. Aquest vas se sosté sobre un petit peu que se situa sobre una base troncopiramidal, amb les arestes decorades a bossell.

Per la similitud amb les altres piques de la vall i per la tècnica emprada en la seva manufactura, creiem oportú situar aquesta peça a l'entorn de final del segle XII o inicis de la centúria posterior.

Estat actual

Església molt mal conservada.

Bibliografia

ADELL, CASES i LÓPEZ, 1993, p. 173-174; ADELL, 1999, p. 118, 119, 120, 123; AINAUD, 1973, p. 82, 125, 130; AINAUD, 1989, p. 85; *Album meravella*, 1929, p. 93; ALCOLEA i SUREDA, 1975, p. 80, 162; ANTHONY, 1951, p. 170, fig. 410; *El arte románico: Catálogo*, 1961, p. 25; BERTRAN, 1986-87, p. 386; BARAUT, 1986, p. 52-56 (doc. 2); BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 204 (núm. 929-931), 205 (núm. 932); BURON, 1977, p. 237-238; BURON, 1994, p. 129; CAMP, 1984, p. 73; CARABASA i

LLARÀS, 1994, p. 446-447; CARBONELL, 1974, p. 67, làm. 202; CARBONELL, 1997, p. 44; *Catàleg del Museu d'Art de Catalunya*, 1936, p. 22; *Catalunya romànica: Guies*, p. 205; COOK, 1928, p. 266, 270, 273 i fig. 8-9; COOK, 1956, p. 24; ENRÍQUEZ, 1976, p. 29; FOLCH I TORRES, 1929, vol. II, p. 210 i fig. 386; GAVÍN, 1981, p. 61; GUDIOL, 1927, p. 376; GUDIOL RICART, 1974, p. 179; GUDIOL, ALCOLEA i CIRLOT, 1956, p. 29; JUNYENT, 1961, p. 200; JUNYENT, 1980b, p. 226, 231, 240, 242; KUHN, 1930, p. 57, làm. LVI, fig. 3; LLORET, 1984, p. 100; MORELLÓ, 1904, núm. 114, p. 206; PIJOAN i GUDIOL, 1948, p. 146; POST, 1930, p. 139-140; PUIG I FERRETÉ, 1984, p. 1-2 (doc. 1); RELLA, 1993, p. 82-83, 99; ROCAFORT, s. a., p. 687; ROCAFORT, 1901, p. 261; «Sant Pere d'Esterra d'Àneu», núm. 58, 2003, p. 98; SUDRIÀ, 1993, p. 77; SUREDA, 1981, p. 214, 316; YARZA, 1979, p. 221; YARZA, 1980, p. 139.

INVENTARI D'ESGLÉSIES
MUNICIPI DE LA GUINGUETA D'ÀNEU

AURÓS, Sant Joan

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Despoblat d'Aurós

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 09' 09"; latitud 42° 38' 15"

Coordenades UTM: 3485 47223

Notícies històriques

La monumental església de Sant Joan d'Aurós planteja moltes dificultats a l'hora d'explicar-ne la construcció. El terme parroquial d'Aurós no consta a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, del segle IX. Per consegüent, les actuals esglésies d'Aurós han d'ésser construïdes en el moment del poblament d'aquesta contrada.

Mancats com estem, fins a l'actualitat, d'informació documental, només podem pensar en la contradicció que representa la presència de dues esglésies en un lloc tan poc poblat, les quals no justifiquen un poblament sobirà i un altre de jussà ja que es troben a una proximitat que determina l'existència de dos barris dins una mateixa població.

Aquesta especial configuració urbana i les proporcions de l'església de Sant Joan han creat una llegenda, la qual la converteix en un hospital de camí. Si observem la geografia de la contrada podem comprovar la inexistència de camins o ports de muntanya que justifiquin aquesta institució.

No existeix en cap moment una separació d'aquest nucli del de Sant Pere; per consegüent, tota la informació està en funció de la parròquia de Sant Pere.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Joan d'Aurós presenta una planimetria força interessant, malgrat que en el decurs del temps ha sofert profundes transformacions. En origen era una església basilical de tres naus capçada a llevant per tres absis semicirculars, més destacat el central que els laterals. Actualment aquests elements arquitectònics han desaparegut completament i la capçalera s'ha convertit en un espai rectangular d'estructura irregular. Tot i això, es conserven vestigis de l'antic absis semicircular central.

A l'interior de l'església hom encara pot intuir els testimonis dels dobles arcs triomfals que donaven accés als presbiteris desapareguts. De les tres naus, la que sembla que ha conservat millor l'estructura primitiva és la nau lateral nord, de la qual perduren encara íntegrament els tres arcs formers que la comunicaven amb la nau central i un fragment de la paret de ponent. Una de les arcades d'aquesta nau encara conserva testimonis d'unes senzilles impostes sobre les quals arrencava l'arc. La nau lateral sud ha estat molt modificada, la qual cosa n'ha emmascarat força l'estructura. S'ha alterat totalment el mur de la façana i tot l'angle sud-oest del temple amb l'arc former de l'últim tram de la nau. A la zona de la capçalera s'hi modificà el tipus de coberta, la qual actualment presenta una estructura amb volta d'aresta. Els espais corresponents als absis nord i sud han estat tancats i destinats a sagristia. La coberta de fusta és resolta exteriorment a dues vessants, la qual cosa evidentment no era així en el projecte inicial en què la nau central devia ésser més alta que les laterals. El testimoni d'una finestra en el mur lateral sud de la nau central així ho demostra. Contràriament, hom no ha trobat cap vestigi d'obertura en el mur de tramuntana.

La porta d'accés es troba situada al bell mig de la façana de ponent. És d'estructura senzilla dissenyada amb dos arcs de degradació només ressaltats per una senzilla cornisa motllurada. A la vertical de la porta hom hi veu una espadanya amb un ull rectangular, que evidencia la seva modernitat. A la mateixa façana i tocant al mur de tramuntana hi ha una gran obertura quadrada d'època posterior. Damunt de la porta de l'església s'hi pot observar una inscripció de l'any 1910, data que podria correspondre perfectament al moment de la reforma d'aquesta zona de l'edifici.

Malgrat que la construcció es troba en gran part emblanquinada, en les zones en què es pot observar l'aparell hom veu unes peces de pedra llorenca d'estructura rectangular disposades en sentit horitzontal que s'han d'interpretar com a part del parament original. En aquells espais en què el carreuat es disposa en zones clarament reformades, l'aparell combina reble de pedra llorenca amb blocs de granit.

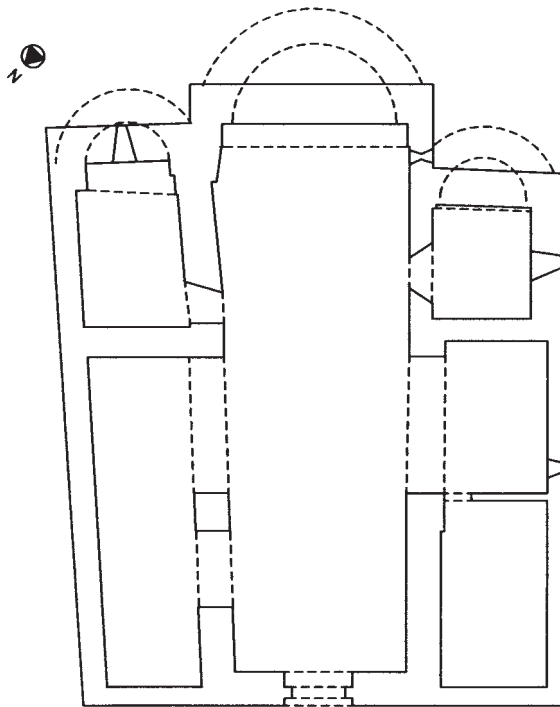

FIGURA 27. Sant Joan d'Aurós. Planta. Escala 1:200.

Malgrat les múltiples modificacions d'aquest edifici hom pot intuir que l'església de Sant Joan d'Aurós tingué una estructura amb una concepció tipològica molt ambiciosa, que la podríem relacionar amb altres de la mateixa vall com Sant Pere de Sorpe o Sant Pere del Burgal, per bé que estructuralment no està tan ben resolta.

La desaparició de les capçaleres, part important d'un edifici romànic per tal de poder apropar la seva construcció a un estil, ens dificulta enormement la datació d'aquest temple. No obstant això, creiem que l'església de Sant Joan d'Aurós és una edificació que segueix els corrents propis del món pirinenc i que hauríem d'incloure dins el marc cronològic del segle XI o XII.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 237-238; ADELL, 1999, p. 117, 118, 119, 121, 123; BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 98 (núm. 1207), 184 (núm. 1207), 185 (núm. 1208-1210); CAMP, 1984, p. 77-78; *Catalunya romànica: Guia*, p. 71-72; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 41; *Els 40 millors racons del Pirineu*, 2005, p. 65; GAVÍN, 1981, p. 136; LLORET, 1984, p. 114; MÓRA, núm. 1, 1990, p. 9-10; MÓRA, 1995, p. 9; RELLA, 1993, p. 52, 192-193; SUDRIÀ, 1993, p. 99, 109-112.

AURÓS, Sant Pere

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Despoblat d'Aurós

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 09' 09"; latitud 42° 38' 20"

Coordenades UTM: 3482 47226

Notícies històriques

No tenim notícies documentals de l'església de Sant Pere d'Aurós, si no utilitzem com a document la mateixa construcció del temple en el segle XI.

El primer esment d'aquesta església és en un document de l'any 1333, en què consta com a parroquial. La seva categoria com a parròquia, tot i l'escàs nombre de feligresos, tenia encara vigència l'any 1758. Ja no tenia aquesta categoria eclesiàstica l'any 1786, moment en què ja devia haver quedat incorporada, com a capella, a la casa d'Aurós. Tot i aquesta circumstància, el fet que l'any 1805 encara conservés pica baptismal i d'olis i que els habitants del mas d'Aurós s'hi seguissin enterrant ens explica que continuava amb culte i com a sufragània de la parròquia d'Unarre.

En el capbreu de les valls d'Àneu de 1669, Aurós no hi figura com a nucli de població. Tanmateix, en el fogatjament de 1553 consta que hi havia dos focs, que s'havien duplicat l'any 1595. A la primera meitat del segle XIX, Pascual Madoz dona la notícia que hi havia una casa, un foc i onze habitants. Malgrat que «carece de ayunt. y bajo este concepto no se halla agregado á pueblo alguno, tiene 1 alc., cuyo destino ha sido ejercido alternativamente por 2 individuos (padre é hijo) de una misma familia».

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Pere d'Aurós, en origen, fou un edifici d'una sola nau amb absis semicircular orientat a llevant. Per dissort, en el decurs del temps, aquesta edificació ha sofert diverses transformacions que actualment li donen un aspecte, fins i tot, dubtós. La part més autèntica sembla ésser la capçalera, on trobem dues finestres amb arc de mig punt barroerament dibuixat amb una planimetria de doble esqueixada. La de llevant és practicable, mentre que la del sud és paredada.

De la decoració d'aquesta església, avui dia només en resta una successió d'arcs cecs coronats per unes petites mènsules que combinen, majoritàriament, temàtiques de tipus antropomòrfic amb d'altres de caràcter geomètric. Res no ha romàs de les possibles bandes llombardes que delimitaven aquesta decoració i que ens delimitarien l'inici de la nau.

La transformació interior d'aquesta església, actualment amb embigat de fusta, no permet establir una hipòtesi de com era el seu arranament constructiu. L'observació exterior, però, deixa veure clarament que la zona absidal fou exageradament sobrealçada i que la disposició de les cobertes, amb llosa de pissarra, pren una inclinació a dues vessants sense diferenciar l'espai absidal del de la nau de l'església. La porta, com en la majoria d'edificacions d'època altmedieval, la trobem situada en el mur meridional, si bé desfigurada.

El fet d'aquest sobrealçament ens recorda la solució arquitectònica donada a l'església de la Mare de Déu de les Neus d'Àrreu, per tal de poder conservar i salvaguardar les poques parts d'aquest edifici del total enrunament.

Actualment damunt del mur de ponent hom hi pot contemplar un petit campanar d'espadanya d'un sol ull. No descartem que en origen aquest element arquitectònic fos ubicat en aquest indret, però és absolutament evident que el que avui es conserva és d'època posterior.

Pel que fa a l'aparell de la part absidal d'aquesta església, hom veu una diferenciació entre el tipus de pedra emprat per dibuixar la successió d'arcs cecs de la resta del parament, el qual hom pensa que és, amb més o menys modificacions, el del període romànic. La construcció es configura amb pedres tot just desbastades de mides irregulars disposades de manera aleatòria, que ni tan sols mantenen la projecció horitzontal.

Aquest tipus de parament ens condueix a pensar que possiblement l'església de Sant Pere d'Aurós degué ésser una edificació erigida en un moment força tardà del període altmedieval, que hauríem de situar dins del marc del segle XII.

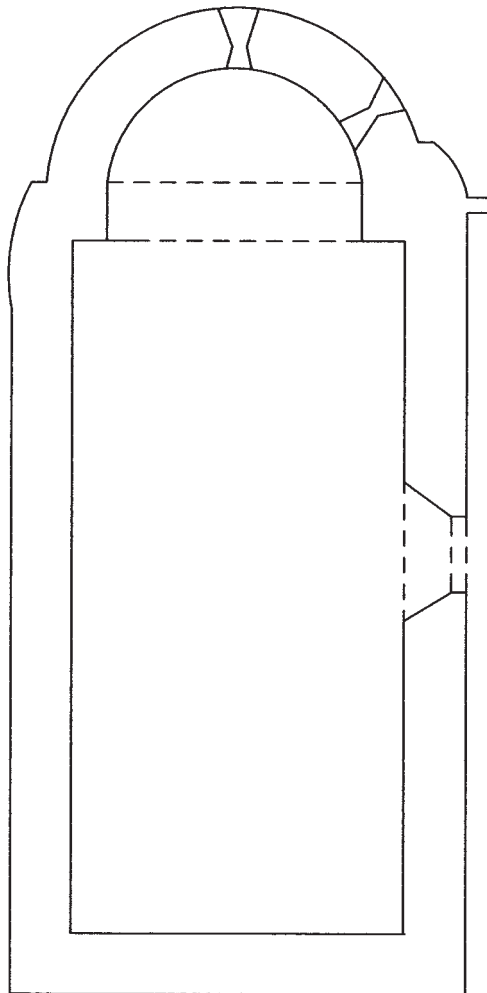

FIGURA 28. Sant Pere d'Aurós. Planta. Escala 1:100.

Pintura sobre taula

Al Museu Nacional d'Art de Catalunya es conserven dos plafons laterals d'altar amb els números d'inventari 3.906 i 3.907, procedents de la col·lecció Plandiura. Les dues peces tenen mesures similars i l'aspecte formal és pràcticament quadrat.

La peça catalogada amb el número 3.906 està presidida per una figura inscrita en una màndorla circular, la qual és sostinguda per quatre figures angèliques. El personatge principal té una actitud hieràtica i es disposa frontalment sobre un eix de simetria vertical. Una inscripció ubicada a banda i banda del cap l'identifica com PAULUS APOSTOLUS. El sant apareix assegut damunt un semicercle cobert per un coixí rodó profusament ornat. Amb les extremitats superiors separades del cos, sosté amb la mà dreta una espasa, el seu atribut, la qual manté verticalment. Els peus, calçats amb uns botins negres, estan separats i en rotació externa. Una aurèola circular emmarca el rostre allargat, que presenta una àmplia calba i una frondosa barba amb bigoti. Vesteix una túnica de color verd i un mantell de tonalitat rogenca. Els plecs de la roba s'han resolt amb un dibuix lineal de traç angulós i esquemàtic, perfilat en negre.

La rigidesa i la frontalitat de la figura central contrasten amb la posició i l'actitud dels àngels que sostenen la màndorla, els quals apareixen representats en posició de tres quarts i en actituds dinàmiques. Vesteixen túniques i mostren les ales desplegadas. Envolten els caps unes aurèoles circulars. Les quatre figures es destaquen sobre un fons llis de color vermellós.

L'altra taula (núm. inv. 3.907) representa sant Pere, identificat per la inscripció PETRVS APOSTOLVS. L'esquema compositiu d'aquesta peça repeteix el mateix que l'anterior. A l'espai central hi ha figurat sant Pere investit com a bisbe de Roma. La seva indumentària és la pròpia de la categoria eclesiàstica que representa. Corona el cap una mitra que no és emmarcada per una aurèola circular. Del rostre de perfil allargat en destacaríem els ulls grans i rodons, el bigoti i la barba. Porta els cabells curts que recull per darrere les orelles. Com sant Pau, està assegut damunt d'un semicercle cobert amb un coixí rodó ricament decorat. Les indumentàries litúrgiques que vesteix són profusament ornades. Fins i tot aquesta riquesa decorativa es fa palesa en allò que li recobreix els peus. Separa el braç dret del cos per beneir amb la mà, mentre que amb l'esquerre sosté un senzill bàcul en forma de voluta coronat per un cap de rèptil.

Si bé en aquest plafó s'hi fa palesa una voluntat més decorativista en l'acabat de les indumentàries, els plecs de les robes es resolen d'una forma molt més esquemàtica i convencional, amb un traçat dels perfils completament lineal en els quals predominen uns ritmes que prenen la forma de V decreixent.

Malgrat la tendència que, *a priori*, observem vers un major enriquiment ornamental d'aquesta peça, hom creu que, en conjunt, la qualitat artística és notòriament inferior a la de sant Pau.

La disposició dels colors plans repartits en diferents compartiments, separats per zones lineals, recorden l'estètica obtinguda en els vitralls altmedievals. La disposició cromàtica de la paleta de color d'Aurós i les seves característiques ens permetrien relacionar-lo amb altres produccions romàniques com la taula del baldaquí de Tost (Alt Urgell), el baldaquí de Toses, procedent de la comarca del Ripollès, i també amb obres del mestre de Soriguerola. Els paral·lelismes estilístics que hem constatat ens aconsellen situar cronològicament aquests dos laterals d'altar de l'església de Sant Pere d'Aurós vers la segona meitat del segle XIII.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

ADELL, 1986, p. 15, 79 i fig. 40; ADELL, CARABASA, CASES, LLARÁS i LÓPEZ, 1993, p. 234-237; ADELL, 1999, p. 121, 123; AINAUD, 1973, p. 162; AINAUD, 1989, p. 115; *El arte románico: Catálogo*, 1961, p. 133-134; BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 184 (núm. 1206); BURON, 1977, p. 240; BURON, 1994, p. 133; CAMP, 1984, p. 9, 77; *Catàleg del Museu d'Art de Catalunya*, 1936, p. 64; COOK i GUDIOL, 1950, fig. 211; COOK, 1960, p. 24; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 41; FOLCH i TORRES, 1956, fig. 80, 83, 84; GAVÍN, 1980, p. 137; GUDIOL, 1927, p. 379-380; LLORET, 1984, p. 133-114; LÓPEZ i CARABASA, 1994, p. 389-390; MESTRE i ADELL, 1999, p. 100-101; MADDOZ, 1985, vol. I, p. 91; MOLINÉ, 1982, p. 333, 337; MÓRA, núm. 1, 1990, p. 9; PUIG i CADAVALCH, 1983, vol. II, p. 463, 465; ROCAFORT, s. a., p. 747; RELLA, 1993, p. 52, 192-193; SUDRIÀ, 1993, p. 99, 111; SUREDA, 1981, p. 166, 168, 350-351; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 425.

BERRÓS JUSSÀ, Sant Jaume

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Berrós Jussà

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle IX, amb modificacions posteriors

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 09' 14"; latitud 42° 34' 30"

Coordenades UTM: 3485 47156

Notícies històriques

Berrós Jussà, encara que associat a Berrós Sobirà a partir del segle XVI, té un major cens demogràfic, però sembla que la titularitat parroquial no està separada i tenen els mateixos correctors.

La continuïtat del poblament i el fet que aquest no hagi crescut excessivament han comportat que s'hagi conservat l'església parroquial de Sant Jaume amb característiques preromàniques.

Berrós Jussà, com altres d'aquests nuclis dobles, situat uns dos-cents metres per sota de Berrós Sobirà i a una mitja hora de camí, va convertir-se en el centre de la contrada a partir de la baixa edat mitjana. Per això, segons Pascual Madoz, al segle XIX, la seva església parroquial tenia com a sufragània la parroquial de Berrós Sobirà, la qual no tenia rector. Berrós Jussà tenia sis cases, set focs i quaranta-dos habitants.

L'única notícia documental que ens ha arribat de l'edat mitjana és el capbreu llevador de la comanda de Susterris, de l'any 1378, en què es diu que aquesta tenia un home i un alberg a Berrós Jussà.

En el fogatjament de l'any 1553 es compten cinc focs, que s'havien duplicat l'any 1595. Pascual Madoz, a la primera meitat del segle XIX, informa que a Berrós Jussà hi havia sis cases, set focs i quaranta-dos habitants.

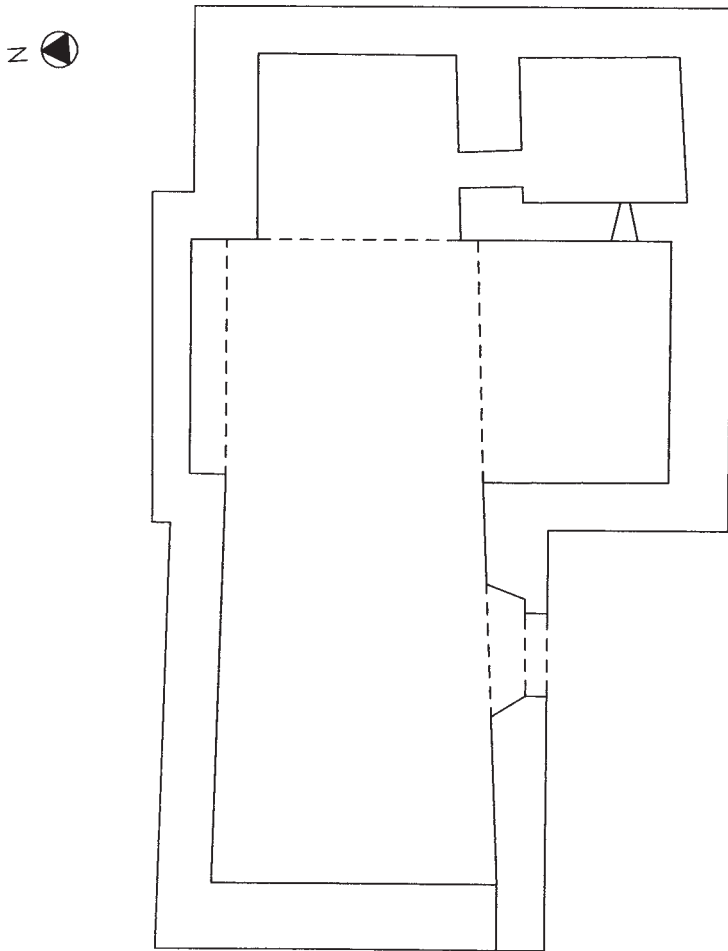

FIGURA 29. Sant Jaume de Berrós Jussà. Planta. Escala 1:100.

Descripció de l'edifici

Pensem que l'església de Sant Jaume de Berrós Jussà, tipològicament, és una de les més problemàtiques que hem estudiat de tota la vall d'Àneu. La seva estructura asimètrica crea confusió a l'hora de procedir a la lectura dels elements de la seva arquitectura. Hom ha encetat l'anàlisi d'aquest edifici partint de les mesures de la nau. Les seves dimensions totals de longitud i d'amplitud, juntament amb la planimetria rectangular del seu absis, ens inclinen a fer la hipòtesi que en origen aquest edifici fou construït en el període preromànic i la seva configuració era d'una sola nau amb un absis rectangular a la capçalera. Dins encara del període altmedieval, per circumstàncies que actualment desconeixem, fou ampliada amb altars laterals tant al mur nord com al mur sud. Hom creu que les diferents mesures dels espais d'aquestes capelles tenen la seva motivació en l'orografia del terreny, ja que la paret nord de l'edifici no admet gaires ampliacions atès que es troba a tocar de la roca de la muntanya.

Aquesta hipòtesi arquitectònica, ens l'ha suggerit la planimetria de l'església de Sant Víctor de Dòrria (Toses, Ripollès), en la qual l'estructura actual emmascarà el seu origen romànic amb l'afegitó de dues capelles laterals simètriques en el decurs del segle XIII i inicis del XIV. Hom pensa també que la hipòtesi de dos moments de construcció, siguin d'època preromànica o romànica, vénen determinats també pel canvi de gruix de parament, notablement inferiors en les capelles laterals.

Per tant, doncs, la correcta disposició de la porta en el mur sud ens inclina encara més a pensar que aquesta edificació degué ésser construïda entre els segles IX i X, amb afegitons de les capelles laterals que correspondrien als segles XII i XIII, i que l'únic cos de l'edifici que podríem relacionar amb l'època moderna seria la sagristia, que actualment s'ubica a l'angle sud-est de l'edifici, i que alhora cobreix el punt de llum que s'obria en el braç de llevant del cos afegit al mur meridional. A la paret de ponent hi ha una obertura de perfil semicircular. En la seva vertical, ja en el parament de l'espadaña de dos ulls que presideix aquest mur, trobem un petit òcul tapiat. L'aparença del mur oest sembla força modificada, cosa que es palesa a la zona del campanar de cadireta.

Si bé la volta de la nau de l'edifici és realitzada amb llates de fusta, hom creu que en origen, seguint la tradició, degué ésser coberta amb encavallades de fusta. La part absidal, amb la mateixa volta de mig canó, tal vegada podria ésser l'originària. La causa d'aquesta transformació de la coberta interior fou possiblement propiciada pel desplom del mur sud, la qual cosa motivà la nova reestructuració d'aquesta part del temple que modificà l'estètica del mur i de la porta d'entrada.

Restauracions

Any 1992

Es restaura la coberta de l'església, perquè amenaçava ruïna. S'ha reconstruït utilitzant llosa de pissarra de la comarca.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

«Berrós Jussà», 1989, p. 472; BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 156 (núm. 472); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 99 (núm. 1153), 187 (núm. 1151-1152), 188 (núm. 1153); CAMP, 1984, p. 69; CASES, 1993, p. 63; CORBELLA, 1992, núm. 12, p. 10; GAVÍN, 1981, p. 79; LLORET, 1984, p. 112; MÓRA, 1992, núm. 9, p. 10; RELLA, 1993, p. 318-319; «Sant Jaume de Berrós Jussà», núm. 8, 1992, p. 29; SUDRIÀ, 1993, p. 95-97; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 391-394.

CERBI, Sant Beado

Renom: CERBI, Sant Beat
Municipi: La Guingueta d'Àneu
Agregat o lloc: Cerbi
Comarca: Pallars Sobirà
Època: Segle XI
Acta de consagració: No se'n coneix
Categoria eclesiàstica: Capella
Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 19' 14"; latitud 42° 39' 15"
Coordenades UTM: 3485 47251

Notícies històriques

Sense un estudi arqueològic de l'entorn d'aquesta capella, no podem pensar de considerar-la com un centre parroquial. En realitat, ens inclinem a creure que era una capella amb culte temporal, a l'època d'estiu, en què els ramats de Cerbi, Gavàs i Unarre pasturaven als prats de la serra Mitjana, que no hem pogut escatir si eren comunals d'aquests tres municipis.

Amb tot, ens sobta aquesta advocació en una capella situada en una contrada tan llunyana dels nuclis de població més pròxims. El Beat de Liébana estava lluny del coneixement que podien tenir els eclesiàstics de la vall d'Àneu.

Segons Joaquim Morelló, que recull una tradició popular, sant Beat era «Un pelegrí francès [que] se trobà detingut per un temporal de neu a l'empendre'l pas del port. Assistit pels del poble, restà en ell llarga temporada, durant la qual feu alguns miracles.» Joan Camp, basant-se en els goigs que es canten al sant, que segueixen la tradició erudita, el considera asturià.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Beado de Cerbi és una construcció molt rústica d'una sola nau amb un absis semicircular grollerament insinuat, el qual ha estat sobrealçat fins a nivell de la coberta de pissarra. Al costat del presbiteri hi ha una

petita finestra orientada al sud. La porta oberta a migjorn presenta la llinda de fusta. No té campanar.

Al seu interior, la coberta és resolta amb embigat de fusta, i un banc de pedra recorre els laterals de la nau. A l'absis hi trobem un altar de pedra.

La rusticitat d'aquest edifici queda palesa en el tipus de parament, format de còdols i lloses de llicorella tot just desbastats i disposats de forma irregular.

L'aparença constructiva d'aquest edifici i el fet de conservar encara els bancs adossats en els murs de la nau ens fan pensar que es tracta d'una edificació que hauríem de situar cronològicament a la primera meitat del segle XI, i gosem dir que en l'actual edificació s'aprofitaren elements d'una construcció més antiga.

Estat actual

Església conservada.

Bibliografia

AVILÉS, 1993, p. 33-34; BARNILLS, 2001, núm. 49, p. 62-63; BLANCO, JIMÉNEZ i REL·LA, 2002, p. 159 (núm. 481); BLANCO, GABRIEL i REL·LA, 2003, p. 191 (núm. 1000, 1003, 1005); CAMP, 1984, p. 6, 77; GAVÍN, 1981, p. 137; MORELLÓ, 1904, núm. 114, p. 204; MÓRA, 1995, p. 8; REL·LA, 1993, p. 191, 201, 206; SUDRIÀ, 1993, p. 101, 119-120.

CERBI, Sant Serni

Renom: CERBI, Sant Sadurní
Municipi: La Guingueta d'Àneu
Agregat o lloc: Cerbi
Comarca: Pallars Sobirà
Època: Segles XI-XII
Acta de consagració: No se'n coneix
Categoria eclesiàstica: Parròquia
Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 08' 59"; latitud 42° 38' 50"
Coordenades UTM: 3482 47223

Notícies històriques

El primer esment documental conegut de la parròquia de Cerbi és a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, del segle IX: «Anabiensis [...] cum eius parrochias [...] vel Cervo.»

L'any 1090, en l'*excusatum* que el comte Artau II de Pallars Sobirà i la seva esposa Eslonça amb d'altres familiars donaren al monestir de Santa Maria de Gerri, s'esmenta «Raimundo Dat cum Ginta sua uxore, de Cervo.»

En els censos del segle XVI, consta que el poble de Cerbi tenia tretze focs l'any 1553 i vint-i-dos l'any 1595. L'augment de la població a partir d'aquest segle podria ésser la causa que es reformés l'església, que podria haver arribat fins aquesta data essent la construcció preromànica. Record de la seva història medieval és la pica baptismal.

Pascual Madoz, l'any 1845, dóna la notícia que Cerbi tenia vint-i-quatre cases, deu focs i seixanta-sis habitants.

Descripció de l'edifici

De l'església de Sant Serni de Cerbi actualment només resta visible de l'edifici original una part del mur de migdia amb una finestra de mig punt i de doble esqueixada i potser la porta primitiva. Malgrat les moltes transforma-

cions que ha sofert en el decurs de la seva història, les quals emmascaren totalment la seva estructura, hom pensa que degué ésser una església d'una sola nau, amb un absis a la capçalera i una porta al sud. La seva data d'erecció degué situar-se entre els segles XI i XII.

L'autenticitat altmedieval d'aquest temple queda ratificada per la pica baptismal que es conserva a l'església.

Pica baptismal

A l'interior de l'edifici, en un espai difícil de poder-la observar, es conserva la pica baptismal d'estructura circular. El vas se suporta per un peu cilíndric sobre una estructura troncopiramidal. És decorada a la part inferior del vas per un bossellet que sobresurt en relleu. Entre aquestes dues línies hom hi troba quatre registres dividits per mitges canyes en els quals s'inscriuen tres flors amb sis pètals lanceolats a l'interior d'un cercle, i repartits de forma regular i equidistants. Aquest motiu es troba freqüentment representat en d'altres mostres artístiques de la vall d'Àneu i també de la propera Vall d'Aran, però pel que fa a la composició ornamental d'aquesta peça, en trobem un exemple igual a Sant Esteve de Gavàs, una parròquia no gaire llunyana de Cerbi.

El tractament de l'element decoratiu és incís amb un traç de perfil ferm i regular. Si bé aquests repertoris es repeteixen en períodes artístics precedents al romànic, creiem que aquesta obra, com la seva veïna de Sant Esteve de Gavàs, fou producte d'un taller local que podríem situar a cavall dels segles XII i XIII.

Pica d'oli

A l'interior de l'església es conserva una pica d'oli d'estructura rectangular de difícil datació, si bé podria tenir un origen medieval.

Estat actual

Església conservada i molt modificada.

Bibliografia

ADELL, CASES i LÓPEZ, 1993, p. 238-239; ADELL, 1999, p. 118, 122, 123; BARAUT, 1986, p. 52-56 (doc. 2); BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 159 (núm. 427-428, 732); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 191 (núm. 999, 1008, 1074), 192 (núm. 1075-1076); CAMP, 1984, p. 77; GAVÍN, 1981, p. 138; LLORET, 1984, p. 114; MADOZ, 1985, vol. II, p. 320; MOLINÉ, 1982, p. 370; PUIG i FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47); RELLA, 1993, p. 197-198; ROCAFORT, s. a., p. 745; SUDRIÀ, 1993, p. 117-119; VIDAL-VILA-SECA, 1987, p. 427.

DORVE, Sant Bartomeu

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Dorve

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 18' 54"; latitud 42° 35' 30"

Coordenades UTM: 3482 47174

Notícies històriques

De l'església de Sant Bartomeu de Dorve, no n'hem trobat cap document d'època altmedieval, tot i que la decoració llombarda de l'edifici ens documenta la seva existència en el segle XI, si bé fou molt modificat durant els segles XVII i XVIII.

Una de les poques notícies documentals que en conservem és tardana. Segons s'esmenta en el capbreu de la comanda de Susterris de l'any 1378, aquesta posseïa a Dorve dos homes, un alberg, una terra i dues vinyes.

En el cens de l'any 1553 consta que Dorve tenia sis focs. En el fogatjament de 1595 s'havia quintuplicat i n'hi havia vint-i-nou. Aquest augment de població explicaria les reformes que afectaren l'edifici. Pascual Madoz, a la primera meitat del segle XIX, dóna la notícia que a Dorve hi havia vuit cases, tretze focs i vuitanta habitants.

Descripció de l'edifici

Sant Bartomeu de Dorve és una església d'una sola nau amb absis semicircular a la capçalera orientat a llevant i amb una porta situada al mur meridional. En el decurs del temps l'edifici ha sofert diverses modificacions, entre les quals l'afegitó de dues capelles laterals distribuïdes respectivament als murs

sud i nord i la torre campanar situada a l'angle sud-oest. L'interior de l'edifici ha estat profusament modificat, ja que les encavallades de fusta que originalment devien cobrir tot el cos de la nau foren substituïdes en època moderna per una volta de llunetes amb trams marcats per tres arcs doblers.

La part més ben conservada de l'església primitiva és la zona de l'absis i la part preabsidal. La part més occidental de l'església s'ha desplomat i sembla que sense una actuació ràpida l'edifici acabarà per desaparèixer.

La part original d'aquest edifici resta amagada darrere un retaule barroc. D'aquest espai en podem ressaltar les dues obertures de l'absis, una situada a migjorn i l'altra a tramuntana, de dues esqueixades. Un ampli arc triomfal de doble plegament donava pas a la nau primitiva. L'absis és cobert amb volta de quart d'esfera i l'espai presbiteral delimitat pels dos arcs triomfals està cobert per volta de mig punt.

La resta d'obertures que hom observa disposades al llarg del mur meridional són evidentment d'època posterior.

La part més original és la zona de l'absis i el cos preabsidal, que donen a l'edifici un perfil esglaonat molt característic. El bardissar ha cobert bona part de l'exterior de l'absis del qual només es pot entreveure la part superior de la finestra del cantó meridional de perfil de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc. Es diferencien de la resta del parament pel vermell de la pedra tosca emprada, to que també trobem en els brancals de la finestra. Quatre sèries de tres arquets cecs omplen l'espai semicilíndric exterior del presbiteri. Sota el ràfec del teulat de l'absis hi ha treballat grollerament un fris de triangles gravats sobre l'arrebossat, que marquen un ritme de ziga-zaga. El to rogenc que hem destacat per al parament de la finestra es repeteix per dibuixar el perfil dels arcs cecs en algunes de les bandes llombardes i en la filada de pedres que corona els arquets cecs.

El parament d'aquest espai que considerem romànic és format per carreus grans de pedra granítica, de factura poc regular, disposats en filades que tendeixen a l'horitzontalitat. En la resta de l'aparell de la part que correspondria a les estructures d'època posterior, hom hi observa un carreuat molt més groller, petit i disposat de forma més irregular. Per dissort, no podem fer cap anàlisi del parament de l'interior de l'edifici ja que es troba totalment emblanquinat.

El campanar, d'època posterior, respon al prototipus propi de la zona pallaresa i és de base quadrada, cos vuitavat i coberta piramidal.

La porta que donava accés a l'edificació romànica és de factura primitiva i d'arc de mig punt. Pel que fa al perfil, no podem parlar d'un dovellatge, sinó que l'arc semicircular solament es dibuixa per una successió de pedres oblongues.

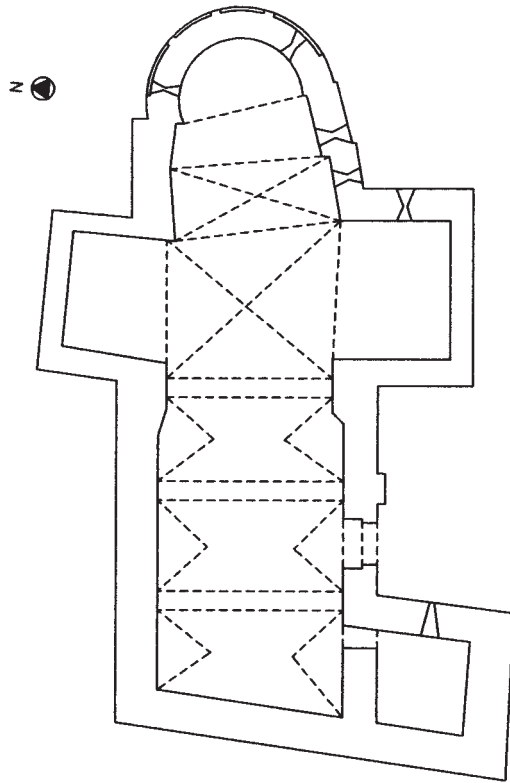

FIGURA 30. Sant Bartomeu de Dorve. Planta. Escala 1:200.

Sant Bartomeu de Dorve es troba actualment en un estat semiruïnós: el cor s'ha ensorrat i la part de la volta de la nau més propera a ponent s'ha desplomat.

L'anàlisi de l'única part conservada ens fa pensar que és un edifici erigit al segle XII, seguint encara les tipologies pròpies de les edificacions de la centúria anterior.

Pica baptismal

Malgrat l'estat d'abandó en què es troba aquesta edificació romànica, hom encara pot veure entre les runes de la coberta la pica baptismal força erosionada, de forma circular, decorada amb temàtica antropomòrfica i geomètrica, la qual malauradament es troba tan erosionada que fa difícil determinar quina figuració s'hi representava.

Pica beneitera

A l'interior hi ha també la pica beneitera decorada amb uns traçats irregulars de tipus geomètric que dibuixen uns triangles.

Creiem que ambdues peces podrien situar-se cronològicament en el marc del segle XII-XIII.

Estat actual

Església mal conservada.

Bibliografia

ADELL, CARABASA, CASES i LLARÁS, 1993, p. 233-234; ADELL, 1999, p. 119, 123; BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 108 (núm. 1148), 109 (núm. 1150), 110 (núm. 1158), 193 (núm. 1157-1158); BURON, 1977, p. 237; BURON, 1994, p. 131; CAMP, 1984, p. 72; GAVÍN, 1981, p. 80; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 286r; LLORET, 1984, p. 112; MADOZ, 1985, vol. I, p. 481; MOLINÉ, 1982, p. 370; RELLA, 1993, p. 183; ROCAFORT, s. a., 705; SUDRIÀ, 1993, p. 94; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 389.

ESCALARRE, Sant Martí

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Escalarre

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI-XIII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 08' 19"; latitud 42° 37' 00"

Coordenades UTM: 3475 47199

Notícies històriques

La primera menció documental del lloc d'Escararre és en un text de finals del segle IX en què es diu que el comte Ramon de Pallars retornà uns alocs al monestir de Gerri, un dels quals era situat en aquesta vila.

L'any 1090 el comte Artau II i la seva esposa Eslonça i d'altres familiars atorgaren un *excusatum* al cenobi de Gerri, per a «Martinum Oriol, de Escarlarr.»

En el capbreu de la comanda de Susterris, de 1378, s'esmenta que aquesta posseïa tres homes, dos albergs i una terra a Escalarre.

Per dissort, no coneixem cap notícia documental referent a la parròquia d'Escararre fins al segle XIV, si bé l'estructura de l'edificació demostra que ja existia al segle XI.

En els censos del segle XVI consten nou focs l'any 1553 i trenta l'any 1595. Segons Pascual Madoz, a la primera meitat del segle XIX hi havia disset cases, cadascuna habitada per una família, i un total de cent habitants.

Descripció de l'edifici

Les restes que actualment podem estudiar de la transformada església de Sant Martí d'Escararre tenen una estructura complexa que defuig de les tip-

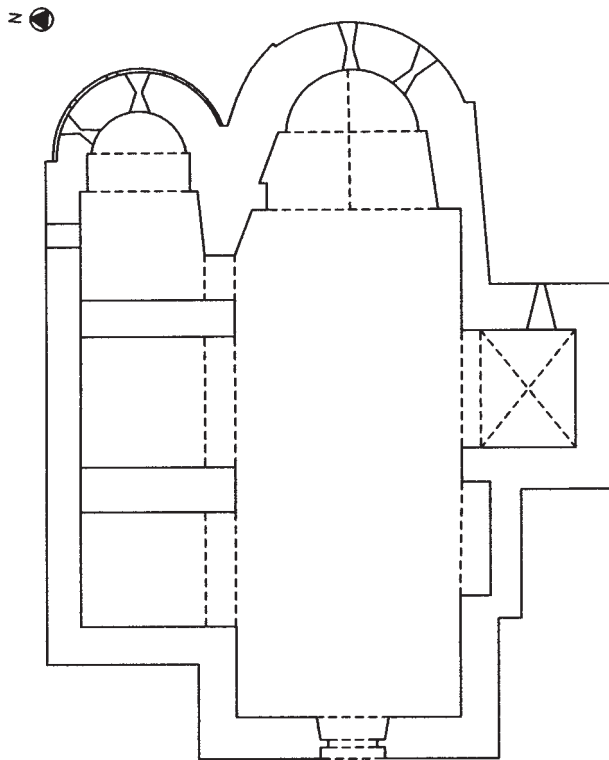

FIGURA 31. Sant Martí d'Escalarre. Planta. Escala 1:200.

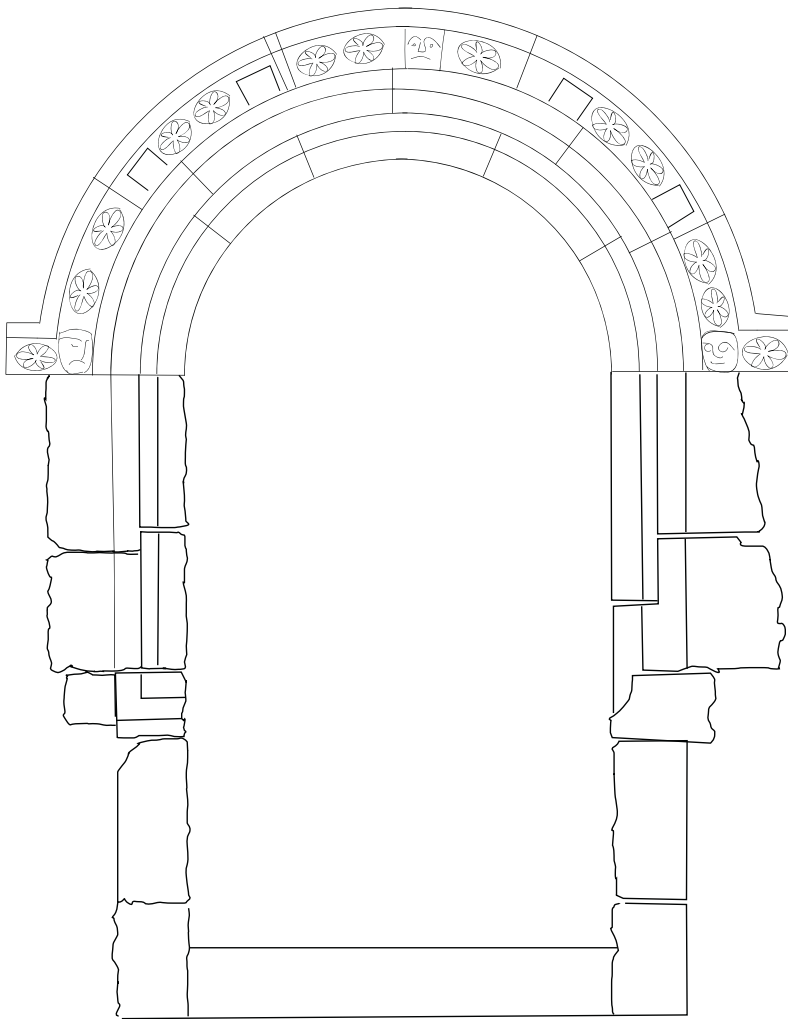

FIGURA 32. Porta de Sant Martí d'Escalarre.

logies planimètriques que hom ha pogut constatar en les edificacions romàniques d'aquesta vall.

L'estructura del temple ens mostra dues plantes diferenciades exteriorment per la seva llargada. Pensem que la nau més primitiva de l'església correspondria a la que ara ocupa tot l'espai de tramuntana. Aquesta, en origen, seria d'una sola nau amb absis semicircular a la capçalera, orientat vers llevant. El presbiteri té dues finestres: la central ubicada a l'est i en correspondència amb l'eix de simetria de l'església, i una altra oberta al nord. L'espai entre l'absis i la nau està separat per un arc triomfal. Com a la majoria de les esglésies romàniques la capçalera es cobreix amb volta de quart d'esfera, mentre que la nau ho fa amb volta de canó. La porta originària d'aquesta església, per la seva estructura i dimensions, l'hauríem de situar en la part meridional. Resten, en aquest sector de l'església, alguns trams de paviment de còdols amb disseny geomètric, el qual dibuixa flors de sis pètals inscrites en un cercle. Aquests testimonis, emperò, els podem trobar des d'inicis del món romànic fins al segle XVI. No obstant això, l'observació dels que aquí es conserven no ens permet descartar la possibilitat que aquests fossin del període altmedieval.

L'exterior de l'absis d'aquesta nau està ornat amb arcuacions i lesenes, que determinen l'estil llobard que, en principi, permet ubicar l'edifici cronològicament al segle XI. L'estat actual d'aquesta zona de la construcció és força precari. Les finestres són tapiades i pràcticament soterrades pel terreny, la qual cosa dificulta l'observació de les proporcions d'alçada d'aquesta zona de l'edifici. Sota el ràfec de la coberta, hom veu una sèrie de petits carreus disposats amb un clar sentit plàstic, als quals el mestre d'obres no sabé donar-los una tipologia decorativa que ens permeti classificar-los dins un repertori ornamental conegut.

En el parament de la part de tramuntana d'aquesta construcció, hom hi observa un aparell treballat amb carreus irregulars de pedra granítica combinada amb altres lloses de llicorella, disposats en sentit horitzontal. En els arcs de les finestres i en les arcuacions llobardes hom ha emprat la pedra tosca.

El segon edifici, situat a la part meridional del primer, segueix l'orientació de l'anterior. És d'una sola nau, de mesures més àmplies, capçada a llevant per un absis semicircular. El presbiteri es cobreix amb volta de quart d'esfera apuntada mentre que la nau ho fa amb volta de creueria.

Els punts de llum d'aquest segon edifici apareixen a l'absis, un orientat a l'est i l'altre al sud.

No creiem agosarat pensar que en el decurs del segle XIII fou el moment en què l'església de Sant Martí d'Escalarre tingué la necessitat d'ampliar la capa-

ciat del temple. Aquesta hipòtesi es verifica pel canvi ornamental que s'observa en el parament exterior dels absis: mentre que el del nord és decorat amb tipologia llombarda, l'altre és llis.

Si hom inicia la lectura d'aquest edifici des de l'interior, copsa fàcilment les profundes transformacions que hem apuntat a l'inici d'aquest estudi. Malauradament, el cos que considerem primitiu fou dividit en tres trams, de manera que hi van aparèixer dues capelles laterals i la zona de l'absis adquirí la funció de sagristia. En el mur meridional del conjunt hom hi observa dues obertures, una de les quals té clarament la funció de capella per les seves dimensions, amb una finestra en el mur de llevant. L'altra, més a prop de ponent, és de profunditat molt més reduïda.

La problemàtica d'aquesta edificació no fineix en tot allò que acabem de comentar, resta encara un element que suggereix altres possibilitats. Ens referim a la porta ornamentada, que actualment presideix el mur de ponent de l'edificació. La seva estructura seria lògica si consideréssim que aquest edifici havia estat construït en una única etapa, però si acceptem la hipòtesi que la nau nord és d'un moment anterior, per què no pensar que aquesta portalada decorada, en el decurs del segle XIII, moment d'edificació de la nau afegida, es reaprofità i passà a presidir l'entrada principal de l'edifici?

Sobre el mur de ponent hom troba un campanar d'espadanya d'època moderna. La visió volumètrica d'aquest edifici des de la seva vessant meridional resulta interessant pels diferents cossos formats per la nau, el cos preabsidal i l'absis, que atorga un cert caràcter a l'edifici.

Creiem que la lectura que hem fet d'aquest edifici, en les circumstàncies actuals de conservació, és l'apropiada, tenint present l'exemple d'altres edificis amb naus juxtaposades com és el cas de Sant Vicenç d'Espinelves (Osona).

Atesos els precedents d'edificis basilicals de tres naus a la mateixa vall, no descartem que en origen fos planificada com a tal. Aquesta suposició no podrà ésser demostrada si no es duen a terme prospeccions arqueològiques a la zona meridional. Tot i això, tal vegada fou un projecte que mai no s'executà. Si les prospeccions arqueològiques donessin la raó a una planta basilical, la mesura de la nau nord de l'església ens donaria un perfil planimètric semblant a la tipologia de l'església de Santa Cecília de Montserrat (Marganell, Bages).

No podem concloure aquest estudi sense definir i situar la cronologia d'aquesta edificació. Analitzades les característiques dels dos cossos que actualment es poden estudiar, hom creu que el corresponent al mur de tramuntana caldria datar-lo cap al segle XI-XII i que caldria ubicar plenament en el segle XIII l'erecció del que hi ha situat a la part meridional.

Portada

La porta de Sant Martí d'Escalarre correspon a la tipologia de dos arcs degradats amb arc a sobre decorat (fig. 32). Els arcs descansen directament sobre el podi sense capitells. La part on se centra la decoració és en la projecció de l'arc de mig punt que circumda l'entrada. El seu repertori ornamental, senzill, segueix els models emprats en totes aquelles esglésies en què hom ha trobat elements esculpturats. En el repertori s'hi combina la sexifòlia de sis puntes en relleu amb fragments de cilindre llisos. L'únic element antropomòrfic que hom hi constata apareix distribuït als salmers i a la clau de l'arc. Aquestes figures són esculpides en uns elements quasi quadrangulars i els rostres hi són representats de forma esquemàtica i totalment convencional. L'estètica d'aquesta porta s'apropa a la que ja hem comentat de Sant Martí de Borén, si bé l'element ornamental de flors de sis pètals combinades amb semicilindres és comú a totes les portes decorades de la vall d'Àneu.

A la vertical de la porta hi ha una fornícula en arc de mig punt i, presidint-la, trobem un petit cap esculpturat de característiques similars a les que hem descrit.

L'estil i les característiques d'aquesta porta ens duen a pensar que es tracta de l'obra d'un taller local, de factura molt arcaïtzant, que cal situar entorn del segle XII.

Pica baptismal

A l'interior de l'església, adossada a un mur, es conserva una pica baptismal de perfil semiesfèric i peu cúbic l'execució de la qual respon a un tractament rudimentari, sortit evidentment d'un taller rural d'estètica popular.

La composició del vas es determina per dues mitges canyes en relleu, les quals es decoren, al damunt, amb una successió progressiva de línies en zig-zaga unides per un eix que discorre per la part central. Aquesta seqüència queda trencada en un punt per la representació antropomòrfica d'un personatge disposat frontalment amb els braços estesos horitzontalment i les cames obertes. En destacaríem el cap, de proporcions exagerades respecte del cànon de la seva figura.

A la base de la pica, hom observa altres elements decoratius als escaires, situats de tal manera que sembla que la seva funció sigui com la d'un atlant suportant el vas de la pica.

El repertori ornamental que hom troba en aquesta peça s'allunya de la resta de les que hem estudiat a la vall d'Àneu, tant per la rusticitat de l'elabo-

ració com pel repertori temàtic que s'hi ha representat. Malgrat això, hem de considerar que podríem incloure aquesta obra dins el segle XII per les seves característiques formals. Tanmateix, considerem que a causa de les diferències estilístiques amb les altres que hom conserva a la vall, podríem apuntar que fou realitzada per un artesà aliè als corrents estilístics de la contrada.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

ABADAL, 1955, vol. II, p. 426-427 (doc. 269); ADELL, CASES i LÓPEZ, 1993, p. 239-241; ADELL, 1999, p. 119, 122, 123; AINAUD, 1973, p. 83; AVILÉS, 1993, p. 33; BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 25 (núm. 160), 160 (núm. 160), 167 (núm. 410, 412), 168 (núm. 419); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 111 (núm. 974), 193 (núm. 943-944, 971, 974, 978); BURON, 1977, p. 237; BURON, 1980, p. 259; BURON, 1994, p. 131; CAMP, 1984, p. 8, 9, 74; *Catalunya romànica: Guies*, p. 72-73; ENRÍQUEZ, 1976, p. 31; ESPINÀS, 1958, p. 27, 100; GAVÍN, 1981, p. 140-141; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 286v; LLORET, 1984, p. 114; MADDOZ, 1985, vol. I, p. 493; MOLINÉ, 1982, p. 334, 370; PANAREDA, RIOS i RABELLA, 1989, p. 216; PUIG I CADAVALCH, 1983, vol. II, p. 463-465; PUIG I FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47); RELLA, 1993, p. 335-338; ROCAFORT, s. a., p. 747; ROCAFORT, 1901, p. 262; SUDRIÀ, 1993, p. 39, 82-84; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 242, 247, 263-265, 316, 329, 419-420.

GAVÀS, Sant Esteve

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Gavàs

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Època posterior; només conserva pica baptismal

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 09' 39"; latitud 42° 38' 30"

Coordenades UTM: 3492 47229

Notícies històriques

El lloc de Gavàs és esmentat l'any 1090 en un *excusatum* que el comte Artau II de Pallars Sobirà amb la seva muller Eslonça i d'altres familiars donaren al monestir de Gerri per a «Isarnum Ato cum Balla sua uxore, de Gavas.» No s'ha trobat cap més referència documental d'època medieval de la població o de la parròquia de Sant Esteve de Gavàs.

En el fogatjament de 1553 Gavàs tenia vuit focs, que havien passat a vint l'any 1595. Aquest augment de població explicaria les modificacions de l'església, que només conservà, pel seu caràcter sagrat, la pica baptismal i el cementiri, que Pascual Madoz descriu com a «contiguo a [la iglesia], en posicion cómoda, no causa perjuicio alguno al vecindario». Segons Pascual Madoz, l'any 1845, Gavàs tenia nou cases, nou focs i quaranta-dos habitants.

Descripció de l'edifici

Actualment l'edifici és d'època posterior.

Pica baptismal

L'església parroquial de Gavàs conserva al seu interior una pica baptismal de pedra d'estructura circular ornada amb una successió de motius vegetals que recorda la que conserva l'església de Sant Serni de Cerbi. La composició d'aquesta peça es corona en dues parts de la copa amb una semicanya en relleu. A l'interior d'aquest espai, una successió de cercles mostren una flor de sis pètals, rebaixada en el si de la matèria.

Aquesta temàtica no és novetat dins dels repertoris del món romànic, sinó que apareix ja en altres corrents estilístics anteriors al món altmedieval. No obstant això, hom pensa que l'execució d'aquesta obra fou producte d'un artesà local i que la seva cronologia s'hauria de situar a cavall dels segles XII i XIII.

Bibliografia

ADELL, 1999, p. 123; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 29 (núm. 335); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 132 (núm. 1064), 207 (núm. 1002, 1004, 1015, 1064); CAMP, 1984, p. 77; CASES i RAMOS, 1993, p. 238; GAVÍN, 1981, p. 139; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, foli 286v; LLORET, 1984, p. 114; MADOZ, 1985, vol. I, p. 545; MOLINÉ, 1982, p. 370; PUIG I FERRATÉ, 1991, vol. II, p. 33-34 (doc. 47); ROCAFORT, s. a., p. 745; RELLA, 1993, p. 194; SUDRIÀ, 1993, p. 115-116.

JOU, Sant Jaume

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Jou

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Altmedieval?

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 07' 34"; latitud 42° 36' 00"

Coordenades UTM: 3453 47184

Notícies històriques

Aquesta església, construïda seguint la tècnica romànica i dedicada a sant Jaume, podria haver tingut un origen altmedieval, però posterior al segle XI, moment a partir del qual s'estén la devoció a aquest apòstol. Tanmateix, no podem constatar-ne l'origen altmedieval per la manca de documentació i pel fet que avui dia no es pot estudiar ja que ha desaparegut completament.

Descripció de l'edifici

Per dissort l'eixamplament de la carretera que va de Son a Jou malmeté, l'any 1993, les restes de l'església de Sant Jaume de Jou. Només podem observar el testimoniatge de la seva construcció a través del material gràfic recollit per Joan Tous l'any 1968 i el de l'Arxiu Gavín de l'estiu de 1979, en què només podem veure restes de l'absis i part del mur de tramuntana i de ponent. L'any 1979 l'edifici es trobava en un estat molt més degradat.

Segons Joan Camp, la forma absidal d'aquest edifici prenia forma trapezoïdal per la part exterior i semicircular a l'interior. La fotografia de l'Arxiu Gavín permet observar al mur nord una porta tapiada. El tipus de construcció sembla molt rústec, amb parament molt irregular amb reforços als angles, però la impossibilitat de poder fer un estudi *in situ* no permet verificar-ne l'origen.

Estat actual

Desapareguda.

Bibliografia

BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 142; CAMP, 1984, p. 69-70; CORBELLA, 1992, núm. 12, p. 9-10; GAVÍN, 1981, p. 78; MÓRA, 1991, núm. 6, p. 23; MÓRA, 1995, p. 11; RELLA, 1993, p. 233; «Sant Jaume de Jou», núm. 58, 2003, p. 99; SUDRIÀ, 1993, p. 128.

JOU, Sant Martí de Roma

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Jou

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Altmedieval?

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia?

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 07' 34"; latitud 42° 35' 55"

Coordenades UTM: 3452 47182

Notícies històriques

No conservem cap notícia documental d'aquesta església i les restes no permeten que les utilitzem com a document arqueològic.

La seva advocació és l'única informació que ens permet apropar-nos al món altmedieval. L'excel·lent situació d'aquest temple ens permet suposar que són les restes d'un nucli sobirà. Una campanya arqueològica ens podria aportar més llum sobre aquest suggeriment.

Descripció de l'edifici

Del que fou l'església de Sant Martí de Roma, avui dia només en resten escassos vestigis. Els pocs carreus disposats en filades i la forma com estan treballats ens inclinen a pensar que en origen fou una construcció romànica. Malauradament, la progressiva desaparició del testimoniatge d'aquesta església i la manca de documentació referent a l'època altmedieval no ens permeten asseverar la seva filiació arquitectònica.

Estat actual

Pràcticament desapareguda.

Bibliografia

BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 211 (núm. 913); CAMP, 1984, p. 70; GAVÍN, 1981, p. 78; LLORET, 1984, p. 112; RELLA, 1993, p. 232-233.

SANTA MARIA D'ÀNEU

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Escalarre

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI, modificada al segle XVI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Deganat de la vall d'Àneu

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 07' 44"; latitud 42° 36' 55"

Coordenades UTM: 3467 47201

Notícies històriques

L'església de Santa Maria d'Àneu no ha estat el temple d'una parròquia. No va establir-se en un poblat ni va generar un nucli urbà al seu voltant. Per consegüent, no tingué mai exigències de pastoral d'una feligresia, sinó que fou el centre de l'administració religiosa de la vall d'Àneu.

No és una canònica en el sentit jurídic del mot,⁴¹ però sí un centre religiós que té el seu antecedent en una església tardoromana o visigoda dedicada a santa Deodada. Aquest precedent està documentat a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell, del segle IX: «Anabiensis quoque sancte Marie, que holim vocaverunt locus sancte Deodate, cum eius parrochias.» Aquesta aportació documental la podem confirmar pel fet que no es troba en el santoral català medieval ni modern una advocació de santa Deodada. En quin moment podia cristianitzar-se la vall d'Àneu a partir de l'església de Santa Deodada? Actualment la documentació de la qual disposem només ens permet assenyalar que a la segona meitat del segle IX s'havia realitzat la transformació canònica de Santa Deodada. Ara bé, no seria agosarat pensar que el pas de l'església tardoromana a l'altmedieval fos en el moment de la intervenció dels francs contra la problemàtica adopcionista del bisbe Fèlix d'Urgell (781-799). La realitat com la coneixem avui dia és que en aquesta contrada hi ha una successió no trencada entre les darreries del segle VIII i el començament del segle IX.

41. M. PAGÈS, *Sobre pintura romànica catalana*, p. 92.

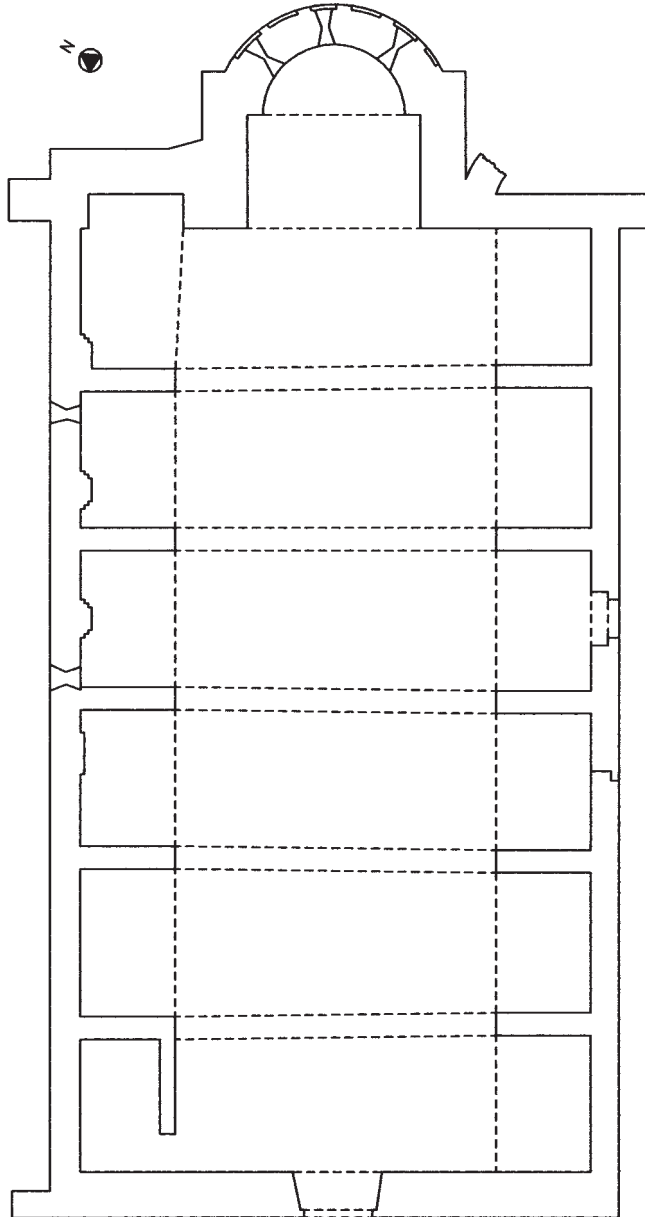

FIGURA 33. Santa Maria d'Àneu. Planta. Escala 1:200.

Santa Maria d'Àneu va tenir una funció eclesiàstica que no és jurídicament una canònica, però molt menys un monestir, que no tenia en cap moment obligació de pastoral o de cura d'ànimes. Segurament que hauríem d'estudiar l'església de Santa Deodada dins dels esquemes de l'organització eclesiàstica visigoda, que no va tenir continuïtat a Catalunya a partir de la intervenció dels francs. La presència dels comtes de Tolosa, fidels executors del pensament de Carlemany, no podien permetre la continuïtat tardoromana i visigoda.

Desconeixem la trajectòria administrativa de Santa Maria d'Àneu durant el període medieval. Això no vol dir que una acurada recerca pogués apropar-nos a aquesta organització canonical tan especial que en part perdurà fins a inicis del segle XIX. Buscar la secularització de Santa Maria d'Àneu l'any 1592 pensem que de moment no ens pot aportar informació sobre l'esquema organitzatiu parroquial de la vall d'Àneu. Aquest tenia unes característiques molt especials que va recollir Pascual Madoz a la seva obra, d'inicis del segle XIX.

Potser el mateix edifici de l'església de Santa Maria d'Àneu ens pot explicar la seva personalitat eclesiàstica. Lluny d'un nucli de població, ha tingut una gran influència en el pensament religiós de la vall d'Àneu. El fet de no existir una edificació per acollir un grup sacerdotal no significa que no hi hagués una petita comunitat presbiteral reduïda.

El 30 de març de 1962 fou declarat monument historicoartístic.

Descripció de l'edifici

En l'estat actual de conservació, l'església de Santa Maria d'Àneu és un edifici profundament transformat, el qual divergeix substancialment del seu projecte inicial. Avui dia és una edificació d'una sola nau, capçada a llevant per un absis semicircular, molt més estret que el cos del temple, precedit d'un ample arc triomfal. La nau és dividida en sis trams per cinc grans arcs diafragmàtics de perfil apuntat que sostenen una coberta de fusta a doble vessant. Entre els espais dels arcs hom ha situat capelles als costats de tramuntana i de migjorn.

Originàriament, aquest edifici devia haver estat de planta basilical de tres naus. De l'edificació primitiva encara se'n pot observar el presbiteri central, el qual era acompanyat per sengles absis al nord i al sud. D'aquestes construccions actualment només en resta el profund tram presbiteral que obria l'absis nord i l'arrencada exterior del meridional, en què, fins i tot, es conserva una lesena.

Hom pensa que part del perímetre actual de l'església també correspon a l'obra original. Al mur interior septentrional s'han conservat quatre pilastres,

tres de les quals són esglaonades, que no es corresponen amb cap element arquitectònic actual i que, de ben segur, devien suportar la coberta original del temple. També es conserven restes d'una porta paredada al mur meridional, que degué correspondre a l'obra primitiva. Tres finestres de doble esqueixada, integrades en el parament de l'església i conservades respectivament dues al mur nord i l'altra al mur sud, reforcen la idea que el perímetre actual de l'església és l'original. Malgrat tot, un canvi brusc de parament, visible en el sector més proper a ponent del mur nord, permet intuir una refacció de l'obra altmedieval. Tanmateix, no podem concloure, sense una excavació arqueològica, si aquesta intervenció suposà una alteració de la longitud de l'església o, per contra, només en significà una modificació.

Aquesta prospecció arqueològica hauria de permetre poder discernir quina era la planimetria original de Santa Maria d'Àneu i saber si hi havia edificis adjacents que complissin alguna funció respecte de l'església.

El parament és format per carreus molt irregulars i còdols, igualats per morter de calç que intenta donar unitat al conjunt. Les façanes són nues d'ornamentació, a excepció de l'absis, decorat per la típica successió d'arquets cecs entre lesenes, amb ritme de dos. Un fragment de banda llombarda, en els vestigis de l'absis sud, permet suposar que els absis laterals també tenien aquest tipus de decoració.

Actualment la porta s'obre al mur de ponent i correspon al període de modificació de l'església en època moderna, tal com també ho deuen ésser els dos campanarets d'espadanya sobreposats que coronen aquesta façana.

Per les restes conservades hom pot concloure que Santa Maria d'Àneu fou una construcció basilical de tres naus erigida al segle XI seguint els corrents artístics llombards i que fou profusament transformada en el decurs del segle XVI, moment en què se li donà l'aspecte actual.

Pintura mural

Malauradament, de les pintures murals que decoraven l'església de Santa Maria d'Àneu només s'han conservat aquelles que omplien l'espai absidal, les quals, actualment, es troben ubicades al Museu Nacional d'Art de Catalunya, catalogades amb el número d'inventari 15.874.

Presideix el lloc d'honor la figura de la *Maiestas Mariae*, per bé que l'estat de conservació sigui tan precari que no permeti fer-ne una observació acurada. Aquest fet no priva, emperò, d'endevinar que la verge Maria i el Nen estan disposats hieràticament, en posició frontal, damunt l'eix de simetria vertical, a l'interior d'una màndorla de perfil apuntat ornada amb una sanefa amb

decoració que imita els treballs de pedreria. La indumentària que resta visible de Maria permet contemplar que vestia una túnica de color vermellós i un mantell blau fosc que li cobria el cap. Els peus reposen separats i frontalment damunt d'un *suppedaneum* i es resguarden amb un calçat ornat amb pedreria.

Per dissort, dels trets fisonòmics de la figura principal ben poca cosa se n'ha conservat. Només es pot veure una part de l'aurèola circular, la qual passa per damunt de l'ametlla mística. A banda i banda del tema central, col·locats verticalment dins l'espai compositiu, hi ha figurats dos arcàngels dempeus amb unes frondoses ales obertes dirigides cap a terra. El de l'esquerra, identificat com a sant Miquel, vesteix el tradicional *loros* bizantí. Amb la mà dreta sosté un estendard, sense cap inscripció visible, mentre que amb l'altra porta un rotlle amb la inscripció [PE]TICIVS. En oposició hi ha els vestigis del seu homòleg sant Gabriel, el qual degué identificar-se amb el nom *postulaci* inscrit en el roleu que sostenia a la mà.

Completa aquesta escenografia central el tema iconogràfic de l'Adoració dels Reis Mags. Aquests apareixen representats, en dimensions més reduïdes, simètricament, a cada costat de la Verge en un pla una mica inferior al dels arcàngels. El més ben conservat, el de l'esquerra, el podem identificar com a Melcior, per la inscripció que l'acompanya. Apareix amb el cos lleugerament inclinat, amb els braços avançats presentant l'ofrena a Jesús. De les figures de Gaspar i Baltasar ha desaparegut, en la pràctica totalitat, la part superior de llurs cossos, i només resten visibles les extremitats inferiors. Hem de creure que els tres personatges reials vestiren una túnica curta que deixa al descobert les cames recobertes per unes mitges que els arriben fins als botins. A la indumentària cal afegir-hi un ampli mantell amb uns acabats ricament ornats. El cap de Melcior és protegit per una mena de barret troncocònic de color fosc. El perfil del rostre, allargat, és emmarcat pels cabells, la barba i el bigoti blanquinós. L'expressivitat l'adquireix amb uns ulls grans i oberts que dirigeix vers la figura de Maria i el Nen.

En el registre dessota la conca absidal hom pot contemplar entre les obertures de les finestres, profusament decorades amb un element vegetal, la representació de dos serafins que despleguen sis ales amb abundants ulls, les quals s'envolten amb la lloança de S[AN]C[TV]S, S[AN]C[TV]S, S[AN]C[TV]S. D'aquestes figuracions angèliques cal destacar-ne les aurèoles circulars que donen marc a un rostre de perfil allargat i a uns cabells pentinats amb clenxa al mig i recollits darrere el coll. Ambdós àngels presenten, de manera estereotipada, els trets fisonòmics. Entre les ales hi veiem una part del braç, amb les mans obertes i dirigides cap avall. Sota d'aquestes figuracions i disposats simètricament hi ha dos personatges amb les cames flexionades. Vesteixen una túnica rogenca i un mantell de color blau. Tenen les mans obertes i

avançades vers els serafins. Envolta llurs caps una aurèola circular. Els trets fisiònòmics són força semblants, per bé que el de l'esquerra es troba més malmès. A la verticalitat de la finestra central i a nivell d'aquests darrers personatges, hom hi veu dues rodes de foc.

Tanquen la composició en els extrems tres figures dretes. D'esquerra a dreta, hom observa, a nivell de la finestra nord, una figura dempeus imberbe amb tonsura clerical vestida amb una túnica blanca que recobreix amb una casulla de to fosc. Amb la mà esquerra, velada, sosté un llibre tancat, mentre que amb la dreta ens mostra el palmell de la mà damunt del pit. A la part inferior del clergue que acabem de descriure, hi ha una altra figuració poc conservada, també tonsurada, que mostra amb la mà dreta un llibre tancat. A la banda dreta hi ha la figuració de l'arcàngel Rafael, identificat per una inscripció situada sota l'ala, el qual vesteix túnica i pal·li. Una aurèola circular li envolta el cap i de l'espatlla surten unes ales que desplega en sentit descendent.

Les pintures de Santa Maria d'Àneu són, iconogràficament, molt interessants. La presència d'arcàngels i reis mags acompanyant la *Maiestas Mariae* és poc freqüent, almenys entre els exemples romànics conservats a Catalunya. Només recordem un paral·lel en les pintures procedents de l'església de Santa Maria de Cap d'Aran, actualment conservades al museu The Cloisters, de Nova York.

Pensem que la presència d'arcàngels al costat de la Verge Maria i el Nen s'ha d'interpretar, en aquest cas, com a àngels escortes i guardians de la Mare de Déu. El tema de l'Epifania introduït a l'escena de la conca absidal creiem que s'ha de vincular amb el sentit teofànic de presideix la volta de l'absis. Les fonts literàries d'aquesta escena les trobem a *Mateu*, 2, 11: «Ja dins la casa, van veure el nen amb Maria, la seva mare, i, caient de genolls, el van adorar; després van obrir els tresors i li oferiren com a presents: or, encens i mirra.» La descripció de Mateu té sengles prefiguracions en *Isaïes*, 60, 6 i els *Salms*, 71, 10-11; sense oblidar les diverses narracions que es recullen en els evangelis apòcrifs. Recull la descripció de Maria com a *Sedes Sapientiae* l'evangeli apòcrif del *Pseudo-Mateu*, 16, 2, en què hom pot llegir: «[...] trobaren l'Infant assegut a la falda de la seva mare». La majestuositat del tron de la Verge es pot relacionar amb el de Salomó (1R 10, 18): «El rei va fer també un gran tron de marfil i el revestí d'or puríssim.» També podem vincular-lo a la visió del tron de Jahvè que tingué Ezequiel (Ez 1, 26): «Sobre el firmament que hi havia damunt els seus caps aparegué una mena de pedra de safir, de la forma d'un tron, i damunt d'aquest figura de tron, una semblança d'home.» D'aquesta manera, doncs, veiem en Maria el tron de la Saviesa, en el qual reposa Jesús, el nou Salomó. Així mateix, el paral·lisme entre la *Sedes Sapientiae* d'aquesta església i la *Maiestas Domini*, que presideix la major part dels absis romànics,

és clar en la dualitat d'exaltació de Maria com a Mare, que cedeix el seu cos com a tron, i en la glorificació de Crist, el futur jutge, prefigurat en la visió d'Ezequiel. Així, el Fill de Déu representat en aquestes pintures és a la vegada el Verb (Jn 1, 1) encarnat en la Verge, el Salvador vingut a redimir el pecat del món (Jn 1, 29) i el Jutge gloriós de la fi del temps (Mt 25, 31-46).

El nombre i el nom dels mags, identificats en la pintura mural per les inscripcions, responen a una tradició que pensem que s'originà a partir de l'apòcrif *Evangelí Armeni de la Infància*, 11, 1: «El primer era Melkon, rei dels perses; el segon, Gaspar, rei dels indis; i el tercer, Baltasar, rei dels àrabs.» A Occident, la presència dels Mags en una escena teofànica ve introduïda per les arts menors, de la qual en seria un exemple la pintura d'aquesta església.

La presència del profeta Isaïes s'ha d'entendre dins el context iconogràfic com un dels autors que prefiguren el Messies en l'Antic Testament. La profecia d'*Isaïes* 7, 14 que diu «Per això el meu Senyor mateix us donarà un senyal: Heus aquí que la verge està encinta i dóna a llum un fill, i li posaràs el nom d'Emanuel» creiem que queda relacionada directament amb la representació de la conca absidal.

La interpretació de l'altre profeta és més problemàtica. Seria lògic pensar que fos Jeremies, atès que la representació de la pintura mostra un segon profeta amb els llavis purificats: «I Jahveh va estendre la seva mà, em va tocar la boca i em va dir Jahveh: He posat les meves paraules a la teva boca» (Jr 1, 9). Malgrat això, la inscripció que l'acompanya, [E]LIA, l'identifica clarament amb Elies, el qual s'ha de relacionar, com Ezequiel, amb les rodes de foc. Caldria interpretar aquestes rodes amb el carro en el qual Elies pujà al cel: «S'esdevingué que, mentre caminaven i parlaven, un carro de foc i cavalls de foc s'entrevassaren entre ells, i Elies pujà al cel en la torbonada» (2 R 2, 11) i «i sorgí el profeta Elies com un foc, amb la paraula cremant com una torxa» (Si 48, 1).

Pensem que l'escena dels profetes és complexa, perquè llur representació no s'adiu exactament amb les Escriptures. És probable que es volguessin representar dos profetes diferents, de manera similar, i d'aquí que se'ls figuri rebent les brases dels serafins, quan les Escriptures només diuen que fou Isaïes a qui li foren donades (Is 6, 6-7). És per això que Ainaud pensà que ambdós profetes encarnen Isaïes i que l'escena respon a una duplicació del mateix personatge mitjançant un eix de simetria. Aquesta hipòtesi no és del tot improbable, però tampoc és agosarat pensar que hi hagués un error en la identificació del profeta acompanyat de la inscripció [E]LIA, ja que opinem que la visió d'Ezequiel s'adiu més al que hom va pintar a l'absis de Santa Maria d'Àneu. També podem seguir la proposta de Durliat, que suggereix que tots els profetes anuncien la vinguda de Crist i per tant no és tan rellevant quin hi ha representat.

La figuració dels serafins respon fidelment a la visió d'Isaïes: «Hi havia serafins damunt d'ell, de sis ales cada un: amb dues es tapaven la cara, amb dues més es cobrien els peus i amb les altres dues volaven» (*Isaïes* 6, 2). Els ulls que cobreixen el cos d'aquests àngels provenen de la visió d'Ezequiel: «Tot el seu cos, l'esquena, les mans i les ales, com també les rodes, eren constel·lades d'ulls tot al voltant [...]» (*Ezequiel* 10, 12). Aquests serafins, segons Isaïes, «[...] es cridaven l'un a l'altre dient: Sant, Sant, Sant» (*Isaïes* 6, 3). Després de lloar Jahvè amb aquestes paraules, Isaïes relata que «va volar aleshores cap a mi un dels serafins, duent a la mà un carbó encès que amb uns molls havia pres de damunt de l'altar. Em va tocar la boca i va dir: Mira que això ha tocat els teus llavis, i la teva iniquitat s'ha esvaït i el teu pecat ha estat esborrat» (*Isaïes* 6, 6-7).

Entre ambdós profetes trobem reproduïdes les rodes de foc, que veié Ezequiel: «Jo mirava els éssers animats i vet aquí a la terra hi havia una roda, vora els quatre éssers animats. I l'aspecte de les rodes i la seva estructura llambrejava com el tarsís» (*Ezequiel* 1, 15-21). Aquest contingut també el recull el mateix profeta en el capítol desè, versicles 6 i 9.

Malgrat les hipòtesis que hem exposat sobre la identificació dels personatges, si acceptem que representen Elies i Isaïes, no fóra agosarat entendre que les rodes de foc, en ésser part de la visió d'Ezequiel, poguessin simbolitzar de manera abstracta aquest profeta. En trobar-se les rodes pintades justament dessota la Verge, en el mateix eix vertical, podríem relacionar aquest profeta amb la Mare de Déu. Durant tot el període altmedieval, aquest profeta es convertí en el més esmentat i representat en l'escenografia mariana a causa de la visió de la porta tancada, interpretada com a metàfora de la concepció virginal del Messies i de la puresa de Maria: «I em va dir Jahveh: Aquesta porta restarà tancada, no serà oberta i ningú no entrarà per ella; perquè Jahveh, el Déu d'Israel, ha entrat per ella; per això restarà tancada» (*Ezequiel* 44, 2). Per consegüent, la porta tancada esdevé símbol de Maria com a portal del cel. Sant Ambròs (339-397) en el sermó de *De institutione virginis*, columna 320, destaca les paraules del profeta Ezequiel i emfasitza la virginitat de Maria alhora que és interpretada com a símbol de tot allò infranquejable i a la vegada sagrat: «[...] Quae est haec porta, nisi Maria, per quam Christus intravit in hunc mundum, quando virginali fusus est partu, et genitalia virginatis claustra non solvit. Mansit intermeratum septum pudoris, et inviolata integritatis duravere signacula, cum exiret ex virgine, cuius altitudinem mundus sustinere non posset. Haec, inquit, porta clausa erit, et non aperietur. Bona porta Maria, quae erat, et non aperiebatur. Transivit per eam Christus, sed non aperivit [...]»

Pensem que les figures eclesiàstiques que apareixen una sobre l'altra en el marge esquerre de la conca absidal degueren estar relacionades amb els cler-

gues que impulsaren la canònica de Santa Maria d'Àneu, per bé que es fa difícil poder-los reconèixer com els donants. La identificació del personatge inferior amb la inscripció CUL / NAD no aporta cap llum sobre a qui podria fer referència. La presència de l'arcàngel Rafael enfront d'aquestes dues figures tonsurades s'ha d'interpretar seguint les paraules del *Llibre de Tobit* 12, 15, quan diu: «Jo sóc Rafael, un dels set àngels, que presenten les oracions dels sants i que tenen accés a la presència de la glòria del Sant.» Creiem que la representació d'aquest arcàngel s'ha de relacionar amb els dos clergues, atès que la funció de sant Rafael és la de custodi dels homes i, per tant, l'intercessor davant de Déu de les peticions dels dos eclesiàstics.

El conjunt de les pintures de Santa Maria d'Àneu destaquen per la seva qualitat tècnica i cromàtica, s'hi pot observar una àmplia paleta de colors definits per un gran domini del dibuix. L'avantguarda d'aquestes pintures queda palesa en les actituds de certs personatges, en especial la dels reis mags, els quals sobrepassen la superfície del marc de la composició. Aquesta mateixa intencionalitat es repeteix en les ales dels serafins. Aquesta novetat compositiva la recordem també a Santa Maria Taüll (la Vall de Boí, Alta Ribagorça) en l'escena de David i Goliat i en l'escena dels Benaurats que presideix la volta de l'església de Sant Víctor de Dòrria (Toses, Ripollès), entre d'altres. Enfront d'un tractament estereotipat del conjunt de les figures que configuren les diverses escenes d'aquest mural, destaca una intencionalitat individualitzadora en els trets fisonòmics dels clergues que apareixen en l'extrem esquerre de l'absis.

Malgrat certes novetats compositives i estilístiques, concretades en un alliberament de la llei del marc i en la voluntat de personalitzar determinades figures, creiem que el conjunt d'aquestes pintures podria relacionar-se amb les obres del Mestre de Pedret i es podrien situar dins el marc cronològic del segle XII.

L'any 2003 s'enllestí una reproducció de les pintures murals per tal d'aplicar-les a l'absis de l'església.

Escultura. Talla

Es té notícia que, fins a l'any 1936, aquesta església conservava una talla romànica de la Mare de Déu, la qual tenia la particularitat de tenir el Nen Jesús dempeus sobre el genoll de Maria. Per dissort aquesta peça desaparegué durant la Guerra Civil juntament amb dos retaules gòtics. No fou fins a l'any 1943 que, per voluntat popular, se'n feu una rèplica que actualment presideix l'altar.

Pica beneitera

A l'interior de l'església es conserva, d'època romànica, una pica beneitera de temàtica excepcional respecte al conjunt d'obres d'aquesta categoria que hom ha estudiat als diferents temples de la vall.

La pica està situada damunt un suport compost per un fust circular entorcillat que descansa sobre una base circular motllurada, enriquida amb repertori zoomòrfic. A la part del vas, de disseny rodó, és on es projecta una decoració singular. A la conca externa de la pica és on hi ha representades dotze figures disposades dempeus sobre eixos de simetria vertical, situats equidistants i amb actituds hieràtiques. Del modelatge d'aquestes figures en destacaríem els caps amb els rostres suggerits per ulls grans i rodons, nas rectilini i boca envoltada per barba i bigoti. Els pentinats, diferenciats, confereixen a cadascun dels personatges una identitat particular. Tots van investits amb túnica i pal·li i sostenen entre les mans un llibre tancat. Creiem que malgrat que els caps no apareguin envoltats per una aurèola circular, es poden identificar com la representació dels dotze apòstols.

L'exquisidesa del treball d'aquesta peça s'allunya clarament de les produccions escultòriques procedents de la manufactura d'artesans aneuencs, la qual es caracteritza per unes composicions arcaïtzants i unes estètiques matusseres que denoten un art popular, ple, emperò, d'expressivitat.

La factura i el modelatge de les figures d'aquesta pica, amb uns tractaments de cabells i unes robes en què es combinen ritmes de traços rectilinis amb d'altres de sinuosos, ens fan pensar que aquesta peça de Santa Maria d'Àneu degué ésser una obra d'importació possiblement de la veïna regió de Comenge o del seu radi d'influència. Si bé el seu estil recorda de lluny obres d'origen hispànic, no creiem que aquesta sigui la seva procedència.

Observats tots i cadascun dels trets i tractaments que ens defineixen la seva estilística, hom creu que aquesta obra és una producció de vers el segle XII, la qual fou possiblement oferta a la canònica de Santa Maria d'Àneu per algun ric senyor o clergue important, en un moment d'esplendor d'aquest cenobi.

Restauracions

Primer quart del segle XX

Com a conseqüència d'un aiguat que inundà Santa Maria d'Àneu, sorgí la necessitat d'elevat l'estructura de l'edifici mig metre. Això fou possible gràcies als ingressos obtinguts per la venda a la Junta de Museus de les pintures que

presidien l'absis, les quals ingressaren al Museu Nacional d'Art de Catalunya l'any 1920.

Any 1950

Calgué efectuar una intervenció a l'espadanya.

Any 1985

El maig d'aquest any s'inicià la primera fase de restauració de la coberta, la qual finalitzà el mes de novembre.

Any 1986

Aquest any es continuaren les obres de la segona fase d'arranjament de la coberta i es procedí a rejuntar els paraments dels murs interiors.

Any 1987

Després de l'incendi dels edificis annexos a l'església produït el 9 de gener de 1986, l'any 1987 es procedia a obrir un callís de separació entre el temple i la casa de pagès contigua. Aquesta actuació permeté trobar l'antic fossar i la primitiva porta meridional.

Aquest mateix any també es procedí a la consolidació de la pica beneitera i al tancament de la porta lateral.

Anys 1990-1992

Es condicionà l'interior de l'església.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

ABADAL, 1926-1952, vol. I, p. 279-288 (doc. I-IV); ADELL, 1986, p. 80; ADELL, CASES i DOMÈNEC, 1993, p. 241-247; ADELL, 1999, p. 114, 115,

116, 117, 118, 119, 120, 123; AINAUD, 1962, p. 17, 19; AINAUD, 1973, p. 72, 83-85; AINAUD, 1980, p. 22-23; AINAUD, 1989, p. 68, 71, 72-74, 79; *Àlbum meravella*, 1929, p. 94, 96; ALCOLEA i SUREDA, 1975, p. 10, 14, 17, 24, 78-80, 92, 102, 148, 170, 172, 174, 194 i làm. 8, 41, 91; ANTHONY, 1951, p. 169-170 i fig. 408-409; «Aplec I de maig», núm. 57, 2003, p. 57; AVILÉS, 1993, p. 33; BARAUT, 1979, p. 34 (doc. 20); BARAUT, 1980, p. 100-101 (doc. 271); BARAUT, 1981, p. 38-40 (doc. 324); BARAUT, 1984-85, p. 145-146 (doc. 1027), p. 165-166 (doc. 1043); BARAUT, 1986, p. 52-56 (doc. 2); BARAUT, 1986-87, p. 29-30 (doc. 1106); BARTOMEU, 1980, p. 139; BASTARDES, 1978, p. 327-332; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 12, 30 (núm. 368), 31 (núm. 369), 32 (núm. 381), 45 (núm. 744), 160 (núm. 54, 113, 187), 161 (núm. 188), 162 (núm. 306, 309-315), 163 (núm. 316-319, 322, 325), 165 (núm. 368-369, 371-372, 375-378), 166 (núm. 381, 383, 388), 167 (núm. 391); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 194 (núm. 1068-1069, 1077, 1214-1215); BOUSQUET, 1974, p. 13; BURON, 1977, p. 239; BURON, 1980, p. 260; BURON, 1994, p. 132; CAMÓN AZNAR, 1961, p. 187, 191; CAMÓS, 1949, p. 331; CAMP, 1984, p. 9, 57, 72; CAMPS, 2002, p. 37-40; CARBONELL, 1974, p. 67-68 i fig. 203-204; CARBONELL, 1984, p. 34, 43, 49, 62, 94, 96-97; CARBONELL, 1997, p. 40-46, 50-51, 55; *Catàleg del Museu d'Art de Catalunya*, 1936, p. 22 i fig. 14; *Catàleg de monuments i conjunts històrico-artístics de Catalunya*, 1990, p. 202; *Catalunya romànica: Guies*, p. 63-66; CORBELLA, 1990, núm. 2, p. 8; COOK i GUDIOL, 1950, p. 57-58 i fig. 35-36; COOK, 1956, p. 21-22; CORBELLA, 1992, núm. 12, p. 10; DALMASES i JOSÉ, 1986, p. 100, 159, 175, 177, 179-180, 271-273; DEMUS, 1970, p. 170 i fig. 158; DURLIAT, 1967, p. 156-157, fig. 119 i làm. III; DURLIAT, 1973, p. 7-16; DURLIAT, 1974, p. 109-112, fig 6-7; DURLIAT, 1982, p. 197, 415; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 40; *Els 40 millors racons del Pirineu*, 2005, p. 64; ENRÍQUEZ, 1976, p. 31, 32; ESPINÀS, 1958, p. 27; FARRÉ, 1983, p. 30-33; FOLCH I TORRES, 1926, p. 140; FOLCH I TORRES, 1929, vol. II, p. 119 i fig. 225; FOLCH I TORRES, 1955, p. 232, 237, 334 i làm. VIII; GAVÍN, 1981, p. 142 i 143; GRABAR, 1958, p. 71; *Las grandes creaciones del arte español*, vol. IV; GUDIOL i CUNILL, 1927, p. 371-387 i fig. 137-143; GUDIOL RICART, 1958, vol. 1, p. 193 i fig. 2; GUDIOL RICART, 1974, p. 171 (fig. 140) i p. 172; GUDIOL i GAYA, 1948, p. 34; *La guia RACC de Catalunya*, 2005, p. 55; JOLIS i SIMÓ, 1961, p. 38; JUNYENT, 1975, p. 186; JUNYENT, 1980a, p. 293; JUNYENT, 1980b, p. 200; KUHN, 1930, p. 45-46 i làm. XLI-XLII; *Llibre de visites*, núm. 31, 1574, folis 284r-286v; LLORET, 1984, p. 114-116; MADDOZ, 1985, vol. I, p. 55; «Mare de Déu d'Àneu», núm. 52, 2002, p. 25; MARTÍNEZ, 1991, p. 101; *Memòria del Consell Cultural de les Valls d'Àneu*, 1991, p. 20; MESTRE i ADELL, 1999,

p. 99-100; Miquel, 1945-1947, p. 60-61 (doc. 46), p. 63-64 (doc. 49), p. 64-65 (doc. 50); MOLINÉ, 1981, p. 387-513; MOLINÉ, 1982, p. 331-422; MÓRA, 1995, p. 8, 10; OLAGUER-FELIU, 1989, p. 26; PAGÈS, 1999, p. 65-77; PAGÈS, 2004, p. 91-107; PIJOAN i GUDIOL, 1948, p. 144-145 i làm. 56-59; *Les pintures murals catalanes*. Fascicle III, 1907-1921, p. 37-43 i làm. XVI; PI, 1999, núm. 43, p. 23; PLADEVALL, 1989, p. 329-330; POST, 1930, p. 136-139, fig. 20-21; PUIG i CADAFALCH, 1983, vol. II, p. 233-236, 464-465, 476, 508, 568; PUIG i FERRETÉ, 1991, vol. II, p. 16-17 (doc. 25), p. 33-35 (doc. 47), p. 69-70 (doc. 99), p. 74 (doc. 106), p. 96 (doc. 136), p. 109-111 (doc. 153), p. 154-155 (doc. 222), p. 210-212 (doc. 312), p. 228-229 (doc. 401), p. 304-306 (doc. 440), p. 401-402 (*fals de Gerri II*), p. 414-416 (*fals de Burgal I*), p. 416 (*fals de Burgal II*); RELLA, 1993, p. 329-334; RELLA i CORBELLA, 1987; ROCAFORT, s. a., p. 660, 687, 746; ROCAFORT, 1901, p. 261-262; RICHERT, 1926, p. 22 i fig. 9-10; «Santa Maria d'Àneu», 1991, p. 20; «Santa Maria d'Àneu», 2002, p. 82, 91; «Santa Maria d'Àneu», 2003, p. 83; «Santa Maria d'Àneu», 2003, p. 47, 99; SUDRIÀ, 1993, p. 57, 71, 85-88, 101; SUREDA, 1981, p. 281-282; VERRIÉ, 1955, p. 150; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 419; WETTSTEIN, 1971, p. 107; WHITEHILL, 1973, p. 45; YARZA, 1979, p. 220, 222.

RELACIÓ D'ESGLÉSIES
DE DIFÍCIL CATALOGACIÓ

BERRÓS SOBIRÀ, Sant Quirze

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Berrós Sobirà

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 10' 09"; latitud 42° 34' 35"

Coordenades UTM: 3491 47158

Notícies històriques

L'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell (segle IX) cita, entre les esglésies de la vall d'Àneu, la parròquia de *Borrosso*: «Anabiensis [...] cum eius parrochias, idest Borrosso.» Aquesta notícia implica l'existència d'un lloc de culte, un temple, construcció que hem de pensar que era preromànica. Històricament hi ha dos nuclis de població —Berrós Sobirà i Berrós Jussà— amb els seus respectius temples, Sant Quirze i Sant Jaume. Aquests dos nuclis de poblament han perdurat fins a l'actualitat, en què han quedat despoblats.

Si pensem que aquesta dualitat existia en el moment de la redacció de l'acta de consagració, hem de creure que aquesta podia fer referència a Berrós Sobirà, que té dedicada la seva església a sant Quirze, advocació de culte segurament més antic que sant Jaume, la devoció del qual no es popularitzà fins al segle XI.

La possibilitat que Berrós Sobirà fos una força o nucli de poblament fortificat i més antic que Berrós Jussà és simplement una hipòtesi que sorgeix en comparar-ho amb l'existència dels nuclis sobirans d'aquestes contrades del Pallars, com és per exemple la força d'Àreu (Alins de Vallferrera).

Amb tot, l'actual església és molt modificada. Si bé la seva planimetria i aspecte exterior ens podrien fer pensar en un origen medieval, el seu interior, cobert amb volta d'aresta i l'emblanquinat que el cobreix, no permet aventurar una hipòtesi sense una prospecció arqueològica.

L'única notícia documental de Berrós Sobirà prové del capbreu llevador de la comanda de Susterris, de l'any 1378, en el qual s'especifica que hi tenia sis homes, un alberg, tres terres, un mas, una vinya i un canemar.

Al fogatjament del 1553 no hi consta Berrós Sobirà, però sí que hi és al de 1595 amb deu focs. Al segle XIX, Pascual Madoz escriu que Berrós Sobirà tenia encara església amb categoria parroquial, si bé era sufragània de la de Berrós Jussà. Berrós Sobirà tenia encara sis cases, cinc focs i vint-i-nou habitants.

Bibliografia

BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, 1999, núm. 48, p. 64; BLANCO, JIMÉNEZ i REL·LA, 2002, p. 39 (núm. 471); BLANCO, GABRIEL i REL·LA, 2003, p. 27 (núm. 1062), 100 (núm. 1159), 101 (núm. 1165), 188 (núm. 1159, 1165); CAMP, 1984, p. 69; CASES, 1993, p. 63; GAVÍN, 1981, p. 80; LLORET, 1984, p. 112; MADOZ, 1985, vol. I, p. 354; REL·LA, 1993, p. 322; «Sant Quirze de Berrós Sobirà», 1999, p. 64; SUDRIÀ, 1993, p. 73, 97.

BURGO, Sant Joan

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Burgo

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 09' 16"; latitud 42° 36' 50"

Coordenades UTM: 3483 47201

Notícies històriques

La parròquia de Burgo apareix esmentada en l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell: «Anabiensis [...] cum eius parrochias [...] seu Burgi.»

L'any 1036, el comte Bernat I de Pallars Sobirà i la seva mare Estefania vengueren la vila de Burgo a un tal Miró Bardina. Deu anys més tard, acomplint el seu testament, els fills de Miró donaren al monestir de Sant Miquel de Cuixà la vila de *Burgos*, situada a la vall d'Àneu, amb totes les terres i pertinençes compreses al seu terme, així com l'església dedicada a sant Joan, amb les seves dècimes, primícies i el cementiri.

En els censos del segle XVI, Burgo tenia tres focs l'any 1553 i set l'any 1595. Segons Pascual Madoz, a la primera meitat del segle XIX, Burgo tenia set cases, deu focs i seixanta habitants.

Bibliografia

BARAUT, 1986, p. 52-56 (doc. 2); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 190 (núm. 1219-1220); «Burgo», 1989, p. 421; CAMP, 1984, p. 78; CASES, 1993, p. 64; LLORET, 1984, p. 114; MADDOZ, 1985, vol. I, p. 377; RELLA, 1993, p. 180; ROCAFORT, s. a., p. 745; SUDRIÀ, 1993, p. 121.

ESPOT, Santa Llogaia

Renom: ESPOT, Santa Llogària

Municipi: Espot

Agregat o lloc: Espot

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 05' 14"; latitud 42° 34' 35"

Coordenades UTM: 3432 47160

Notícies històriques

La parròquia d'Espot és esmentada a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell: «Anabiensis [...] cum eius parrochias [...] et Spotu.» Si bé no hi ha més notícies documentals de la parròquia en època medieval, sí que trobem referències a la vila d'Espot.

L'any 1066, en una convenença entre Artau I de Pallars Sobirà i Ramon V de Pallars Jussà, se cita la «vall de Spot». El 1082, el monestir de Gerri rebé del comte de Pallars Sobirà «in Espot dono atque concedo Seguinum cum suo alode et servicium». L'any 1094 Ramon V donà a Artau II la vall d'Espot.

L'abat Hug de Gerri cedí, l'any 1203, un «capud mansa [...] en Espot» a Ramon de Castellvell i al seu germà. Aquest mateix capmàs se cita com a possessió del cenobi els anys 1338 i 1344, el qual era arrendat al prior per l'abat.

En el capbreu de la comanda de Susterris de l'any 1378 s'esmenta que aquesta posseïa un home i un alberg a la vila d'Espot.

En el fogatjament de 1553 Espot tenia vint focs, que es triplicaren l'any 1595. Com en molts altres indrets, degué ésser a partir d'aquesta data quan es conferí a la parròquia el seu aspecte actual. Segons Pascual Madoz, a la primera meitat del segle XIX, la vila d'Espot tenia setanta-vuit cases, seixanta-dos focs i tres-cents setanta-quatre habitants.

Bibliografia

BARAUT, 1986, p. 52-56 (doc. 2); BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 26 (núm. 165), 174 (núm. 162); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 123 (núm. 1237), 201 (núm. 1237), 202 (núm. 1516-1517); CAMP, 1984, p. 69; CASES, 1993, p. 58-59; CORBELLA, 1992, núm. 12, p. 9; *Els 40 millors racons del Pirineu*, 2005, p. 61; GAVÍN, 1981, p. 48; LLORET, 1984, p. 123; PUIG I FERRATÉ, 1991, vol. II, p. 16-17 (doc. 25), p. 136-137 (doc. 191); RELLA, 1993, p. 266; SUDRIÀ, 1993, p. 156.

ESTERRI D'ÀNEU, Sant Vicenç

Renom: No se'n coneix

Municipi: Esterri d'Àneu

Agregat o lloc: -

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 07' 24"; latitud 42° 37' 35"

Coordenades UTM: 3463 47215

Notícies històriques

El segon nucli d'Esterri és el jussà, agrupat a l'entorn de l'església de Sant Vicenç, situada al raval sud de la població, a tocar de la plaça del Bon Consell. Aquesta església tingué cementiri, que fou el del poble d'Esterri fins a l'any 1960. En el segle XVIII es construí la moderna parròquia de Sant Vicenç, equidistant de Sant Pere Sobirà i de Sant Vicenç Jussà.

En el capbreu de la comanda de Susterris de 1378, aquesta tenia a la vila d'Esterri d'Àneu un home i una terra.

Esterri fou la capital de la vall a partir del segle XVI en perdre aquesta categoria la població de València d'Àneu. Per això podem explicar el creixement demogràfic del segle XVI: l'any 1553 tenia vint-i-sis focs i l'any 1595 en tenia noranta. Tot i el despoblament ocasionat per la primera guerra carlina, Pascual Madoz, l'any 1845, aporta la notícia que hi ha cent cases, setanta-quatre focs i quatre-centes quaranta-tres ànimes.

Bibliografia

ADELL, 1993, p. 59; ADELL, 1999, p. 122; BERTRAN, 1986-87, p. 386; CORBELLA, 1990, núm. 2, p. 8; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 40; ENRÍQUEZ, 1976, p. 30; GAVÍN, 1981, p. 60; LLORET, 1984, p. 100; MADOZ, 1985, vol. I, p. 505; RELLA, 1993, p. 95-96, 103-104; ROCAFORT, s. a., p. 685; «Sant Vicenç d'Esterri d'Àneu», núm. 8, 1992, p. 17; SUDRIÀ, 1993, p. 78.

JOU, Sant Pere

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Jou

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 06' 59"; latitud 42° 35' 55"

Coordenades UTM: 3452 47182

Notícies històriques

La parròquia de Jou apareix esmentada en l'acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell, en què se cita dins la vall «Anabiensis [...] cum eius parrochias [...] cum Iouo.»

En la convinença de l'any 1094 entre els comtes de Pallars, Artau II de Pallars Sobirà rep de Ramon V de Pallars Jussà els béns que havien estat pactats anteriorment entre Artau I i el mateix Ramon V. En aquest document se cita, entre d'altres de la vall, la «villam Ove», que s'ha identificat amb Jou.

En el capbreu llevador de la comanda de Susterris, de l'any 1378, s'esmenta que aquesta tenia un home i un alberg a Jou.

De l'edificació altmedieval, hom pot veure'n escassos vestigis al cementiri situat a llevant del poble.

En el fogatjament de 1553, Jou tenia dotze habitants i en el de 1595 n'hi havia quaranta. Degué ésser a partir d'aquest moment que s'abandonà la parròquia del fossar per construir l'actual edifici d'època moderna. Segons Pascual Madoz, l'any 1845, a Jou hi havia dinou cases, dotze focs i setanta habitants.

Bibliografia

BARAUT, 1986, p. 52-56, doc. 2; BERTRAN, 1986-87, p. 386; BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 211 (núm. 891-892), 212 (núm. 946), 213 (núm.

1204); BOLÒS, CASES i CASTAÑÉ, 1993, p. 63; CAMP, 1984, p. 70; *La guia RACC de Catalunya*, 2005, p. 56; LLORET, 1984, p. 112; MADÓZ, 1985, vol. II, p. 22; ROCAFORT, s. a., p. 705; RELLA, 1993, p. 232; SUDRIÀ, 1993, p. 128, 141-143.

LLAVORRE, Sant Miquel

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Llavorre

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 09' 24"; latitud 42° 36' 30"

Coordenades UTM: 3485 47192

Notícies històriques

L'església de Sant Miquel de Llavorre, amb el seu esvelt campanar, presenta totes les característiques d'un edifici del segle XVII o XVIII. Emperò, l'advocació a l'arcàngel sant Miquel és, en principi, pròpia d'un temple medieval, més concretament altmedieval, i es torna quasi impossible considerarla d'època moderna.

És difícil d'explicar la possibilitat de construir un edifici tan important, després d'un període de màxima decadència, amb l'escàs potencial demogràfic i econòmic d'aquesta parròquia. Tanmateix sí que es degué arranjar l'edifici per intentar-lo modernitzar i s'hi va edificar un campanar per demostrar el poder i la personalitat de la població.

Pensem que en aquests segles XVII i XVIII el campanar va tornar a ésser quelcom important, oblidant l'antiga prescripció feta per sant Bernat de Claravall contra aquesta construcció i que va donar lloc a la seva absència durant el gòtic.

L'estudi arqueològic podria valorar la possibilitat de les restes medievals i el seu aprofitament en el període modern. Recordem, entre d'altres descobertes amagades per l'arquitectura moderna, el cas de Sant Víctor de Dòrria (Toses, Ripollès).

En els censos del segle XVI, a Llavorre hi havia el 1553 cinc focs, i vuit l'any 1595. Segons Pascual Madoz, al segle XIX, Llavorre tenia sis cases, nou focs i cinquanta-cinc habitants.

Bibliografia

BLANCO, JIMÉNEZ i RELLA, 2002, p. 35 (núm. 433); BLANCO, GABRIEL i RELLA, 2003, p. 214 (núm. 1216-1217); CAMP, 1984, p. 78; GAVÍN, 1981, p. 144; LLORET, 1984, p. 114; MADDOZ, 1985, vol. II, p. 93; RELLA, 1993, p. 182; ROCAFORT, s. a., p. 745; SUDRIÀ, 1993, p. 122-123.

UNARRE, Sant Julià

Renom: No se'n coneix

Municipi: La Guingueta d'Àneu

Agregat o lloc: Unarre

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 09' 04"; latitud 42° 38' 05"

Coordenades UTM: 3484 47220

Notícies històriques

La documentació medieval que fa referència a la vila d'Unarre és força abundant si la comparem amb d'altres indrets de la vall d'Àneu. L'any 1046, en la donació de la vila de Burgo al monestir de Sant Miquel de Cuixà, s'esmenta, entre els seus límits, la «vall Unar».

L'any 1090, se cita Unarre en l'*excusatum* que el comte Artau II de Pallars Sobirà amb la seva muller Eslonça i altres familiars donaren al monestir de Gerri. En aquest document hi apareix un tal «Raimundum Asner, de Unarre cum Pura socru sua.» La comtessa Eslonça, esposa de l'esmentat comte, llegà en el seu testament, de vers 1112, un home que tenia a Unarre a Santa Maria d'Àneu.

Ramon de Castellvell, l'any 1203, rebé de l'abat Hug del monestir de Santa Maria de Gerri, entre d'altres, un «capud mansa [...] in valle d.Unarre» de per vida.

La primera notícia que tenim de l'església d'Unarre és de l'any 1373. No se cita l'advocació de la parròquia i només s'esmenta que l'ardiaca d'Unarre és Pere d'Estaís.

Unarre tenia set focs l'any 1553, que passaren a divuit l'any 1595. Degué ésser en l'època moderna que es bastí la nova església parroquial. Segons Pascual Madoz, a la primera meitat del segle XIX, Unarre tenia tretze cases, cinc focs i noranta-sis veïns.

Escultura

En una fornícula damunt la porta hom conserva un baix relleu que representa Crist Crucificat amb la Mare de Déu i Sant Joan, a banda i banda a la part inferior, i el Sol i la Lluna, a la part superior. Per les característiques formals creiem que es una peça d'estil goticitzant.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 63-64; BLANCO, JIMÉNEZ i REL·LA, 2002, p. 34 (núm. 423), 218 (núm. 346), 220 (núm. 817); BLANCO, GABRIEL i REL·LA, 2003, p. 149 (núm. 1053), 150 (núm. 936), 225 (núm. 937, 1052), 226 (núm. 1211); CAMP, 1984, p. 76; CORBEL·LA, 1992, núm. 12, p. 10-11; *Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*, 2005, p. 41; *Els 40 millors racons del Pirineu*, 2005, p. 64; ENRÍQUEZ, 1976, p. 32; *La guia RACC de Catalunya*, 2005, p. 54; LLORET, 1984, p. 113; Madoz, 1985, vol. II, p. 452; MÓRA, 1990, p. 8; MÓRA, 1992, núm. 9, p. 10; MÓRA, 2000, núm. 47, p. 18; PUIG i FERRATÉ, 1991, vol. II, p. 33-35 (doc. 47), p. 136-137 (doc. 191); REGO, 2000, p. 82; REL·LA, 1993, p. 177; ROCAFORT, s. a., p. 745; «Sant Julià d'Unarre», 2002, p. 91; SUDRIÀ, 1993, p. 106-107.

CONCLUSIONS

A la vall d'Àneu, integrada en la comarca del Pallars Sobirà, és on s'aplega més diversitat de manifestacions artístiques del període altmedieval. Hom hi pot estudiar interessants monuments arquitectònics com el campanar de torre quadrada del conjunt de Sant Just i Sant Pastor de Son, el qual és comparable per la majestuositat, com a símbol de poder, i per la importància arquitectònica amb les construccions homònimes que presideixen les edificacions romàniques de la vall de Boí (Alta Ribagorça), per esmentar els exemples de cloquers monumentals més propers al del poble de Son.

Malgrat l'esforç i l'interès de les entitats responsables, que han vetllat per la consolidació i restauració del patrimoni de la vall d'Àneu, hem de lamentar que alguns edificis, en els quals encara no s'ha actuat, es trobin en un estat de conservació millorable. Aquest fet conduirà a un procés de deteriorament que finalitzarà en un enrunament natural de l'edifici. Aquesta constatació es veu agreujada per les inclemències climàtiques que pateix la vall durant força mesos de l'any.

La modernitat i la necessitat d'obrir vies de comunicació entre els petits nuclis de poblament de la vall ha estat un altre factor determinant alhora de valorar la pèrdua d'edificacions del període romànic. Sovint aquest ha estat el motiu de la desaparició d'esglésies rurals, com Sant Jaume de Jou o Santa Maria de Belleró, testimonis de modestos nuclis de població, ramaders i agrícoles, els quals es troben escampats per tota la vall.

L'estudi de les característiques constructives d'un total de trenta esglésies classificades dins el període altmedieval ens ha permès de valorar que els edificis romànics de la vall d'Àneu foren, en general, notablement modificats en el decurs dels segles XVII i XVIII. Observem que les esglésies analitzades corresponen, majoritàriament, al tipus d'edificis d'una sola nau amb absis a la capçalera orientat a llevant. Hi ha, emperò, un conjunt de temples que resolen la construcció amb plantes de tipus basilical de tres naus amb els corresponents absis. Les trobem a Sant Joan d'Aurós, Sant Joan d'Isil o Sant Pere de Sorpe.

L'augment de la feligresia i la riquesa socioeconòmica de la vall són les causes a les quals hem d'atribuir les modificacions que actualment emmascaren els prototipus medievals amb afegitons de capelles, naus laterals i la pràctica totalitat dels cloquers amb torres de planta quadrada, cossos prismàtics i cobertes piramidals, els quals imprimeixen una empremta que dona personalitat a la majoria d'edificacions romàniques d'aquesta vall pirinenca.

Hem de destacar que, comparativament amb les esglésies estudiades de la vall Ferrera i la coma de Burg, on han perdurat, fins als nostres dies, edificis molt interessants de tipologia preromànica, a la vall d'Àneu, per bé que l'acta de consagració de la Seu d'Urgell (segle IX) esmenti deu parròquies d'aquesta contrada, tan sols han estat dos els edificis, Sant Serni d'Àrreu i Sant Jaume de Berrós Jussà, en els quals hom ha pogut intuir que la planimetria encara conserva les solucions arquitectòniques emprades en els segles IX i X.

Hem de destacar, també, que malgrat que la majoria de les edificacions de la vall d'Àneu són del segle XII, la decoració dels absis i la manera en què es resolen les obertures de les finestres segueixen encara els models i les solucions arquitectòniques pròpies de la centúria anterior. Són temples erigits per uns mestres d'obres que es mantenen fidels a l'estil llombard, potser a causa de les dificultats orogràfiques del terreny, que impedièn la penetració dels corrents estilístics que marcaven la modernitat en altres contrades catalanes on les manifestacions artístiques denoten una major permeabilitat de les novetats constructives i estètiques que s'originen al sud de França i en el món italià. Allò que sí sembla evident és que la vall d'Àneu rep una influència de les tendències artístiques de la Vall d'Aran, l'origen de la qual, pensem, s'ha de cercar en els dictats i repertoris del bisbat de Comenge.

Hom ha observat que tots els temples estudiats tenen un denominador comú: la manera de construir el parament. Aquest és treballat amb carreuons, de mesures més o menys regulars, disposat seguint projeccions que tendeixen a l'horitzontalitat. En alguns edificis hi hem observat, emperò, una intencionalitat decorativa que es tradueix en la utilització de pedra rogenca per destacar les dovelles de les finestres i els diferents motius ornamentals, arcuacions cegues, mènsules, dents de serra, etc., que es disposen sota el ràfec de les cornises.

Pel que fa als repertoris ornamentals emprats, existeixen contrastos evidents segons on es trobi ubicada l'església. Les edificacions erigides a la conca de la Noguera Pallaresa i aquelles que es construeixen en direcció sud presenten les portalades i les façanes principals decorades amb uns programes ornamentals que es repeteixen, amb petites variacions, en totes les esglésies que hem analitzat. En d'altres, la senzillesa i la rusticitat de la tradició llombarda és la principal característica a destacar.

L'estudi de les mesures dels edificis permet concloure que les esglésies d'una sola nau amb absis a la capçalera estan construïdes seguint les proporcions pròpies del període romànic i que no s'allunyen de les grandàries de les altres edificacions romàniques d'arreu de Catalunya i, en concret, de les estudiades a la veïna vall Ferrera i la coma de Burg. En aquest mateix sentit podríem parlar d'aquelles que presenten una planta basilical en tres naus.

El conjunt de les esglésies de la vall d'Àneu resulta molt interessant d'investigar des del punt de vista plàstic, ja que hi trobem excepcionals mostres tant de pintura com d'escultura. Les primeres es concreten en les pintures murals que decoraven les esglésies de Sant Pere de Sorpe, Santa Maria d'Àneu, Sant Pere el Vell o de Can Carrera, entre d'altres, les quals presenten uns programes iconogràfics que despleguen extensos continguts temàtics de l'Antic Testament i del Nou que ens transmeten amplis missatges de complex contingut simbòlic. Procedents de l'església de Sant Pere d'Aurós, es conserven dos plafons d'altar pintats sobre fusta, d'especial interès pel moment estilístic i cronològic que determinen.

Les manifestacions d'escultura monumental aplicada a les façanes presenten un tractament comú en tots aquells edificis en què apareixen, la qual cosa els emparenta estilísticament. Hom observa correspondències en les representacions dels trets fisonòmics dels rostres així com en la forma de tractar el relleu de les figures, que en tots els casos és suau, poc pronunciat i arrodonit. Aquests ítems plàstics una vegada més ens condueixen a relacionar-los amb els models i repertoris procedents dels tallers que actuaren en les edificacions de la veïna Vall d'Aran i de la propera regió que domina el bisbat de Comenge. Les produccions d'aquests artesans són pròpies d'un art rústic i tenen un fort accent popular, el qual es caracteritza, sovint, per la notable expressivitat que desprenen, que imprimeix una empremta que dóna una particular personalitat a totes les produccions escultòriques de la vall d'Àneu. En són exemples rellevants la varietat temàtica de les façanes de Sant Joan d'Isil, Sant Lliser d'Alós d'Isil i Sant Llorenç d'Isavarre i, més modestament, el de l'església d'Escalarre directament relacionada amb la porta de Sant Martí de Borén.

Aquesta unitat estilística que acabem de comentar per a les escultures que omplen les façanes dels edificis, concretada en els modelatges suaus dibuixats en baix relleu, es repeteix en les obres d'art moble que es conserven, actualment, a l'interior dels temples. Ens referim a les piques baptismals, les piques beneiteres i les piques d'oli que hom ha pogut estudiar en un nombre important d'edificis d'aquesta vall.

Aquestes peces, en general, són treballades en baix relleu amb les escenes cisellades damunt de materials poc nobles. En els repertoris hi trobem uns temaris constants: un lleó o una lleona somrient, pel que fa a les piques d'oli; i

programes zoomòrfics, fitomòrfics i geomètrics en la major part de les piques baptismals i beneiteres que hem analitzat. És una excepcionalitat la presència d'elements antropomòrfics que hom troba en la pica beneitera que es conserva a l'església de Santa Maria d'Àneu.

En el terreny iconogràfic, el contingut i missatge simbòlics que transmeten les escultures que apareixen figurades a les façanes de les esglésies i en altres objectes de funció litúrgica és moralitzant, i creiem que té la finalitat de fer palès el camí de la salvació en Crist a tota la humanitat.

En conclusió direm que hi ha un inqüestionable denominador comú en la forma en què són representats els elements figuratius de la vall d'Àneu i els de la Vall d'Aran, tant si són d'origen cristològic (crismons trinitaris), a la Vall d'Aran, com si en la composició hi intervenen representacions antropomòrfiques i fitomòrfiques i fins i tot zoomòrfiques, a la vall d'Àneu. L'expressivitat plàstica de les escenes treballades, de forma força generalitzada, s'assoleix per mitjà d'uns modelatges arrodonits amb els trets esquemàtics i convencionals, i presenta una rusticitat que els confereix una estètica popular. Aquest conjunt de característiques ens permet intuir que en aquesta zona degué trobar-se actiu, a cavall del segle XII i XIII, un taller itinerant, els artífexs del qual deixaren ben palesa la seva empremta en aquelles contrades que se circumscriuen a les valls araneses i del Pallars Sobirà.

ANNEX

Τῷ ἀγίῳ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ (PG 43, 440. 452. 461. 464.)

Τί τοῦτο; σήμερον σιγή πολλή ἐν τῇ γῆ· σιγή πολλή καὶ ἡρεμία λοιπόν· σιγή πολλή, ὅτι ὁ Βασιλεὺς ὑπνοῖ· γῆ ἐφοβήθη καὶ ἠσύχασεν, ὅτι ὁ Θεὸς σαρκὶ ὑπνώσασκε, καὶ τοὺς ἀπ' αἰῶνος ὑπνοῦντας ἀνέστησεν. Ὁ Θεὸς ἐν σαρκὶ τέθηκε, καὶ ὁ ἄδης ἐτρόμαξεν. Ὁ Θεὸς πρὸς βραχὺ ὑπνώσασκε, καὶ τοὺς ἐν τῷ ἄδῃ ἐξήγειρε.

Ὅντως τὸν πρωτόπλαστον ὡς ἀπολωλὸς πρόβατον ἐπιζητήσαι πορεύεται. Πάντως καὶ τοὺς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθημένους βούλεται ἐπισκέψασθαι· πάντως τὸν αἰχμάλωτον Ἀδὰμ, καὶ τὴν συναιχμάλωτον Εὐαν τῶν ὀδθῶν λύσαι πορεύεται ὁ Θεὸς, καὶ υἱὸς αὐτῆς [ὄθεν καὶ υἱὸς αὐτοῦ ἀναδέδεικται].

Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα τοῦ Ἀδὰμ πρὸς πάντας τοὺς συγκαταδίκους αὐτοῦ λέγοντος, εἰσῆλθεν ὁ Δεσπότης πρὸς αὐτοὺς, τὸ νικητικὸν ὄπλον τοῦ σταυροῦ κατέχων. Ὅν ἰδὼν ὁ Ἀδὰμ ὁ πρωτόπλαστος, καὶ τῇ ἐκπλήξει τὸ στήθος τύψας, ἐβόησεν πρὸς πάντας, καὶ εἶπεν· Ὁ Κύριός μου μετὰ πάντων. Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Χριστὸς, λέγει τῷ Ἀδὰμ· Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου· καὶ κρατήσας αὐτοῦ τῆς χειρὸς ἀνίστησι, λέγων· Ἐγειρε, ὁ καθεύδων, καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιφάσκει σοὶ ὁ Χριστὸς.

Ἐγὼ ὁ Θεὸς σου, ὁ διὰ σὲ γενόμενος υἱὸς σου, ὁ διὰ σὲ καὶ τοὺς ἀπὸ σοῦ, νῦν λέγων καὶ κατ' ἐξουσίαν ἐπιτρέπων τοῖς ἐν δεσμοῖς· Ἐξέλθετε, καὶ τοῖς ἐν σκότει· Φωτίσθητε, καὶ τοῖς κεκοιμημένοις· Ἀνάστητε.

Σοὶ διακελεύομαι· Ἔγειρε, ὁ καθεύδων· οὐ γὰρ διὰ τοῦτό σε πεποίηκα, ἵνα ἐν ἄδῃ κατέχη δέσμιος· Ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν· ἐγὼ εἰμί ἢ ζωὴ τῶν νεκρῶν· Ἀνάστα, πλάσμα τὸ ἐμὸν, ἀνάστα, μορφή ἢ ἐμὴ, καὶ κατ' εἰκόνα ἐμὴν γεγεννημένη· Ἔγειρε, ἄγωμεν ἐντεῦθεν· σὺ γὰρ ἐν ἐμοὶ, κάγω ἐν σοί, ἐν καὶ ἀδιαίρετον ὑπάρχομεν πρόσωπον.

Διὰ σέ ὁ Θεός σου γέγονα υἱός σου· διὰ σέ ὁ Δεσπότης, ἔλαβον τὴν σὴν μορφήν τοῦ δούλου· διὰ σέ ὁ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν ἦλθον ἐπὶ γῆς καὶ ὑποκάτω γῆς· διὰ σέ τὸν ἄνθρωπον γέγονα ὡσεὶ ἄνθρωπος ἀβोधήτος, ἐν νεκροῖς ἐλεύθερος· διὰ σέ τὸν ἀπὸ κήπου ἐξελθόντα ἀπὸ κήπου Ἰουδαίους παρεδόθη, καὶ ἐν κήπῳ ἐσταυρώθη.

Ἴδε τοῦ προσώπου μου τὰ ἐμπτύσματα, ἅπερ διὰ σέ κατεδεξάμην, ἵνα σε ἀποκαταστήσω εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐμφύσημα· Ἴδε μου τῶν σιαγόνων τὰ ραπίσματα, ἃ κατεδεξάμην, ἵνα σου τὴν διαστραφεῖσαν μορφήν ἐπανορθώσω εἰς τὸ κατ' εἰκόνα μου.

Ἴδε μου τοῦ νώτου τὴν φραγγέλλωσιν, ἣν κατεδεξάμην, ἵνα σκορπίσω τῶν ἁμαρτιῶν σου τὸ φορτίον τὸ ἐπὶ τοῦ νώτου κείμενον· Ἴδε μου τὰς προσηλωθείσας χεῖρας ἐν τῷ ξύλῳ καλῶς, διὰ σέ τὸν ἐκτείναντα τὴν χεῖρα ἐν τῷ ξύλῳ κακῶς.

Ἔπνωσα ἐν τῷ σταυρῷ, καὶ ῥομφαία ἐνύχθη τὴν πλευρὰν, διὰ σέ τὸν ἐν παραδείσῳ ὑπνώσαντα, καὶ τὴν Εὐὰν ἐκ πλευρᾶς ἐξενέγκαντα· Ἡ ἐμὴ πλευρὰ ἰάσατο τὸ ἄλγος τῆς πλευρᾶς· ὁ ἐμὸς ὕπνος ἐξάξει σε ἐκ τοῦ ἐν ἄδῃ ὕπνου· ἢ ἐμὴ ῥομφαία ἔστησε τὴν κατὰ σοῦ στρεφομένην ῥομφαίαν.

Λοιπὸν ἔγειρε, ἄγωμεν ἐντεῦθεν· Ἐξήγαγέ σε ὁ ἐχυρός ἀπὸ γῆς παραδείσου· ἀποκαθιστῶ σε οὐκέτι ἐν παραδείσῳ, ἀλλ' ἐν οὐρανίῳ θρόνῳ· Ἐκώλυσά σε τοῦ ξύλου τοῦ τυπικοῦ τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἰδοὺ αὐτὸς ἐγὼ ἠνώθη σοὶ ἢ ζωὴ· Ἔταξα τὰ χερουβὶμ δουλοπρεπῶς φυλάττειν σε· ποιῶ τὰ χερουβὶμ θεοπρεπῶς προσκυνῆσαι σε.

Χερουβικὸς θρόνος ἠϋτρέπισται· οἱ ἀναφέροντες ὄξεις τε καὶ ἔτοιμοι· ὁ νιμφῶν παρεσκεύασται· ἐδέσματα ἔτοιμα· αἱ αἰώνιοι σκηναὶ καὶ μοναὶ ἔτοιμοι· οἱ θησαυροὶ τῶν ἀγαθῶν ἀνεώχθησαν, ἢ τῶν οὐρανῶν βασιλεία πρὸ αἰώνων ἡτοίμασται.

Gran Dissabte Sant

Què és, això? Avui hi ha un gran silenci a la terra; el que resta és un gran silenci i solitud. Un gran silenci, perquè el rei dorm. La terra s'ha esgarrifat i ha restat immòbil perquè Déu s'ha adormit en la carn i ha ressuscitat els qui dormien ja secularment. Déu ha mort en la carn i l'abisme se n'ha estremit. Déu, que s'ha adormit per poc temps, ha desvetllat els de l'abisme.

És ben cert que ve a cercar el primer home com si aquest fos l'ovella perduda. Ve a veure de totes passades els qui seuen en la tenebra i en l'ombra de la mort; sigui com sigui, Déu i el seu Fill s'adrecen a alliberar de llurs dolors Adam esclavitzat i Eva ensems, també captiva.

El Senyor va entrar on eren ells; duia l'arma vencedora, la creu. Adam, el primer home, la va veure, i tot colpint-se el pit per l'esbalaïment, cridà tot-hom, i els va dir: «El meu Senyor és amb tots.» Crist va respondre i va dir a Adam: «I amb el teu esperit.» Va agafar-li la mà i va fer-lo alçar; li deia: «Desperta't, tu que dorms, aixeca't d'entre els morts, i Crist t'il·luminarà.»

Jo sóc el teu Déu, que per tu i per la teva descendència ara parlo i em giro amb potestat als qui estan lligats: «sortiu!», als qui estan en la tenebra: «ompliu-vos de llum», i als estenallats: «alceu-vos!».

A tu t'ho mano: aixeca't, tu que dorms, perquè jo no et vaig crear perquè et retinguessin, lligat, a l'abisme. Alça't d'entre els morts, que jo sóc la vida d'ells. Aixeca't, plasmació meva, aixeca't, figura meva, feta segons la meva imatge. Desvetlla't, marxem d'aquí, perquè tu estàs en mi i jo en tu, i resultem una persona única i indestriable.

Per tu jo, el teu Déu, m'he tornat fill teu, per tu jo, el Senyor, vaig adoptar forma de servent. Per tu jo, que resideixo més amunt dels cels, he baixat a la terra, i àdhuc més avall d'ella. Per tu, home, m'he convertit com en un home impotent, lliure entre els morts; per tu, que vas eixir de l'hort del paradís, he estat lliurat als jueus en un hort, i en un hort he estat crucificat.

Mira les escopinades sobre el meu rostre; les vaig tolerar per col·locar-te una altra vegada en el lloc d'abans, on poguessis respirar. Mira les bufetades sobre les meves galtes, que vaig rebre per adreçar segons la imatge meva la teva figura pervertida.

Mira la flagel·lació de la meva esquena, que vaig aguantar per desfer-te de la càrrega dels pecats que portaves sobre les espatlles. Contempla les meves mans, bellament clavades pels claus a la creu per causa teva; tu havies allargat lletjament fins a l'arbre la mà teva.

Vaig adormir-me a la creu, i una llança va percutir-me el costat; fou per tu, que, en el paradís, vas adormir-te, i per Eva, treta del teu costat. El meu costat

va guarir el dolor del teu; el meu son et detraurà del teu a l'abisme. La meua llança va detenir la que es girava contra teu.

Des d'ara alça't i marxem d'aquí. L'enemic et va treure de la terra del paradís, però jo et reintegraré no pas al paradís, ans al soli celestial. L'enemic et privà de l'arbre clàssic de la vida, però vet aquí que jo mateix, la vida, m'he fet u amb tu. He ordenat als querubins que et vetlessin com escau que ho facin els servents; faré que t'adorin com cal adorar Déu.

El tron dels querubins ja està arranjat, els ofrenadors estan disposats i són prests, el tàlem ja està a punt, com també els menjars. Les tendes i les mansions eternes també estan preparades; els tresors dels bons, ja els han oberts, i el regne dels cels està apariat ja fa segles.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d'. *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1926-1952. 2 v. (Catalunya Carolíngia; 2)
- *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1955. 2 v. (Catalunya Carolíngia; 3)
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert. *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès: Els Llibres de la Frontera, 1986. (Coneguem Catalunya; 16)
- «Sant Vicenç d'Esterri d'Àneu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 59.
- «Mare de Déu de Belleró». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 154-155.
- «L'art romànic de les valls d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 43 (desembre 1999), p. 113-124.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; AINAUD DE LASARTE, Joan; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; ROIG I DEULOFEU, Albert; SÁNCHEZ I BOIRA, Imma. «Sant Pere de Sorpe». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 155-160.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; BOLÒS I MASCLANS, Jordi; BUSQUETA I RIU, Joan-Josep; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa. «Santa Maria d'Espot». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 167-168.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; BOLÒS I MASCLANS, Jordi; CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; COTS E CASANHA, Pere; SÁNCHEZ I BOIRA, Imma. «Sant Lliser d'Alós d'Isil». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 142-150.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; BOLÒS I MASCLANS, Jordi; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; RIU I BARRERA, Eduard; SÁNCHEZ I BOIRA, Imma. «Sant Joan d'Isil». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 133-139.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CAMPS I SÒRIA, Jordi; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; SÁNCHEZ I BOIRA, Imma. «Sant Andreu de València d'Àneu». A: *Catalunya romà-*

- nica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 129-132.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; LLARÁS USÓN, Celina. «Sant Serni d'Àrreu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 140-141.
- «Sant Bartomeu de Dorve». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 233-234.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; LLARÁS USÓN, Celina; LÓPEZ I GUTIÉRREZ, Dídac. «Sant Pere d'Aurós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 234-237.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa. «Santa Eulàlia d'Alós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 58.
- «Sant Pere d'Alós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 58.
- «Santa Creu d'Estais». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 59.
- «Sant Julià d'Unarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 63-64.
- «Sant Pere de Son». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 154.
- «Sant Esteve d'Estais». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 169.
- «Sant Joan d'Aurós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 237-238.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; DOMÈNEC I VIVES, Ignasi. «Santa Maria d'Àneu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 241-247.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; LÓPEZ I GUTIÉRREZ, Dídac. «Sant Pere Vell (o de Can Carrera)». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 173-174.
- «Sant Serni de Cerbi». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 238-239.
- «Sant Martí d'Escalarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 239-241.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; SÁNCHEZ I BOIRA, Imma. «Mare de Déu de les Neus d'Àrreu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 141-142.
- «Sant Just i Sant Pastor de Son». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 150-153.

- ADELL I GISBERT, Joan Albert; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; SÁNCHEZ I BOIRO, Imma. «Sant Martí de Borén». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 160-161.
- «Sant Llorenç d'Isavarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 161-166.
- AINAUD DE LASARTE, Joan. *Pintura romànica catalana*. Barcelona: Vergara, 1962.
- *Pittura spagnola*. Vol. 1: *Dal periodo romanico a «El Greco»*. Bèrgam: Istituto Italiano d'Arti Grafiche, 1964.
- *Art romànic: guia*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1973.
- *Museo de Cataluña: Arte románico*. Madrid; Mèxic; Buenos Aires; Caracas: Orgaz, 1980.
- *La pintura catalana*. Vol. 1. *La fascinació del romànic*. Ginebra: Albert Skira; Barcelona: Carroggio, 1989.
- «Sorpe». A: *Catalunya romànica*. Vol. 1: *Introducció a l'estudi de l'art romànic català. Fons d'art romànic català del Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 357-360.
- Àlbum meravella: Llibre de belleses naturals i artístiques de Catalunya*. Vol. 2. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1929.
- ALCOLEA, Santiago; SUREDA, Joan. *El romànic català: Pintura*. Barcelona: Juventud, 1975.
- ALONSO, Icíar; MIQUEL, Marina; PADILLA, José I. [ed.]. *Àneu a pams: El capbreu de les valls d'Àneu de 1669*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1995.
- «Alós d'Àneu». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 2. 2a ed. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 88. [2a reimpr.]
- AMBROSII, Sancti. «De institutione virginis liber unus». A: *Patrologiae latinae*. Vol. XVI. París: 1845, col. 320.
- ANTHONY, Edgar Waterman. *Romanesque frescoes*. Princeton: Princeton University Press, 1951.
- ANÓ I PONS, Toni. «Veure el món i viure a Son». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 47 (desembre 2000), p. 14.
- «Aplec I de maig». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 57 (juny 2003), p. 57.
- «Àrreu». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 3. 2a ed. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 180. [2a reimpr.]
- El arte románico. Catálogo*. Barcelona: s. n., 1961. [Exposició organitzada pel Govern espanyol sota els auspicis del Consell d'Europa]
- AVILÉS, Juan. *El Pallars, Aragón y Andorra. Notas e impresiones de un viaje (1892)*. Tremp: Garsineu, 1993.
- AZCÁRATE, José María de. *El protogótico hispánico*. Madrid: Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, 1974.
- BALTRU ŠAITIS, Jurgis. *Formations, déformations: La stylistique ornementale dans la sculpture romane*. París: Flammarion, 1986.
- BALUST, Lydia. «Pintures murals de l'església parroquial del s. XI de Son (Pallars Sobirà)». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 12 (desembre 1992), p. 30-31.

- BALUST, Lydia. «La Mare de Déu de les Neus d'Àrreu (Valls d'Àneu-Pallars Sobirà)». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 18 (desembre 1993), p. 21-23.
- «Mare de Déu de les Neus». A: *Servei de Conservació i Restauració de Béns Mobles. Memòria d'activitats 1989-1996*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1997, p. 70.
- BARAUT, Cebrià. «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 7 (1984-1985), p. 7-218.
- «La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 7 (1984-1985), p. 515-529.
- *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel-litana, 1986.
- BARNILLS, Ramon. «Sant Beado, un passeig». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 49 (juny 2001), p. 62-63.
- BARRAL I ALTET, Xavier. *Els mosaics de paviment medievals a Catalunya*. Barcelona: Artestudi, 1979.
- *L'art pre-romànic a Catalunya: Segles IX-X*. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- BARTOMEU, Josep. *Guia del romànic català: Principat, Andorra, Rosselló, Aragó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980.
- BASTARDES, Rafael. *Les talles romàniques del sant Crist a Catalunya*. Barcelona: Artestudi, 1978. (Art Romànic; 9)
- «Crist de València d'Àneu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 23: *Museu d'Art de Girona. Tresor de la catedral de Girona. Museu Diocesà d'Urgell. Museu Frederic Marès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 326-329.
- «Berrós Jussà». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 4. 2a ed. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 472. [2a reimpr.]
- BERTRAN, Prim. «El capbreu-llevador de la comanda de Susterris (1378)». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 8 (1986-1987), p. 379-419.
- BLANCO, Joan. «La Grípia». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 48 (març 1999), p. 64.
- BLANCO, Joan; GABRIEL, Cinto; RELLA, Ferran. *El fons Tous i les valls d'Àneu (1935-1934)*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2003. (Arxiu d'Imatges; 2)
- BLANCO, Joan; JIMÉNEZ, Antoni; RELLA, Ferran. *El fons Corbera i les valls d'Àneu (1880-1968)*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2002. (Arxiu d'Imatges; 1)
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; CASTANÉ, Maria Teresa. «Sant Quirze de Berrós Sobirà». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 63.
- BOUSQUET, Jacques. «Le thème des “archanges a l'étendard” de la Catalogne a l'Italie et a Byzance». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* [Codalet], vol. 5 (1974), p. 7-27.
- «Burgo». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 5. 2a ed. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 421. [2a reimpr.]

- BURON, Vicenç. *Esglésies romàniques catalanes: Guia*. Barcelona: Artestudi, 1977 (Col·lecció de Materials; 1)
- *Esglésies romàniques catalanes: Guia*. Barcelona: Artestudi, 1980 (Col·lecció de Materials; 1) [1a ed. 1977]
- *Castells romànics catalans: Guia*. Barcelona: Mancús, 1989.
- *Esglésies i castells romànics del Pirineu català i Andorra: Guia*. Tremp: Garsineu, 1994.
- CABESTANY I FORT, Joan-F.; MATAS I BLANXART, M. Teresa. «Aproximació a les tipologies constructives dels campanars de torre romànica a Catalunya (ss. XI-XIII)». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* [Codalet], vol. 27 (1996), p. 25-32.
- «Advocació de Sant Miquel a les capelles dels castells de la marca del Gaià i del Penedès (s. X-XI)». *Lambard: Estudis d'art medieval* [Barcelona], vol. x (1997), p. 141-150.
- CABESTANY I FORT, Joan-F.; MATAS I BLANXART, M. Teresa; MESTRES I DOMÈNECH, Aida; PALAU I BADUPELL, Josep M. *Les esglésies preromàniques i romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2004.
- CABESTANY I FORT, Joan-F.; MATAS I BLANXART, M. Teresa; ROVIRA I PONS, Pere. *Pintures romàniques de l'església de Sant Víctor de Dòrria*. Ripoll: Consell Comarcal del Ripollès, 2003.
- CAHNER, Max. «València d'Àneu». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 23. 2a ed. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 369. [2a reimpr.]
- CAMÓN AZNAR, José. «La pintura romànica espanyola». *Goya: Revista de Arte* [Madrid], núm. 43-45 (juliol-desembre 1961), p. 179-227.
- CAMÓS, Narcís P. Fr. *Jardín de María. Plantado en el Principado de Cataluña*. Barcelona: Orbis, 1949. [Nota preliminar: E. Junyent]
- CAMP I PERMANYER, Joan. *Alt Pallars: Esglésies, ermites i pistes de muntanya*. 2a ed. Barcelona: Club Excursionista Pirenaic, 1984.
- *Alt Pallars: Esglésies, ermites i pistes de muntanya*. 5a ed. Barcelona: Club Excursionista Pirenaic, 1987. [Edició actualitzada]
- CAMPS, Jordi [et al.]. *Guia visual art romànic*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2002.
- CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa. «Frontal d'Alós d'Isil». A: *Catalunya romànica*. Vol. 1: *Introducció a l'estudi de l'art romànic català: Fons d'art romànic català del Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 311-312.
- CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa; LLARÁS USÓN, Celina. «Sant Llorenç d'Isavarre (Pallars Sobirà)». A: *Catalunya romànica*. Vol. 1: *Introducció a l'estudi de l'art romànic català: Fons d'art romànic català del Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 446-447.
- «Sant Pere Vell d'Esterri d'Àneu (Pallars Sobirà)». A: *Catalunya romànica*. Vol. 1: *Introducció a l'estudi de l'art romànic català: Fons d'art romànic català del Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 446-447.
- CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa; VIVANCOS I GÓMEZ, Maria Antònia. «Lipsanoteca». A: *Catalunya romànica*. Vol. 19: *El Penedès. L'Anoia*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 219.

- CARBONELL I ESTELLER, Eduard. *L'art romànic a Catalunya: Segle XII*. Vol. I: *De Sant Pere de Roda a Roda d'Isàvena*. Barcelona: Edicions 62, 1974.
- *L'ornamentació en la pintura romànica catalana*. Barcelona: Artestudi, 1981. (Col·lecció de Materials; 2)
- *La pintura mural romànica*. Barcelona: La Llar del Llibre, 1984. (Coneguem Catalunya; 5)
- CARBONELL I ESTELLER, Eduard [et al.]. *Guia art romànic*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1997.
- CARDINI, Franco. *Los reyes magos: Historia y leyenda*. Barcelona: Península, 2001.
- CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa. «Santa Llogaia d'Espot». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 58-59.
- «Sant Jaume de Berrós Jussà». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 63.
- «Sant Quirze de Berrós Sobirà». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 63.
- «Sant Joan de Burgo». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 64.
- CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; RAMOS I MARTÍNEZ, Maria-Lluïsa. «Sant Esteve de Gavàs». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 238.
- CATALÀ I ROCA, Pere. «Comentari marginal: Gil». A: *Els castells catalans*. Vol. VI (II). Barcelona: Rafael Dalmau, 1979, p. 1485-1486.
- «Comentari marginal: Son». A: *Els castells catalans*. Vol. VI (II). Barcelona: Rafael Dalmau, 1979, p. 1490-1491.
- Catàleg del Museu d'Art de Catalunya*. Barcelona: Junta de Museus, 1936.
- Catàleg de monuments i conjunts històrico-artístics de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1990.
- Catalunya medieval*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1992.
- Catalunya romànica: Guies*. Vol. 8: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà. La Vall d'Aran*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana: Centre Excursionista de Catalunya, 2000. [Col·lecció dirigida per Antoni Pladevall]
- CHEVALIER, Jean; GHEERBRANT, Alain. *Diccionario de los símbolos*. Barcelona: Herder, 1991.
- CLAVEROL, Anna Maria. «Retaule de Sant Just i Pastor». A: *Servei de Conservació i Restauració de Béns Mobles. Memòria d'activitats 1989-1996*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1997, p. 104.
- COLL I MARTÍ, Josep [ed.]. *Verdaguer i el Pallars: primer centenari de l'excursió del poeta al Pirineu*. La Pobla de Segur: s. n., 1983.
- COOK, Walter William Spencer. «A Romanesque fresco in the Plandiura Collection». *The Art Bulletin* [Nova York], vol. x, núm. 3 (1928), p. 266-273.
- *La pintura mural romànica en Cataluña*. Madrid: Instituto Diego Velázquez del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1956.

- COOK, Walter William Spencer. *La pintura románica sobre tabla en Cataluña*. Madrid: Instituto Diego Velázquez del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1960.
- COOK, Walter William Spencer; GUDIOL RICART, José. *Pintura e imagineria románicas*. Vol. 6: *Ars Hispaniae*. Madrid: Plus-Ultra, 1950.
- *Pintura e imagineria románicas*. Vol. 6: *Ars Hispaniae*. Madrid: Plus-Ultra, 1980. [1a ed. 1950]
- CORBELLA I GARCIA, Josep-Àngel. «Intervencions al patrimoni arquitectònic de les valls d'Àneu. 1983-1990». *Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 2 (setembre 1990), p. 7-9.
- «Recuperació del patrimoni arquitectònic de les valls d'Àneu. 1990-1992». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 12 (desembre 1992), p. 8-11.
- «Son-València-Isavarre: La declaració de tres monuments històrics d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 28 (març 1996), p. 7-10.
- COTS E CASANHA, Pere. «La necròpolis d'Alós (valls d'Àneu)». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 10 (setembre 1992), p. 26-28.
- «Pica escultura amb lleons d'Alós d'Isil». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 19 (març 1994), p. 9-11.
- COY I COTONAT, Agustí. *Sort y comarca Noguera-Pallaresa*. Barcelona: s. n., 1906.
- CREUS, Jordi. «El poble d'Àrreu. La pagoda de la bellesa». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 57 (juny 2003), p. 96-100.
- DALMASES, Núria de; JOSÉ I PITARCH, Antoni. *Els inicis i l'art romànic: s. IX-XII. A: Història de l'art català*. Vol. 1. Barcelona: Edicions 62, 1986.
- DEMUS, Otto. *La peinture murale romane*. París: Flammarion, 1970.
- DÍEZ-CORONEL Y MONTULL, Luis. «El arte romano rústico del Valle de Arán y sus pervivencias medievales». *Ilerda* [Lleida], núm. xxxvii (1976), p. 161-203.
- DURLIAT, Marcel. *El arte románico en España*. Barcelona: Juventud, 1964.
- *El arte catalán*. Barcelona: Juventud, 1967.
- «Le decor absidal de Santa Maria d'Àneu». *Traza y Baza* [Barcelona], núm. 3 (1973), p. 7-16.
- «L'iconographie d'abside en Catalogne». *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* [Codalet], vol. 5 (1974), p. 99-116.
- *L'art roman*. París: Éditions d'art Lucien Mazenod, 1982.
- ENRÍQUEZ DE SALAMANCA, Cayetano. *Por el Pirineo catalán (el Pallars, el Alto Urgell y Andorra)*. Madrid: Cayetano Enríquez de Salamanca, 1976.
- L'època de les catedrals: romànic, gòtic*. Girona: Ajuntament de Girona, 1988.
- ESPINÀS, Josep Maria. *Guia del Pirineo de Lérida*. Barcelona: Aries, 1958.
- FÁBREGA Y GRAU, Àngel. *Historia de los concilios ecuménicos*. Barcelona: Balmes, 1960.
- FARRÉ I SANPERA, M. Carme. *El Museu d'Art de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1983.

- FOLCH I TORRES, Joaquim. *Museo de la Ciudadela: Catálogo de la sección de arte románico*. Barcelona: Thomas, 1926.
- *Resumen de la historia general del arte*. Vol. II. Barcelona: David, 1929.
- «L'art romànic: La pintura». A: *L'art català*. Vol. I. Barcelona: Aymà, 1955.
- *La pintura romànica sobre fusta*. Barcelona: Alpha, 1956. (Monumenta Cataloniae; 9)
- FOREY, A. J. *The Templars in the Corona de Aragón*. Londres: Oxford University Press, 1973.
- Frontals romànics catalans del Museu d'Art de Catalunya*. Barcelona: Junta de Museus, 1934.
- GARCÍA VILLOSLADA, S. I., Ricardo. *Historia de la Iglesia Católica*. Vol. II: *Edad media (800-1303): La cristiandad en el mundo europeo y feudal*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1958.
- GAVÍN, Josep M. *Inventari d'esglésies: Pallars Sobirà*. Vol. 9. Barcelona: Artestudi, 1981.
- GIMENO LLADRÉN, Manuel. «Les grans riuades d'aquest segle a les valls d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 10 (setembre 1992), p. 21-25.
- GRABAR, André. *La peinture romane: du onzième au treizième siècle*. Ginebra: Skira, 1958. (Les grands siècles de la peinture)
- GRAU, Joan. «Símbols que esperen altres temps». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 18 (desembre 1993), p. 26-27.
- GUDIOL I CUNILL, Josep. *La pintura mig-eval catalana: Els primitius*. Vol. 1: *Els pintors. La pintura mural*. Barcelona: S. Babra, 1927.
- *La pintura mig-eval catalana: Els primitius*. Vol. 2: *La pintura sobre fusta*. Barcelona: S. Babra, 1929.
- GUDIOL RICART, José. «Les peintres itinérants de l'époque romane». *Cahiers de Civilisation Médiévale. Xe-XIIe Siècles* [Poitiers], vol. 1 (1958), p. 191-194.
- *Arte románico catalán: Pinturas murales*. Barcelona: Gili, 1965. (Minia; 60).
- «Arte». A: *Cataluña I*. Madrid: Fundación Juan March; Barcelona: Noguer, 1974. (Tierras de España)
- GUDIOL RICART, José; ALCOLEA GIL, Santiago; CIRLOT LAPORTA, Juan-Eduardo. *Historia de la pintura en Cataluña*. Madrid: Tecnos, 1956.
- GUDIOL RICART, José; GAYA NUÑO, Juan Antonio. *Arquitectura y escultura románicas*. Vol. 5: *Ars Hispaniae*. Madrid: Plus-Ultra, 1948.
- La guía RACC de Catalunya. Les 40 millors rutes per recórrer tot Catalunya amb automòbil*. Barcelona: RACC: Edicions 62, 2005.
- «Homilia II in Sabbato Magno». A: *Patrologiæ graecæ*. Vol. XLIII. París: 1864, col. 439-440, 451-452, 461-462, 463-464.
- JEDIN, Hubert. *Breve historia de los concilios*. Barcelona: Herder, 1960.
- JOLIS, Agustí; SIMÓ DE JOLIS, M. Antònia. *Pallars-Aran (Del Garona i Noguera Ribagorçana al Noguera Pallaresa)*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1961.
- JUNYENT, Eduard. «L'art romànic. La imatgeria». A: *L'art català*. Vol. I. Barcelona: Aymà, 1955.

- *Catalonge romane. I*. Yonne: Abbaye Sainte Marie de la Pierre-qui-Vire, 1960. (Zodiaque, La Nuit des Temps; 12)
- *Catalonge romane. II*. Yonne: Abbaye Sainte Marie de la Pierre-qui-Vire, 1961. (Zodiaque, La Nuit des Temps; 13)
- *Catalunya romànica. L'arquitectura del segle XI*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1975.
- *Catalunya romànica. L'arquitectura del segle XII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976.
- *Cataluña/1*. Madrid: Encuentro, 1980*a*. (La España Románica; 6)
- *Cataluña/2*. Madrid: Encuentro, 1980*b*. (La España Románica; 9)
- KUHN, Charles L. *Romanesque mural painting of Catalonia*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1930.
- Litúrgia de les Hores. Setmana Santa*. Barcelona: Editorial Balmes; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1972. [En especial p. 111-113]
- Llibre de visites*. Núm. 31. Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (ACU), 1574.
- LLORET, Teresa. «Sant Pere d'Esterrí d'Àneu o de Can Carrera». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 100.
- «Sant Vicenç d'Esterrí d'Àneu». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 100.
- «Santa Maria de València d'Àneu». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 104-105.
- «Sant Joan de Gil o d'Isil». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 107-108.
- «Santa Eulàlia d'Alós de Gil». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 108.
- «Sant Lliser d'Alós d'Àneu». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 108.
- «Mare de Déu de Belleró». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 109.
- «Sant Just i Sant Pastor de Son». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 109.
- «Sant Pere de l'Abadia». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 109.
- «Sant Pere de Sorpe». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars*

- Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 110.
- LLORET, Teresa. «Sant Llorenç d'Isavarre». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 111.
- «Sant Martí de Borén». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 111.
- «Sant Bartomeu de Dorve». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 112.
- «Sant Quirze de Berrós Sobirà». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 112.
- «Sant Jaume de Berrós Jussà». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 112.
- «Sant Pere de Jou». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 112.
- «Sant Julià d'Unarre». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 113.
- «Sant Pere d'Aurós». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 113-114.
- «Sant Joan d'Aurós». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 114.
- «Sant Joan de Burgo». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 114.
- «Sant Miquel de Llavorre». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 114.
- «Sant Roc de Llavorre». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 114.
- «Sant Esteve de Gavàs». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 114.
- «Sant Sadurní de Cerbi». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 114.

- LLORET, Teresa. «Sant Martí d'Escalarre». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 114.
- «Santa Maria d'Àneu». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 114-116.
- «Sant Esteve d'Estais». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 123.
- «Sant Jaume d'Estais». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 123.
- «Santa Llogaia d'Espot». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 123.
- «Santa Maria d'Espot». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 123.
- «Son». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 21. 2a ed. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 350.
- LÓPEZ I GUTIÉRREZ, Dídac; CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa: «Taulers d'Aurós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 1: *Introducció a l'estudi de l'art romànic català: Fons d'art romànic català del Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 389-390.
- MADOZ, Pascual. «Artículos sobre el principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó». A: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Vol. 1 i 2. Barcelona: Curial, 1985.
- «Mare de Déu d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 52 (març 2002), p. 25.
- MARÈS DEULOVOL, Frederic. *El mundo fascinante del coleccionismo y de las antigüedades: memorias de la vida de un coleccionista*. Barcelona: Gràfica Bachs, 1977.
- MARQUÈS, Benigne. «Ordinacions i privilegis de les valls d'Àneu i d'Espot en un manuscrit del segle XV». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 4 (1981), p. 349-368.
- MARTÍNEZ I TEIXIDÓ, Lydia. *Les famílies nobles del Pallars en els segles XI i XII*. Lleida: Pagès, 1991.
- MATAS I BLANXART, M. Teresa; PIQUER I FERRER, Esperança. «Aproximació a l'estudi tipològic dels campanars de torre de tipus llombard a la Plana de Vic». *Lombard: Estudis d'Art Medieval* [Barcelona], vol. IV (1990), p. 97-124.
- Memòria del Consell Cultural de les Valls d'Àneu. 1983-1991*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1991.
- MESTRE, Carme; BLANCO, Joan. «A la recerca del paradís perdut? Entrevista a David Marzo». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 6 (setembre 1991), p. 4-7.

- MESTRE I GODES, Jesús; ADELL, Joan-Albert. *Viatge al romànic català*. Vol. 1: *Les valls pirinenques*. Barcelona: RACC: Edicions 62, 1999.
- Millenium: Història i Art de l'església catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1989.
- MINGORANCE I RICART, Francesc-Xavier. «Fragment 1 de decoració mural d'Isavarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 23: *Museu d'Art de Girona. Tresor de la catedral de Girona. Museu Diocesà d'Urgell. Museu Frederic Marès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 245-246.
- «Fragment 3 de decoració mural d'Isavarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 23: *Museu d'Art de Girona. Tresor de la catedral de Girona. Museu Diocesà d'Urgell. Museu Frederic Marès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 247-249.
- «Fragment 4 de decoració mural d'Isavarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 23: *Museu d'Art de Girona. Tresor de la catedral de Girona. Museu Diocesà d'Urgell. Museu Frederic Marès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 249.
- «Sant Llorenç d'Isavarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 26: *Tortosa i les Terres de l'Ebre. La Llitera i el Baix Cinca. Obra no arquitectònica, dispersa i restaurada*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 393-395.
- MIQUEL ROSELL, Francisco [ed.]. *Liber feudorum maior: cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. 2 v. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1945-1947.
- MOLINÉ, Enric. «Les relacions de les visites “ad limina apostolorum” dels bisbes d'Urgell, 1597-1821». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 4 (1981), p. 387-513.
- «Organitzacions eclesiaístiques autònomes al Pirineu durant l'Antic Règim: les valls d'Àneu, de Boí i d'Aran». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 5 (1982), p. 331-422.
- MONREAL AGUSTÍ, Luis; ARNAL, Jaime J. *Guía del museo Marès*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1970.
- MÓRA, Francesc. «Dues troballes al camí d'Estais (Pallars Sobirà)». *Vèrtex* [Barcelona], núm. 114 (novembre 1986), p. 238-239.
- «Aurós, Isil i Sant Joan». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 1 (juny 1990), p. 9-10.
- «Sant Joan d'Isil». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu], núm. 11 (juliol 1990), p. 98-99.
- «Comunidors a les valls d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 3 (desembre 1990), p. 8-9.
- «Rèquiem per una ermita». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 6 (setembre 1991), p. 23.
- «El nostre patrimoni romànic». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 9 (juny 1992), p. 10-11.
- «El aplec d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 24 (març 1995), p. 8-11.
- *Rutes i castells del Pallars*. Tremp: Garsineu, 1996.
- «Les fornícules d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 47 (desembre 2000), p. 64-67.

- MÓRA, Francesc. «Romànic a la vall d'Espot (I)». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 53 (juny 2002), p. 64-67.
- «Romànic a la vall d'Espot (i II)». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 54 (setembre 2002), p. 63-66.
- MORELLÓ, Joaquim. «La vall d'Àneu (I)». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona], núm. 113 (juny 1904), p. 165-185.
- «La vall d'Àneu (Acabament)». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona], núm. 114 (juliol 1904), p. 197-216.
- MUÑOZ, Antonio. «I paliotti dipinti dei Musei di Vich e di Barcellona». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* [Barcelona], vol. I (1907), p. 89-118.
- Museo creado y donado a la ciudad por Federico Marés Deulovol*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1958.
- NOGUERA I MASSA, Antoni. *Les marededéus romàniques de les terres gironines*. Barcelona: Artestudi, 1977.
- OLAGUER-FELIU, Fernando de. *La pintura románica*. Barcelona: Vicens Vives, 1989.
- ORRIOLS, Xavier; ROIG, Paquita. «Les campanes de les valls d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 24 (març 1995), p. 21-23.
- ORRIOLS I ALSINA, Anna. «Fragment 2 de decoració mural d'Isavarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 23: *Museu d'Art de Girona. Tresor de la catedral de Girona. Museu Diocesà d'Urgell. Museu Frederic Marès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 246-247.
- PAGÈS I PARETAS, Montserrat. «L'església de Santa Maria d'Àneu i les seves pintures». *Lambard: Estudis d'Art Medieval* [Barcelona], vol. XI (1999), p. 65-77.
- *Sobre pintura romànica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.
- PAL I CASANOVAS, Manuel; VIVES I MIR, Albert; TARRAGÓ I FARRERA, Jaume. *Catedral y Museo Diocesano de Urgell*. La Seu d'Urgell: Bisbat d'Urgell, 1987.
- Pallium. Exposició d'art i documentació*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1992, p. 89 (núm. 37) i p. 92 (núm. 40).
- PANAREDA CLOPÉS, Josep Maria; RIOS CALVET, Jaume; RABELLA VIVES, Josep Maria. *Guia de Catalunya: todos los pueblos y todas las comarcas*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1989.
- PI I TRAMUNT, Daniel. «Les valls d'Àneu, cosa d'ara i més que mai». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 43 (desembre 1999), p. 18-24.
- PIJOAN, Josep; GUDIOL I RICART, Josep. *Les pintures murals romàniques de Catalunya*. Barcelona: Alpha, 1948. (Monumenta Cataloniae; 4)
- Les pintures murals catalanes*. Fascicle III: *S. Climent de Tabull, Sta. Maria de Tabull, Sta. Maria de Bohi, Sta. Maria d'Àneu, S. Pere del Burgal*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1907-1921.
- PLADEVALL I FONT, Antoni. «Àneu». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 2. 2a ed. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 329-330. [2a reimpr.]

- PLADEVALL I FONT, Antoni. «Els deganats». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 82-83.
- PLADEVALL I FONT, Antoni; ADELL I GISBERT, Joan-Albert. *L'art romànic a Catalunya. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: La Caixa, 1983.
- PLADEVALL I FONT, Antoni; PAGÈS I PARETAS, Montserrat. *Això és Catalunya: guia del patrimoni arquitectònic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura: Plaza & Janés, 1988.
- POST, Chandler Rathfon. *A History of Spanish Painting*. Vol. 1. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1930.
- *A History of Spanish Painting*. Vol. 4. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1933.
- PUIG I CADAVALCH, Josep. «L'art romànic. Escultura monumental». A: *L'art català*. Vol. 1. Barcelona: Aymà, 1955.
- PUIG I CADAVALCH, Josep; FALGUERA, Antoni de; GODAY I CASALS, Josep. *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. I: *Precedents: l'arquitectura romana. L'arquitectura cristiana prerromànica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983. [2a ed. facsímil, 1a ed. 1909]
- *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. II: *L'arquitectura romànica fins a les darreries del segle XI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983. [2a ed. facsímil, 1a ed. 1911]
- *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. III-1: *Els segles XII i XIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983. [2a ed. facsímil, 1a ed. 1918]
- *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. III-2: *Els segles XII i XIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983. [2a ed. facsímil, 1a ed. 1918]
- PUIG I FERRETÉ, Ignasi M. «Pariatges entre els abats de Gerri i els comtes de Pallars Sobirà i de Foix. Segles XIV i XV». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 2 (1979), p. 347-377.
- *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1984.
- *El monestir de Santa Maria de Gerri: (segles XI-XV)*. 2 v. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991. (Diplomàtica)
- Els 40 millors racons del Pallars i Alta Ribagorça*. Barcelona: RACC: Edicions 62, 2005.
- Els 40 millors racons del Pirineu*. Barcelona: RACC: Edicions 62, 2005.
- REGO, Lurdes. «El país de les aigües». *Descobrir Catalunya* [Barcelona], núm. 35 (setembre 2000): *Valls d'Àneu. Un paradís al Pallars*, p. 76-83.
- RELLA, Ferran. *Les valls d'Àneu. Pallars Sobirà: Itineraris turístics*. Tarragona: El Mèdol, 1993.
- *El Pallars Sobirà*. Barcelona: Disseny Cultural, 1994.
- RELLA, Ferran; CORBELLÀ, J. A. *Fulletó 1 de maig: diada de les valls*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1987.

- RICHERT, Gertrud. *La pintura medieval en España: Pinturas murales y tablas catalanas*. Barcelona: Gustavo Gili, 1926.
- RIU I RIU, Manuel. «Santa Maria de la Seu d'Urgell». A: *Catalunya romànica*. Vol. VI (Alt Urgell. Andorra). Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 315-326.
- ROCAFORT, Ceferí. «Excursió als Pirineus de Lleida, Alt Pallars, Vall d'Aran, Maladeta y Caldes de Bohí. De Salardú a Esterri-La Vall d'Àneu. L'Aplech de Montgarri». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona], núm. 81 (octubre 1901), p. 259-268.
- ROCAFORT, Ceferí; CARRERAS I CANDI, Francesch [dir.]. *Geografia general de Catalunya: Provincia de Lleyda*. Barcelona: Establiment Editorial de Albert Martín, s. a.
- RUDLOFF, Diether. *Romanisches Katalonien: Kunst, Kultur, Geschichte*. Stuttgart: Urachhaus, 1980.
- SÁNCHEZ I BOIRA, Imma. «Sant Llorenç d'Isavarre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 163-164.
- SÁNCHEZ-CID, Enric. *Ermites i temples insòlits de Catalunya*. Valls: Cossetània, 2001. [El Tinter; 27]
- «Sant Esteve d'Estais». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 13 (març 1993), p. 37.
- «Sant Jaume de Berrós Jussà». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 8 (març 1992), p. 29.
- «Sant Jaume de Jou». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 58 (setembre 2003), p. 99.
- «Sant Joan d'Isil». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 55 (desembre 2002), p. 106.
- «Sant Julià d'Unarre». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 54 (setembre 2002), p. 91.
- «Sant Just i Pastor de Son». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu], núm. 15 (agost 1992), p. 129.
- «Sant Just i Pastor de Son». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 16 (setembre 1993), contraportada.
- «Sant Lliser d'Alós d'Isil». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 52 (març 2002), p. 92.
- «Sant Martí de Borén». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 56 (març 2003), p. 115.
- «Sant Pere d'Esterri d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 58 (setembre 2003), p. 98.
- «Sant Pere de Sorpe». A: *Las grandes creaciones del arte español*. Vol. IV: *La pintura románica*. Barcelona: Pedagógica, s. a., s. p.
- «Sant Pere de Sorpe». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 38 (setembre 1998), p. 54.
- «Sant Quirze de Berrós Sobirà». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època III, núm. 40 (març 1999), p. 64.

- «Sant Vicenç d'Esterrí d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 8 (març 1992), p. 17.
- «Santa Maria d'Esterrí d'Àneu». A: *Las grandes creaciones del arte español*. Vol. IV: *La pintura románica*. Barcelona: Pedagógica, s. a., s. p.
- «Santa Maria d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 4 (març 1991), p. 20.
- «Santa Maria d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 53 (juny 2002), p. 91.
- «Santa Maria d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 54 (setembre 2002), p. 82.
- «Santa Maria d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 56 (març 2003), p. 47 i 99.
- «Santa Maria d'Àneu». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època III, núm. 57 (juny 2003), p. 83.
- Santoral català*. Barcelona: La Hormiga de Ora, 1977.
- SARRATE I FORGA, Josep. *La provincia de Lérida, extremo sur-occidental de expansión del arte lombardo*. Lleida: s. n., 1973.
- Servei de Conservació i Restauració de Béns Mobles. Memòria d'activitats 1989-1996*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1997.
- SUBÍAS GALTER, Juan. «Las nuevas salas del Museo Marés de Barcelona». *Goya: Revista de Arte* [Madrid], núm. 10 (gener-febrer 1956), p. 229-231.
- SUDRIÀ I ANDREU, F. Xavier. *25 indrets turístics i monumentals de les valls d'Àneu*. La Pobla de Segur: Casa Torres, 1993.
- SUREDA, Joan. *La pintura romànica a Catalunya*. Madrid: Alianza, 1981. (Alianza Forma; 17)
- «Fragment de la decoració mural de Santa Maria de València d'Àneu». A: *Catalunya medieval*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1992.
- Thesaurus: estudis: l'art als bisbats de Catalunya, 1000-1800*. Barcelona: Fundació Caixa de Pensions, 1986.
- THOBY, Paul. *Le crucifix: Des origines au Concile de Trento. Étude iconographique*. Nantes: Bellanger, 1959.
- TOUBERT, Hélène. «Une fresque de San Pedro de Sorpe (Catalogne) et le thème iconographique de l'*arbor bona-ecclesia, arbor mala-synagoga*». *Cahiers Archéologiques*, vol. XIX (1969), p. 167-189.
- *Un art dirigé: réforme grégorienne et iconographie*. París: Les Éditions du Cerf, 1990.
- TRENS, Manuel. *Maria: Iconografía de la Virgen en el arte español*. Madrid: Plus Ultra, 1947. [En especial p. 461-474]
- TREPAT, Cristófol-A. *L'art romànic: Segles XI-XII*. Barcelona: Barcanova, 1993.
- TREPAT, Roser. «L'església de Son: un interessant conjunt patrimonial». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], època II, núm. 15 (agost 1993), p. 45-48.
- «Conjunt monumental de Son». *Quaderns de l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu* [Consell Cultural de les Valls d'Àneu], vol. 2 (1993).

- VERDAGUER, Jacint. *Obres completes*. Barcelona: Selecta, 1974.
- VERRIÉ, Frederic-Pau. «L'art romànic. L'arquitectura». A: *L'art català*. Vol. 1. Barcelona: Aymà, 1955.
- VIDAL-VILASECA. *El romànic del Pallars Sobirà*. Vol. I: *L'extraordinària història de «El gran Urgell» (la Catalunya independent del segle VIII)*. Barcelona: IG Ferré Olsina, SA, 1987.
- VILA, Marc-Aureli. *Les comarques i els municipis de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Presidència. Departament de Governació, 1989.
- VIVANCOS PÉREZ, Joan. «Fragment 1 de decoració mural de Sorpe» i «Fragment 2 de decoració mural de Sorpe». A: *Catalunya romànica*. Vol. 23: *Museu d'Art de Girona. Tresor de la catedral de Girona. Museu Diocesà d'Urgell. Museu Frederic Marès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 229-232.
- «El banquet d'Epuló». A: *Catalunya medieval*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1992.
- VIVES I HIR, Albert. «Les pintures murals del Museu Diocesà d'Urgell». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 1 (1978), p. 421-437.
- «Fragment de decoració mural de Sorpe: el banquet d'Epuló». A: *Millenium: Història i art de l'església catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1989.
- WETTSTEIN, Janine. *La fresque romane (Italie-France-Espagne). Études comparatives*. Ginebra: Droz; París: Arts et Metiers Graphiques, 1971.
- WHITEHILL, Walter Muir. *L'art romànic a Catalunya: segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1973.
- XARRIÉ I ROVIRA, Josep Maria. «El retaule gòtic de Son». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 7 (desembre 1991), p. 21-24.
- «El retaule renaixentista de Sorpe». *Àrnica: Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterri d'Àneu], època II, núm. 27 (desembre 1995), p. 15-22.
- YARZA LUACES, Joaquín. *Arte y arquitectura en España, 500-1250*. Madrid: Cátedra, 1979.
- *Historia del arte hispánico*. Vol. 2: *La edad media*. Madrid: Alhambra, 1980.
- YLLA-CATALÀ I PASSOLA, Gemma. «Tres fragments de decoració mural de València d'Àneu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 23: *Museu d'Art de Girona. Tresor de la catedral de Girona. Museu Diocesà d'Urgell. Museu Frederic Marès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 249-251.

MATERIAL GRÀFIC

FIGURA 34. Sant Lliser d'Alós d'Isil.
Vista de la façana.
(Clixé: M. Teresa Matas)

FIGURA 35. Sant Lliser
d'Alós d'Isil.
Detall d'una arquivolta
de la portada.
(Clixé: M. Teresa Matas)

FIGURA 36. Sant Lliser d'Alós d'Isil.
Detall de la pica d'oli.
(Clixé: M. Teresa Matas)

FIGURA 37. Sant Joan d'Isil.
Detall dels absis.
(Clixé: M. Teresa Matas)

FIGURA 38. Sant Joan d'Isil.
Detall de les plaques de la façana.
(Clixé: M. Teresa Matas)

FIGURA 39. Sant Just
i Sant Pastor de Son.
Vista del conjunt des de llevant.
(Clixé: M. Teresa Matas)

FIGURA 40. Sant Just
i Sant Pastor de Son
Detall de la pica baptismal.
(Clixé: M. Teresa Matas)

FIGURA 41. Santa Maria
d'Àneu.
Detall de l'absis.
(Clixé: M. Teresa Matas)

FIGURA 42. Sant Llorenç d'Isavarre.
Detall de l'escultura de la portada.
(Clixé: M. Teresa Matas)

